SOSYALİST TURAN'DAN ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK'A:
SULTAN GALİYEV ÜZERİNE BİR İNCELEME

Murat GÜRBÜZER

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT

Nisan, 2020
Afyonkarahisar

T.C.

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SOSYALİST TURAN'DAN ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK'A: SULTAN GALİYEV ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hazırlayan

Murat GÜRBÜZER

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT

AFYONKARAHİSAR 2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **"Sosyalist Turan'dan Üçüncü Dünyacılık'a: Sultan Galiyev Üzerine Bir İnceleme"** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

../04/2020

İmza

Murat GÜRBÜZER

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İmza

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Doğan YÖRÜK

: Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÇINAR

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Murat GÜRBÜZER' in **"Sosyalist Turan'dan Üçüncü Dünyacılık'a: Sultan Galiyev Üzerine Bir İnceleme"** başlıklı tezi, 17.04.2020 tarihinde saat 14:00' de Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği' nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek (X) oy birliği – ( ) oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

SOSYALİST TURAN'DAN ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK'A: SULTAN GALİYEV ÜZERİNE BİR İNCELEME

Murat GÜRBÜZER

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Nisan, 2020

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT

Çarlık rejimi altında ezilen Türkler, siyasi faaliyetlere 1905 Devrimi sürecinde ağırlık vermeye başlamıştır. 1905 Devrimi'nin ardından çözülme sürecine giren Çarlık düzeni, 1917 Şubat'ında iflas etmiştir. 1917 Şubat Devrimi ile son derece güçlü biçimde esmeye başlayan hürriyet rüzgarları, Rusya baskısı altındaki diğer tüm milletler gibi Türkleri de, etkisi altına almıştır. Bu süreçte Türkler; ait oldukları boylara, inançlara ve benimsemiş oldukları farklı ideolojilere göre hassasiyet göstermiş ve çoklu biçimde kutuplaşmıştır.

Sultan Galiyev, bu bol ideolojili ve kutuplu ortamda, Bolşeviklerin safında yer almayı tercih etmiştir. Sultan Galiyev gibi samimi biçimde Bolşevik safları tercih eden Türklerin seçiminde, Bolşeviklerin *"ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesi"* ve bu ilke kapsamında Rus olmayan milletlere yönelik –dini özgürlükleri de kapsayan- özgürlük içeren vaatleri son derece etkili olmuştur.

Sultan Galiyev, iç savaş sürerken Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu'nun, Beyaz Ordu'ya karşı başarı kazanmasında büyük pay sahibidir ve Kazan'da tehlike geçene kadar Bolşevik liderler, onun taleplerine ve siyasi hamlelerine hoşgörü ile yaklaşmıştır. Kazan'da gelen askeri başarı, devrimi güçlendirdiği gibi Moskova'daki Bolşevik liderlerin, Galiyev'in başını çektiği yerli Tatar komünistlerine olan ihtiyacını da son derece azaltmış ve hoşgörü yerini, yaptırımlara bırakmıştır. Bu noktada da hareket alanı kısıtlanan Galiyev ile Milliyetler Halk Komiseri olan Stalin arasında çekişmeler başlamıştır.

Bu çalışmada, yukarıda değinmiş olduğumuz konular detaylı biçimde ele alınmaya çabalanmıştır. Bunların haricinde; Sultan Galiyev'in yaşamı ve mücadelesi üzerinde durularak, *sömürgeler enternasyonali* ve *proleter millet* gibi Galiyev'e özgü fikirler ve bu fikirlerin dönemini aşarak zamana meydan okuyabilme kabiliyetine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekim Devrimi, Sultan Galiyev, Proleter Ulus, Sömürgeler Enternasyonali, Milli Komünizm

ABSTRACT

FROM SOCIALIST TURAN TO THIRD WORLDISM: AN INVESTIGETION ON SULTAN GALIYEV

Murat GÜRBÜZER

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT Of PUBLIC ADMINISTRATION

April, 2020

Advisor: Assist. Prof. Dr. Zelkif POLAT

The Turks, who were oppressed by the Tsarist regime, started to increase their political activities during the 1905 Revolution. The Tsarist order, which weakened after the 1905 Revolution, ended in February 1917. The idea of independence began to spread after the February 1917 revolution. These ideas have effected Turks like all the other nations under Russian pressure. In this process, the Turks were were polarized according to their tribes, beliefs and different ideologies they had.

Sultan Galiyev preferred to be with the Bolsheviks during this period which included many groups of different ideologies. Two words promised by the Bolsheviks; -the principle of giving nations the right to self-determination and freedom towards non-Russian nations- was extremely effective in this election.

Sultan Galiyev had the biggest impact in the success of the Red Army against the White Army on the Eastern Front while the civil war was going on, because of this reason until the end of the danger in Kazan, the Bolshevik leaders tolerated his demands and political moves. After the military success in Kazan, the Bolsheviks didn't need local Tatarist communists led by Galiyev muchdue to thisreason tolerance has been replaced by sanctions. At this point, conflicts began between Galiyev and Stalin.

In this study, the topics that we have mentioned above have been tried to be discussed in detail. With an emphasis on the life and struggle of Sultan Galiyev, Ideas specific to Galiev, such as *sömürgeler enternasyonali* and *proleter millet*, It includes ideas specific to Galiyev and the ability to challenge time by overcoming these ideas.

Keywords: October Revolution, Sultan Galiyev, Proleter Ulus, Sömürgeler Enternasyonali, National Communism

ÖN SÖZ

Sadece bu çalışma sürecinde değil, var olduğum ilk andan itibaren maddi ve manevi tüm enerjisini benim için harcayan, başta annem olmak üzere tüm aileme teşekkür ederim. Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca büyük bir hoşgörü, sabır ve emekle yoluma ışık tutan, değerli danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Zelkif Polat'a teşekkür ederim. Başta Dr. Öğr. Üyesi Kerim Çınar olmak üzere, lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca emeklerini esirgemeyen tüm hocalarıma, teşekkürlerimi sunarım.

Galiyev üzerine araştırmaları bulunan ve konunun uzmanlarından olan Araştırmacı-yazar Erol Cihangir'e, sorularımı cevapsız bırakmayarak fikir ve görüşlerini paylaştığı için teşekkürü bir borç bilirim. *Sovyet yardımları* konusunda hem fikren yol gösteren, hem de kaynak sağlayarak yardımcı olan Prof. Dr. Timur Kocaoğlu'na teşekkür ederim. Yine kaynak sağlamada yardımcı olan, değerli ağabeyim Araştırmacı-yazar Cem Çelik'e, Tarihçi-yazar Kutlu Altay Kocaova'ya ve ayrıca yaptığımız görüşmede kendisine yönelttiğim soruları müthiş bir ilgiyle cevaplayan Araştırmacı-yazar Gün Zileli'ye katkılarından dolayı teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
ÖN SÖZ vi
İÇİNDEKİLER vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ix
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

1. ÇARLIK RUSYA'SI EĞEMENLİĞİ ALTINDAKİ TÜRKLERDE GENEL DURUM 5
1.1. İDİL-URAL BÖLGESİ 6
1.2. TÜRKİSTAN 8
1.3. AZERBAYCAN 10
2. ÇARLIK RUSYA'SI 11
2.1. DEVRİME GİDEN SÜREÇ 13
2.1.1. 1905 Devrimi ve Gayri-Rus Milletler ve Türkler 20
2.1.2. Savaş ve Çarlık Rusya'sı 24
2.1.3. 1917 Şubat Devrimi 27
2.1.4. Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı 30
3. EKİM DEVRİMİ 31
3.1. EKİM DEVRİMİ'NDE TÜRK VE MÜSLÜMANLARIN TUTUMU 35
3.1.1. Tatar-Başkurt Çekişmesi/ Başkurtçuluk Hareketi 36
3.1.2. Bolşevik Tatar-Başkurtlar 38

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN GALİYEV: HAYATI VE FİKİRLERİ

1. SULTAN GALİYEV'İN YAŞAMI 44
2. SULTAN GALİYEV'E ETKİ EDEN FİKİRLER 51
2.1. CEDİDÇİLİK 51
2.2. SOSYALİZM-LENİNİZM 56
2.2.1. "Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı" İlkesi, Ulusal Sorun ve Müslümanlar 64
3. SULTAN GALİYEV'İN FİKİRLERİ 73
3.1. GALİYEV'E ZORLA GİYDİRİLEN GÖMLEK: GERİCİ MİLLİYETÇİLİK 74
3.1.1. Milliyetçilerin İdil-Ural Devleti / Bolşeviklerin Tatar-Başkurt Sovyeti 77
3.2. SULTAN GALİYEV'İN PROLETARYA ALGISI 82
3.3. SULTAN GALİYEV'İN TURAN'I: SOSYALİST TURAN 85
3.4. ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK – MAZLUMLARI KURTARMAK 90
3.5. SULTAN GALİYEV VE DİN: İSLAM'A KARŞI PROPAGANDA YÖNTEMLERİ 94

3.5.1. Bolşevikler ve İslam 103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN GALİYEV'İN TASFİYESİ

1. 1920 BAKÜ DOĞU HALKLARI KURULTAYI 106
1.1. BAKÜ KURULTAYI'NDA ANADOLU HAREKETİ, ENVER PAŞA VE GALİYEVCİLER 110
1.2. NERİMAN NERİMANOV, AZERBAYCAN SOVYETİ VE ANADOLU HAREKETİ 114
1.2.1. Sovyet Yardımlarına Kısa Bir Bakış 125
2. MUSTAFA SUPHİ 129
2.1. 15'LERİN SONU – SULTAN GALİYEV'E VURULAN BİR DARBE Mİ? 143
3. KARŞI DEVRİMCİ GALİYEV 147

SONUÇ 159
KAYNAKÇA 168

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

&: ve
BMM: Büyük Millet Meclisi
Çeka: Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu **(**Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ilk istihbarat ve güvenlik teşkilatı 1917-1922)
Es-Er: Sotsial'nıe Revolyutsionerı **(**Sosyalist Devrimci Parti)
G.K.F.D.C.: Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti
GPU: Glavnoe Politiçeskoe Upravlenine **(**Çeka sonrasında faaliyet gösteren istihbarat teşkilatı- ardından **KGB** adını almıştır)
İskomus: Bütün Rusya Müslüman Milli Sovyeti
Kadet: Konstitutsionno-Demokraticheskaya Partiya (Anayasal Demokrat Parti)
KUTV: Komunistiçeski Universitet Trudiyaşihsa Vostoka (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi)
MK.: Merkez Komite
Muskom: Müslüman Komiserliği
Narkomnats: Milliyetler Halk Komiserliği
RKP: Rusya Komünist Partisi
RKP. MK.: Rusya Komünist Parti Merkez Komitesi
RSDİP: Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
R.(b)K.P: Rus (Bolşevik) Komünist Partisi
SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKF: Türkiye Komünist Fırkası
TKP: Türkiye Komünist Partisi
TKT: Türkiye Komünist Teşkilatı

GİRİŞ

Sultan Galiyev, XX. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Tatar düşünce ve siyaset adamı olarak sosyalist ideolojiye kattığı yeni yorumlar, sömürge milletler vurgusu, hareketli ve dramatik hayatı ile ölümünden sonra da farklı siyasi akımlara payanda yapılmış, yoğun tartışmalara konu olmuş ve günümüzde de hala tartışılan tarihi bir figürdür. Özellikle Soğuk Savaş'ın çalkantılı yıllarında kuralsız ve fütursuzca icra edilen siyasi rekabetin aktörlerinden birisi haline getirilen Galiyev, bakılan siyasi pencereye göre birbirinden farklı (hatta zaman zaman zıt) geniş bir siyasi yelpazede kendine yer ve taraftar bulabilmiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum birbirinden oldukça farklı Galiyev profilleri ortaya çıkarmaktadır ki, bu çalışmanın da temel amacı ideolojik tartışmalar arasında flulaşmış olan Galiyev portresini, tarihi ve objektif bir bakışla ele alıp netleştirme çabasından ibarettir. Hem siyasi bir portre olarak, hem de kişisel özellikleri bakımından son derece ilginç yönlere sahip olan Galiyev'i, dönemin şartlarını da gözeterek, günümüze yansıyan boyutuyla ele alan bu çalışmada, Galiyev'i ve fikirlerini döneminden ve özünden koparmamak, üzerinde hassasiyetle durulan temel düstur olmuştur.

Galiyev'i konu alan çalışmalarda Sovyet arşivlerinin açılmasını bir milat olarak kabul edebiliriz. Arşivler açılmadan evvel yapılan çalışmalar; Sultan Galiyev'i, Sultangaliyevcilik karşıtlarının bilinmesini istedikleri biçim ve miktarda konu alan, objektif olmayan, doğruluğu şüpheli ve sınırlı kaynaklara dayanmaktadır. Arşivler açıldıktan sonra ise Galiyev'in kendine ait makale, ifade ve yazıları gün yüzüne çıkmıştır. Galiyev hakkında yapılan çalışmalarda, birbirinden oldukça farklı Galiyev portreleri çizilmesinin, yararlanılan kaynakların arşivlerin açılmasından öncesine ya da sonrasına dayanmasıyla doğrudan bir ilişkisi vardır. Arşivler açılmadan evvel eldeki kaynaklar ışığında daha milliyetçi ve karşı devrimci bir Sultan Galiyev portresi belirirken, arşivlerin açılması sonrasında, tüm kaygılarının ilk sırasına sosyalist devrimin devamlılığını oturtan bir Sultan Galiyev görmekteyiz. Bizce bu kaynak ayrımı Galiyev'i daha anlaşılabilir hale getirmektedir. Kaynak bakımından ortaya çıkan söz konusu durum, istemeyerek de olsa bazı çalışmalarda Galiyev'in, olduğundan farklı, hatta ideoloji karmaşası yaşayan bir figür gibi işlenmesine neden olmuştur. Galiyev'i olduğundan farklı gösterme durumu her zaman *"istemeyerek"* meydana gelmemiştir. Farklı çevreler, bu kaynak karmaşasının da yardımıyla Galiyev'i, kendi dünya görüşlerine eklemlemeye çabalamıştır. Galiyev'i İslamcı, solcu, milliyetçi kesimlerin

her birinin ayrı ayrı benimser yaklaşımı da buradan ileri gelmektedir. Oysa arşivler açıldıktan sonra ortaya; sosyalizme inanmış, Rus Komünist Parti ile bağları kopmasına rağmen devrimle bağlarını koparmamış bir Galiyev çıkmaktadır. Bizim gördüğümüz samimi komünist Sultan Galiyev portresini, yine Galiyev'in (milliyetçi olmadığını ısrarla vurgulayan) kendi yazıları ve eylemleri (Türk-Tatar milliyetçileri ile Galiyev arasında yaşanan, yeri geldiğinde silahların dahi çekildiği çetin mücadeleler) ile güçlendirerek bu çalışmada ortaya koymaya çalıştık.

Diğer yandan, Türkistan'ın istiklali amacıyla Rus işgaline karşı direnişe geçen Basmacı (Korbaşı) Hareketi ile Galiyev'in bağlantı halinde olduğu iddiaları mevcuttur. Kaynak eksikliğinin bulunduğu dönemde dile getirilen söz konusu iddia, güçlü bir iddia gibi görünürken, arşivler açıldıktan sonra ortaya çıkan, Stalin'in emriyle düzenlenen ve Galiyev'i devre dışı bırakmayı amaçlayan yanlı raporlarda dahi Galiyev'in Basmacılar ile temas halinde olduğuna şüphe ile yaklaşıldığı, anlaşılmaktadır. Başkurt Hareketi lideri Zeki Velidov üzerinden de, Galiyev'e suçlamalar yöneltilmiştir. Aynı durum, söz konusu suçlamalar için de geçerlidir. Çalışmamızın içerisinde bu konulara da dikkat çekmek istedik.

Galiyev hakkında sık sık dile getirilen ve konunun meraklılarının duymaya aşina olduğu bir takım kalıp bilgileri irdeledik. Galiyev'in ortaya koymuş olduğu *"mazlumlar-sömürgeler enternasyonali"* fikrinin basamaklarından biri olarak sunulan *Sosyalist Turan Devleti'*ni inceleyerek, zaman zaman bu konuda anlam sapması yaşandığını tespit ettik.

Galiyev, Turan'ı, Türk birliğinin kurulması ile hedefe ulaşacak bir amaç şeklinde düşünmemiştir. Galiyev için Turan; varılacak yer değil, bir hareket noktasıdır. Kavramsal olarak ise, ideolojik olmaktan ziyade, jeopolitik niteliktedir. Galiyev, Çarlık düzeninin boyunduruk altına aldığı Türklerin, hem milli hem dini kimliklerinden dolayı, diğer milletlere nazaran daha çok ezildiği tespitinde bulunmuştur. *"Yiğit, düştüğü yerden kalkar"* atasözünü anımsatan yaklaşımı ile Galiyev, devrime öncülük etmesi gerekenin, en çok ezilenler olduğunu savunmuş ve bu görevin, Çarlık zulmü altında yıllar boyu kıvranan Türklere düştüğünü belirtmiştir.

Ancak Türkler, *Ekim Devrimi*'nin ardından kurulan Sovyet sisteminde de ezilmeye devam etmiştir. Galiyev'e göre, Sovyetler içinde yükselen Rus milliyetçiliği, devrimi tehlikeye atarak, sonunu hazırlamaktadır. Diğer yandan Çin ve Hindistan gibi

ülkelerden gelmesi muhtemel irticai tehlikeler de, devrimi tehdit etmektedir. Galiyev'in düşüncesinde Turan Devleti, Çin ve Hindistan'dan gelen tehdide karşı tampon görevi üstlenecek ve Rus milliyetçiliği tehdidi karşısında devrimi sırtlanarak, yıkılmasını önleyecektir. Turan Devleti'nin görevleri bu kadarla da sınırlı değildir. Galiyev, tasarladığı bu devlete; devrimi korumanın yanı sıra devrimi, dünyaya yayma görevini de yüklemiştir.

Sultan Galiyev, henüz okul yıllarında sosyalizm fikrini tanımış ve içselleştirmiştir. Fakat onun çözüm önerileri, ortodoks Marksizm'in önerilerinden biraz farklıdır. Galiyev, Marksizm'in temel yaklaşımlarına, yaşadığı toplumun sorunlarına göre bir takım farklı yorumlamalar getirmiştir. Bu yorumlamalar neticesinde ortaya çıkan *"proleter halklar, sömürgeler enternasyonali"* gibi yeni kavramlar ile Galiyev, Marksizm'in en temel unsurlarından olan burjuva ile işçiler arasındaki *sınıf çatışmasının* yerine, *sömüren milletler-sömürülen milletler* arasındaki çatışmayı temel almış ve konuya uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Bu fikirleri ortaya koyarken Galiyev, şüphesiz Lenin, Engels ve Marks'tan büyük oranda etkilenmiştir. Fakat hiçbirinin, Doğu'ya, Galiyev kadar önem vermediği de açıktır.

Galiyev'i, etkisi altına alan diğer bir fikir akımı ise, *Cedid Hareketi* olmuştur. Gaspıralı'nın sembol olduğu bu hareket, okullar kurmuştur. Kurulan okullarda, yeni bir eğitim metodu ve öğretim müfredatı benimsenmiştir. Cedid Okulları, dünyanın farklı bölgelerine yayılmış ve pek çok Türk aydınını yetiştirmiştir. Bu aydınların büyük bir bölümü liberal-milliyetçi ekolü tercih ederken, Galiyev gibi sosyalizmi benimseyenlerin de varlığı azımsanamayacak boyutlardadır.

Galiyev, kendi deyimiyle *"ezilen halkın oğlu… köle devrimci*ydi*"*. Bu da Galiyev'i anlamak için, milletinin Rus esareti altına girmiş olduğu 1552 yılından itibaren konuya yaklaşmayı gerektirmektedir. Çalışmamızın Birinci Bölümünü bu tarihten itibaren, genel hatlarıyla da olsa, Rus esareti altındaki Türk yurtlarında meydana gelen önemli bir takım gelişmelere ayırdık. Yine ilk bölümde Çarlık Rusya'sının kırılma anlarını ve arka arkaya gelen devrimleri doğuran süreci inceleyerek, Ekim Devrimi'ni, hem Türkler özelinde hem de genel olarak ele aldık.

İkinci Bölüm, Galiyev'in yaşamı, fikirleri ve bu fikirlerin oluşmasına ilham olan ana fikir akımlarına değindiğimiz bölüm oldu. Galiyev'in milliyetçiliğe, dine ve Marksizm'e yaklaşımı, fikir boyutunda ana tartışma konularımızı oluşturdu. Bu noktada

birincil kaynağımız tabii olarak Sultan Galiyev'in ifade, makale ve yazıları olurken, konuyu ele alan yazar, akademisyen ve düşünürlerin Galiyev'e dair ve Galiyev üzerinden yaptıkları çıkarımları da dikkate aldık. Yine bu bölümde Galiyev'in, tüm ezilen dünyayı kucaklayan fikirlerine ve ortaya attığı fikirlerden yıllar sonra ortaya çıkan *Üçüncü Dünyacılık* hareketinin öncüsü olarak adlandırılmasına da yer verdik.

İç savaştaki başarısı ve devrime kazandırdığı kalabalık Müslüman kitle sayesinde, Stalin'in yardımcılığı dahil olmak üzere önemli pek çok görevi üstlenen Galiyev'in, Stalin ile yaşadığı çatışmaya ve bu çatışma neticesinde tüm görevlerinden el çektirilerek tasfiye edilmesine, çalışmamızın Üçüncü Bölümünde yer verdik. Bu bölümde, Galiyev'in fikirlerinin somutlaşmış hali diyebileceğimiz *Bakü Doğu Halkları Kurultayı*'nı ve bu Kurultay'a katılan Türkiyeli Türkleri, Enver Paşa'yı ve katılması engellenen Galiyev'in bu engelleme karşısında içerisine düştüğü buhranlı, hüzünlü hali ele aldık. Türkiyeli Türkler bahsinde, Rusya'daki Türk savaş esirlerine yönelik Bolşevik propaganda yürüten ve onları örgütleyen, Galiyev'in en yakınındaki isimlerden olan Mustafa Suphi'ye bu bölüm içerisinde oldukça geniş bir yer ayırdık.

Sonuç bölümünde, Galiyev'e dair açık biçimde ulaşmayı başardığımız yargıları, ifade ettik. Yine bu bölümde, Galiyev üzerine Türkiye'de yapılan değerlendirmeleri kısaca ele aldık.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

1. ÇARLIK RUSYA'SI EĞEMENLİĞİ ALTINDAKİ TÜRKLERDE GENEL DURUM

"Halklar hapishanesi" olarak adlandırılan ve çok uluslu bir yapıya sahip olan Rusya Çarlık İmparatorluğu'nda, 1913 yılı itibariyle nüfusun %40'ı Ruslardan meydana gelmektedir (Taheri, 1991: 119). Çarlık Rusya'sında yaşayan Müslümanların sayısı ise 16 milyon civarındadır. Bu 16 milyonluk nüfusun[1] %75'ini Kazak-Kırgız, Tatar, Özbek, zaman zaman Kafkasya Tatarları ya da Şiravaniler adıyla kaynaklarda yer alan Azerbaycan Türkleri, Kumuk, Karaçay, Balkar Türkleri, Başkurt, Türkmen ve Sibirya, Beyaz Rusya, Litvanya gibi yerlerde küçük gruplar halinde yer alan Türk kökenli halklar oluşturmuştur. Çarlık egemenliği altında bulunan Türklerin büyük oranı Müslüman olsa da Moldovya Gagavuzları, Sibirya Yakut ve Altayları, Volga Çuvaşları gibi Animizm veya Hıristiyan dinine mensup Türklerden de söz etmek mümkündür (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 1-2).

Tatarlar, Rusya Müslümanları içindeki en dinamik ve eğitimli kesimi oluşturmuştur. 1897 nüfus sayımından elde edilen verilere göre bütün Rusya'da okur-yazar oranı %21.1 olduğu halde, Kazan Tatarlarında okuma yazma bilenlerin oranı neredeyse %100'e yaklaşmıştır (Devletşin, 2019: 18). Sahip olduğu bu nitelikler Tatarları, Rusya Müslümanları arasında adeta doğal lider konumuna taşımıştır. Kazan, dünyanın her yanındaki Müslümanlar için bir çekim merkezi niteliği taşıdığı için, pek çok Müslüman bilim adamını kendisine çekmiş ve 19. yüzyılın sonunda başlayan İslami yenileşmenin merkezlerinden biri halini almıştır (Taheri, 1991: 120).

Rusya Müslümanları içinde geri kalmış halklardan biri –belki de en geri kalmışı- Türkmenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinine düşkün, tutucu niteliklere sahip ve içine kapanık özelliği sebebiyle Türkmenler, *"kefere"* ile ilişki kurmamaya özen göstermiş ve Ruslar ile temastan mümkün oldukça kaçınmıştır. O dönemde (1913) Türkmenler içerisinde okuma-yazma bilenler oldukça azınlıkta kalmıştır. Öyle ki, Bolşevik Devrimin hemen evvelinde, okuma-yazma bilen Türkmen kadın sayısı iki elin parmakları kadar bile değildir (Taheri, 1991: 122-127).

[1] Buhara ve Hive Hanlıkları Çarlık himayesi altında olduğu için bu rakama dahil edilmemiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 2). Bennigsen'in 1913 yılı için verdiği orana göre, Türk olmayan Müslümanların sayısı 4 milyona yakındır. Kakınç ise, Türkler haricindeki Müslümanların birkaç yüz binden ibaret olduğunu yazmıştır (Kakınç, 2017: 198).

1.1. İDİL-URAL BÖLGESİ

1552 yılında Rus işgaline uğrayan Kazan Tatarları, Rus hakimiyetine en erken giren ve Çar'ın tam manasıyla tebaası olarak kabul ettiği tek Müslüman halk olmuştur (Taheri, 1991: 120). Tatarlar işgal edildikleri andan itibaren, hızlı bir Ruslaştırma politikasına tabi tutulmuştur. Ekim Devrimi sonrasında kurulan SSCB düzeninde de bu tutum devam etmiştir. İşgal ve benimsenen politikalar neticesinde pek çok Tatar sürgüne gönderilmiş ve yerlerine Ruslar getirilerek bölgedeki Tatarların demografik zemini zayıflatılmıştır.

Öyle ki Çarlık ordusu ile işbirliği yapmayan tüm Tatarlar, Kazan'dan sürülerek, kent merkezine 1 km'den fazla yaklaşmaları yasaklanmış, işbirliği yapan Tatarlar ise Kazandaki Tatar Mahallelerine yerleştirilmiştir. Ulaşım yolları üzerinde bulunan topraklar ve verimli araziler Tatarlardan alınarak, IV. İvan tarafından bölgeye gönderilen soylulara tahsis edilse de daha sonra kurulan Kazan Başpiskoposluğuna devredilmiştir. İşgal sonrası Kazan'da Ruslar, Nogay ve Kazak akınlarından korunmak, Kırım Hanlığının tehdidine karşı koymak ve iç güvenliği sağlamak amacıyla pek çok kale inşa etmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 19-20).

İlk düşen Türk yurdu olan Kazan, tüm zorlama ve baskılara rağmen kimliğini koruma konusunda ciddi bir direnç göstermiştir. Hıristiyanlaştırma politikaları kapsamında Müslümanlara toprak edinme yasaklanmış ve ağır vergiler getirilmiştir. Hıristiyanlığı kabul edenler vergilerden muaf tutulurken, muaf tutulan vergiler, dinini değiştirmemekte direnen Tatarlara yüklenmiştir. Bu politikalar karşısında Tatarlar sadece %10 fire[2] vermiş ve dik duruşlarını muhafaza etmişlerdir. Fakat verimli arazilerden sürülen, topraksız bırakılan, baskılara maruz kalan Tatarlar, kaçınılmaz olarak açlık ve sefaletin odağına sürüklenmiştir (Erdem, 2009: 11).

Bu açıdan bakıldığında Kazan Tatarları, Kazaklardan ve 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı hakimiyetinde kalan Kırım Tatarlarından dezavantajlı olarak, Ekim Devrimi sonrasında, kendi milli hareketlerini demografik faktörler ile beslemekte zorlanmıştır (Devlet, 1998: 25).

Ruslaştırma ve eritme politikalarının başarısızlığı karşısında, yeni bir yöntem izlemek durumunda kalan II. Katerina'nın başında bulunduğu Rus Çarlığı, bir takım

[2] Bennigsen'in eserinde din değiştirenlerin büyük çoğunluğunun animizm inancına sahip olduğundan bahsedilmektedir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 23).

ticari çıkarları da gözeterek hoşgörü politikasına geçmiştir. Tatarların Kazan'da oturmasını yasaklayan kanun kaldırılarak, cami ve okul yapımına izin verilmiştir. Dinsel özgürlükler konusunda tam bir hoşgörü ortamı sağlanmıştır. Bu tutumun altında yatan sebepler, yalnızca eski politikaların başarısızlığından kaynaklanmamaktadır. Ruslar, hoşgörü politikası sayesinde ticaret sahalarını, son derece kapalı ve tutucu olan Müslüman Asya topraklarına doğru genişletme amacı gütmüştür. Tatar tüccarlar, II. Katerina tarafından olağanüstü ayrıcalıklarla donatılarak, Rusya ve Türkistan devletleri arasında aracı rolü oynamıştır. Orta Asya ticareti, Tatar burjuvazisini geliştirerek, Tatar toplumunun ve Rusya Türklerinde 19. yüzyıl sonlarında yükselen milliyetçi hareketlerin, liderliğini üstlenmesini sağlamıştır. Aracılık rolü Tatarları endüstriyel olarak da geliştirmiş, Kazan'daki fabrikaların %49'una hakim konuma getirmiştir. Bu durum Tatarlar lehine 1860'lı yıllara dek devam etmiştir. Rus yayılmacılığının Türkistan Devletlerini yutmaya başlamasıyla, Tatarların üstlendikleri rol önemini yitirmeye başlamıştır. Dolayısıyla II. Katerina'dan kalma hoşgörü politikasına da artık gerek kalmamıştır. Bu dönemden itibaren çağdaş teknikler, buharlı makinalar kullanarak güçlenen Rusya sanayisi karşısında tutunamayan, geri kalmış Tatar endüstrisi yıkıma uğramıştır. Aracılık rolü ile palazlanan ve Rus burjuvazisine rakip olmaya başlayan Tatar burjuvazisi, endüstriyel çöküşün yanı sıra Rus yöneticilerin aldığı kararlar ve yaptırımlarıyla da baltalanmıştır. 1886 yılında yayınlanan bir kararname ile Kazan Tatarları'nın, Orta Asya'da mal sahibi olmaları ve şirket kurmaları yasaklanmıştır (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 23-29).

Ruslar'ın, Orta Asya'ya ticari yönden açılabilmek amacıyla Tatarlar ile işbirliğine girişmesinin etkileri Tatar tüccar sınıfını zenginleştirmek ile kalmamış, kültürel olarak da bir etkileşim gerçekleşmesine sebep olmuştur. Kazan'da, kadınlar arasında çarşaf yaygınlaşmış, Türkistan'daki giyim tarzı benimsenmiş ve din konusunda daha katı bir anlayış gelişmiştir. En büyük etki ise eğitim alanında ortaya çıkmıştır. 1844'te 4 olan okul sayısı 6 yıl içinde 408'e yükselmiştir ve bu okulların tamamına yakını Buhara modeli denilen katı ve Ortaçağ'dan kalma metotların benimsendiği, Türkistanlı müderrislerin hocalık yaptığı okullardır. Fakat bu okullar Tatar burjuvazisinin isteklerine cevap verememiştir. Tatar burjuvazisi, gereksinimlerine uygun okulu ve Rus rakipleri ile baş edebilmek için gerekli olan ideolojiyi, İsmail Gaspıralı'nın oluşturduğu teori ve eğitim reformu sayesinde edinmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 27-28, 35).

1.2. TÜRKİSTAN

Henüz 1480 yılında Türk-Moğol hakimiyetinden kurtulabilen Rusya, 1453 yılında Türklerin İstanbul'u almalarının ardından –başka güçlü bir devletin mevcut bulunmamasının da etkisi ile- Bizans mirasına talip olmuştur. Hatta bu uğurda Moskova Prensi III. İvan ile son Bizans Kralı'nın yeğeni Sofia 1473 yılında evlenmiştir. Bu evlilik neticesinde Venedik Senatosu, III. İvan'ı, Bizans'ın kanuni halefi olarak tanımıştır. Bu gelişmeler 16. yüzyılda daha da ileri taşınarak, Moskova'nın Üçüncü Roma olduğu fikri benimsenmiş ve Moskova Prensleri bu fikri rehber edinerek Rus siyasetini şekillendirmişlerdir. Fakat dönemin süper gücü Osmanlı İmparatorluğu karşısında oldukça cılız kalan Rusya, yönünü Doğuya *Orta Asya'*ya çevirmiştir (Hayit, 1975: 41-42).

III. İvan, benimsediği politika doğrultusunda 1487 yılında Kazan'ı uzlaşmaya zorlayarak Rus nüfuzuna girmesini sağlamıştır. IV. İvan döneminde ise Kazan Hanlığı 1552 yılında Moskova Devleti'nin sınırlarına dahil olmuştur. Ruslar, Kazan Hanlığı'nın ardından 1556 yılında Astırahan Hanlığı'nı ve 1582-1592 yıllarında Sibir Hanlığı'nı sınırlarına katarak genişlemeyi sürdürmüştür (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 44).

Volga ve Ural nehirleri ile Hazar Denizine ulaşan Rusya, Türkistan istikametinde ilerlemeye devam etmiştir. Türkistan kapılarına dayanan Rusya, Slav ırkından olan Kazaçikleri[3], himayesi altına alarak Yayık Nehri'nin sağına konumlandırmış, Türkistan ile arasında bir ön karakol kurmuştur. Rusya sonraki yüzyıllarda Orta Asya istilasında, Kazaçikleri kullanarak ciddi kazanımlar elde etmiştir (Hayit, 1975: 42-43).

16. yüzyıldan itibaren Türkistan kapılarına gelen ve işgal planları yapan Rusya 18. yüzyıla kadar askeri müdahale bakımından sessiz kalmıştır. Bu sessizliği I. Petro 1714 yılında askeri keşif kolları oluşturup doğuya doğru göndererek bozmuştur. Keşif kollarının amaçları içerisinde, Hive ve Buharayı kontrol altına almanın yanı sıra Hindistan'a yönelik araştırmalar da bulunmaktadır. 1716 yılında Hive üzerine giden askeri keşif kolu, içerisinde Tatar, Çerkes, Kalmuk da bulunan 6565 askerden[4] oluşmaktadır. Ayrıca bu keşif koluna Türkmen tüccar Hoca Nefes (Rus Baronu lakaplı) ve Kazanlı Urahmed Ahmedov refakat etmiştir. İçerisinde Türk ve Müslümanları barındıran bu keşif kolunun, Hive'ye gelişindeki art niyetten, Hive Hanlığının aslında

[3] Kazacikler; Rus Kazakları, Kozaklar gibi isimlerle de anılmaktadır.
[4] Akdes Nimet Kurat'a göre, Hive'ye giden asker sayısı 3650'dir (Kurat, 1987: 263).

haberi yoktur. Fakat keşif kolu gelmeden evvel Hive Han'ı *Şir Gazi'ye*, Kalmuk Hanı *Ayuku* tarafından, gelenlerin işgalci bir kuvvet olduğu uyarısı yapılmıştır. Kalmuk Hanı Türk ya da Müslüman değildir. Hive Şehri, *Şir Gazi* Han'ın emriyle 1 gecede 3500 Rus askerini öldürerek Rusya'ya ciddi bir ders vermiştir. Bu olayın sonrasında 122 yıl[5] boyunca Hive üzerinde planlar yapan ve haber toplayan Ruslar, 1839 yılında bu birikimler ışığında Hive Hanlığına tekrar sefer düzenleseler de mağlubiyetten kurtulamamışlardır. 1854 yılında Hive üzerine tekrar şansını deneyen Rusya yine mağlup olmuştur (Hayit, 1975: 43-49). Rusya, Türkistan Devletlerinden olan Hive Hanlığını, Hanlık içerisinde karışıklıklar başlaması sonrasında seferler düzenleyerek ancak 1873 yılında himayesi altına alabilmiştir (Hayit, 1975: 29-30).

Ruslar, Türk topraklarını işgal etmelerine yönelik, kendilerini haklı çıkarma çabasıyla bir takım tezler öne sürmüştür. Türklerin göçebe yaşam tarzı sebebiyle sürekli hareket halinde yaşamalarının düzensizliğe sebep olduğunu, ayrıca ganimet hedefiyle yaptıkları akınların önünü kesmeyi amaçladıklarını belirtmişlerdir. Bu sebeple Ruslar sınırlarının, yerleşik toplumlara komşu olacak biçimde genişletilmesini zorunluluk addetmişlerdir. Rusya'nın 1860'lı yıllarda yayılmacı politikasının üstünü örtmek için böyle tezlerin ardına sığındığı oldukça açıktır. Çünkü Rusya'nın amacı yerleşik komşular edinmek olsaydı sınırları, yerleşik yaşama sahip Türkistan Devletleri'ne uzandığında, bu devletleri egemenliği altına almak yerine komşusu olarak var olmalarına izin vermesi gerekirdi. Dolayısıyla Rusların eylemleri kendi tezlerini çürütmüştür (Özden, 2018).

Hive, Kokand[6], Afganistan gibi komşuları ile iyi ilişkiler kuramayan ve bu devletler ile genel olarak çatışma halinde bulunan Buhara Emirliği, kendi içerisinde de huzuru tesis edememiştir. Aslında bölgedeki devletlerin birbirileri ile çatışma hali Buhara özelinde kalmayan, yaygın bir durumdur. Taşkent Hanlığı ile Kokand Hanlığı da bir çatışma içerisinde olmuştur. Kokand Hanlığı'nın, Taşkent üzerinde hakimiyet kurması sonrasında, Buhara Emirliği'nin de Taşkent için girişimleri söz konusudur. 1840 yılından başlayarak 25 yıl boyunca Buhara ve Kokand Hanlığı arasında 7 kez el değiştiren Taşkent, hem iç hem de dış karışıklıklardan faydalanmayı başaran Rusya'nın olmuştur.

[5] Nimet Kurat, Rusya'nın Türkistan'ı 25 yıl gibi bir sürede ve oldukça az kayıp vererek zapt ettiğini yazmıştır. Oysa Hayit'in anlatımlarına göre bu işgal daha derin bir arka plana sahiptir ve Rusya için trajik kayıplara mal olmuştur.

[6] Farklı kaynaklarda *"Hokand"* adıyla da anılmaktadır.

Kazak boylarından oluşan ve Rus tehdidi ile Sibirya doğrultusunda çekilmek zorunda kalan Ulu, Orta ve Küçük Cüzler[7] kendi içlerinde ve bölgenin diğer devletleri ile çatışma halinde olmuşlardır. Hive, Kokand, Buhara ve Taşkent Devletleri için de söz konusu olan iç ve dış siyasetteki buhran hali, Rusya için büyük bir avantaj teşkil etmiştir. Kısaca toparladığımızda, Türkistan olarak adlandırılan bölgede yer alan Türk Devletleri'nin sayıca çokluğu ve parçalı yapısı Rusların yayılmacı siyasetini kolaylaştırmıştır (Hayit, 1975: 23-122).

Ruslar, Kazan'da izlediği işgal politikasını Türkistan'da da sürdürerek, yerli halkın toprağına el koyup, göçmen Ruslara vermiş ve el koyduğu arazilere kaleler inşa etmeyi sürdürmüştür. Türkistan özelinde Rus köylülerine ek olarak, Rusya için Orta Asya'nın işgalinde büyük önem arz eden Kazaçikler'i iskan amacıyla da el konulan topraklardan[8] söz etmek mümkündür (Hayit, 1975: 160-161).

1.3. AZERBAYCAN

Azerbaycan'daki Türk varlığı Saka-İskitler ile temellendirilerek, MÖ. 7. yüzyıla kadar götürülmektedir. Mehmet Saray, Azerbaycan'ın Selçuklular ile tam manasıyla bir Türk ülkesi şeklini aldığını belirtmiştir. Selçukluların ardından Moğollar ve Timurlular idaresi altında kalan Azerbaycan Türkleri, Doğu Anadolu'ya hakimiyet için Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir. Kardeş denebilecek nitelikteki bu iki Türk ülkesinin rekabeti giderek artmış, Şah İsmail'in Safevi Devleti döneminde, mezhepsel farklılıklar da çatışma unsuru halini almıştır. Şah İsmail sonrası dönemde Safevi Devleti, Türk kimliğinden hızla uzaklaşarak, İran-Fars karakterine bürünmüştür. Osmanlı ve İran arasında sık sık el değiştiren Azerbaycan toprakları, 1747'de Nadir Şah'ın ölümü sonrasında Şirvan, Şeki, Karabağ, Taliş, Kuba, Revan, Gence ve Bakü Hanlıklarına bölünmüştür. Bu bölünmenin getirdiği kolay lokma izlenimi, Gürcü Kralını ve Rusya'yı harekete geçirmiştir. Arkasına Rusya'yı alan Gürcü tehdidine karşı Azerbaycan Hanlıklarının çoğu, çareyi Osmanlıya sığınmakta bulsa da, bazıları Ruslara meyletmiştir. Osmanlı yaşadığı güç kaybı sebebiyle Hanlıklara gereken askeri ve mali yardımı yapamamıştır. Hanlıklar arasında sağlanan bu kısmi birlik de zaman içerisinde bozulmuş ve Kafkaslarda bir karmaşa hali doğmuştur. Rusya, üstündeki Napolyon tehdidine rağmen Kafkasya'dan vazgeçmemiş, Gürcistan'ı ilhak etmiştir. 1804 yılında

[7] Göçebe Kazaklar 4 büyük aşirete ayrılmıştır. Bu aşiretlere, Ulu cüz (Büyük Ordu), Orta cüz (Orta Ordu), Küçük Ordu (Kiçi cüz) ve Bükey Ordu isimleri verilmiştir. Bu aşiretler yaylaları paylaşamadıkları için genel bir çatışma halinde yaşamıştır (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 5).
[8] 1808 yılı itibariyle 5 milyon hektardan daha büyük bir alan Kazaçiklerin iskanı için müsadere edilmiştir.

Azerbaycan'ı istilaya yönelen Rusya, işgale Gence Hanlığından başlamıştır (Saray, 1993: 11-17). Zaman zaman Osmanlı ve İran idaresi altında el değiştiren Azerbaycan, 1828 yılından itibaren tamamen Rus egemenliği altına girmiştir (Baykara, 1975: 18).

Osmanlı'nın giderek zayıflayan yapısı, 1826'da lağvedilen Yeniçeri Ocağı'nın yerine gelen ordunun henüz tecrübesiz olması gibi etkenler, Rusları harekete geçirmiştir. İran'ın ardından Osmanlı'yı da alt etmeyi başaran Rusya, Kafkasya'da olası bir Osmanlı ya da İran hareketine karşı Ermenileri Erivan'a konuşlandırarak, iki Müslüman devlet ile arasında tampon bölge oluşturmuştur. Fakat iki devletin de iç karışıklıklardan fırsat bulamaması, Ruslar tarafından tampon olarak düşünülen Ermenistan'ın, özellikle Osmanlı Türkiye'sine karşı bir nifak üssüne dönüştürülmesiyle sonuçlanmıştır (Saray, 1993: 21-22).

Rusya, işgal ettiği Azerbaycan'a, 1833 yılında binlerce Rus köylüsünü getirmiş ve en verimli arazilere yerleştirmiştir. Verimli arazilerini kaybeden Azerbaycan Türkleri, Rusların istediği ağır vergiler altında ezilmeye başlamıştır. Tüm bunlara ek olarak ülke ticareti Ruslar tarafından, Ermeni tüccarların[9] hakimiyetine sunulmuştur. Günden güne bunalan Azerbaycan halkı, 1890 yılında Nebi adında bir köylünün Ruslara karşı gösterdiği direnişin kıvılcımı ile tutuşmuş ve tüm Azerbaycan'da "Kaçak Hareketi" başlamıştır. Kısa zamanda hızla yayılan ve İran Azerbaycan'ına da sıçrayan bu milli hareket, hem İran hem de Rus Hükümetini telaşlandırmıştır. Milli harekete karşı birleşen Rus ve İran devletleri hareketi bastırmakta başarılı olmuştur. Azerbaycan'daki Rusya, Güney Azerbaycan'daki İran baskısı, Rusya ve İran'da meydana gelen 1905 ihtilalleriyle biraz olsun yumuşamıştır (Saray, 1993: 24-25).

2. ÇARLIK RUSYA'SI

İki çarlı dönem ve sonrasında gelen naiplik döneminin ardından rüştünü ispat edip tahta çıkan Petro'nun dönemi, devlet işlerini elinde tutan annesinin de ölümüyle

[9] 1890'lı yıllarda Bakü petrollerinin çıkartılması, buhran altında olan Rusya ekonomisi için önemli gelir kaynaklarından olmuştur. 1901 yılında Bakü, Dünya'da üretilen petrolün yarısından çoğunu tek başına temin etmiştir (Baykara, 1975: 41). Bakü, bu hamle ile dünyanın sayılı iş merkezlerinden biri haline gelirken, Rusya himayesindeki 50 bine yakın Ermeni iş adamını da, barındıran şehir konumundadır. Ermeniler, günden güne iktisadi yönden bilinçli şekilde semirtilmiştir. Azerbaycan içerisindeki 167 petrol şirketinin 49'u Azerilere aitken, Ermeniler 55'ine sahip olmuştur. Bu ekonomik dengesizlik, Rusların da etkisi ile kısa zamanda düşmanca tavırlara dönüşmüştür. 1905 yılında Ermeni Taşnak çetelerinin, bir Azerbaycan Türkünü öldürmesi sonrası büyük çatışmalar meydana gelmiş, organize ve teşkilatlı biçimde hareket eden Ermeniler karşısında düzensiz ve silahsız yakalanan Azerbaycan Türkleri, adeta kıyıma uğramıştır (Saray, 1993: 31).

gerçek manada 1694 yılı itibariyle başlamıştır. Rusya, Petro döneminde devletten imparatorluğa bir geçiş yaşamıştır (Kurat, 1987: 252).

Petro, seleflerinden oldukça farklı bir vizyona sahiptir. Onu farklı kılan pek çok noktadan söz edebilmek mümkündür. Avrupa'ya savaşmak dışında, -seleflerinin hiç yapmadığı şekilde- gezip görmek, bilgi edinmek, hatta kendini eğitmek için büyük bir gezi düzenlemiştir. Kimliğini gizli tutarak çıktığı bu Avrupa gezisinin Türk karşıtı bir ittifak arayan diplomatik boyutu da mevcuttur (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 101). Yine I. Petro'ya has bir ayrıntı da donanmaya verdiği büyük önemdir. Nitekim Azak Kalesi'ni almak için giriştiği ve başarısız olduğu ilk mücadelede donanmanın eksikliğini tespit etmiş ve Azak Kalesi'ni bu eksikliği gidererek elde etmiştir (Kurat, 1987: 253). Ne talihtir ki Azak Kalesi'ni düşüren donanmanın yapımında Petro, Kazan Türklerini zorlu şartlar ve ağır yükümlülükler altında çalıştırmıştır (Kurat, 1987: 264). Petro, denizcilik ile ilgili eğitim almaları için 50 Rus soylusunu, konunun uzman ülkesi niteliğinde olan Hollanda'ya göndermiştir (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 101).

Azak kalesini alarak stratejik bir noktayı zapt eden I. Petro, 1700 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşma yaparak Kırım Tatarlarına ödediği vergi yükünden kurtulmuştur (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 102). Aynı yıl itibariyle ülkede iç karışıklıklar azalmıştır. Fakat Petro, Lehistan ve Danimarka ile birlikte İsveç Kralı XII. Karl'ın gençliğini ve tecrübesizliğini fırsat bilerek İsveç'e saldırmıştır. Bu hamle 21 yıl sürecek olan Kuzey Savaşı'nı başlatmıştır (Kurat, 1987: 256). Voltaire'in anlatımlarında İsveç Kralı XII. Karl, *"Büyük İskender kadar genç, ondan daha dövüşken, daha çevik ve atılgan… İran ve Türk İmparatorluklarını yere serebilecek ve sonrada İtalya'yı avcunun içine alabilecek tek adam"* şeklinde nitelendirilmiştir (Voltaire, 2008: 102-103). XII. Karl, genç olmasına karşın kolay lokma olmadığını Danimarka'yı alt ettikten sonra, Narva'yı kuşatan Rusya'yı yenerek göstermiştir. Daha sonra Lehistan üzerine yürümüş ve burada 6 yıl zaman kaybederek, büyük zarar verdiği Rusya'nın toparlanmasına imkan tanımıştır. Petro bu zaman zarfında St. Petersburg'u inşa ettirmiş ve XII. Karl'dan gelecek yeni taarruza karşı hazırlıklar yapmıştır. Nihayet 1708'de Rus seferine yeniden çıkan Karl, 3 gün evvelinde yaralandığı *Poltava Meydan Muharebesi'*nde büyük bir hezimete uğrayarak Osmanlı'ya sığınmıştır (Kurat, 1987: 256-259).

XII. Karl, Türk gücü olmaksızın Rusya ile başa çıkamayacağının farkına varmış ve Rusya'nın İsveç, Lehistan, Osmanlı arasında sıkıştırılması gerektiğini, bu hamle

yapılmazsa üç devletin de Rus tehdidi altında olacağını tespit etmiştir. Karl, Osmanlı'yı Rusya Seferi konusunda ikna için uzun süre uğraşmış ve istediğini almıştır. 1711 İlkbaharında Baltacı Mehmed Paşa komutasında harekete geçen 100.000 kişilik Osmanlı Ordusu, Kırım Hanlığının da yardımıyla Çar Petro'yu, Prut'daki bir bataklık sahada, 21 Temmuz 1711'de ricata dahi imkan vermeyecek biçimde kıskaca almıştır. Petro, esir düşmek üzereyken akılcı bir barış imzalayarak, hem kendini hem ordusunu kurtarmıştır. Kurat, imzalanan bu anlaşma ile Rusya'nın mutlak yıkımdan kurtulmasına dikkat çekmiştir. Yine Kurat'a göre Rusya'nın yıkımdan kurtuluşu, Baltacı Mehmed Paşa'nın bilgisizliği ve cesaretsizliği sebebiyle gerçekleşmiştir (Kurat, 1987: 259-261).

Büyük Kuzey Savaşı 1721 yılında Rusya'nın lehine sonuçlanmış, neticede Karadeniz Ruslara kapansa da Baltık Sahilleri elde edilmiştir. Bu zaferin üzerine Osmanlı ve Rusya 1722 yılı itibariyle İran'a karşı ortak bir hücum gerçekleştirmiştir. İran seferinden Bakü, Derbent, Astrabad, Mazederan, Geylan bölgelerini elde ederek çıkan Rusya, Kafkasların Güneyine kadar inmiştir (Kurat, 1987: 262).

2.1. DEVRİME GİDEN SÜREÇ

19. yüzyıla girildiğinde Rusya'da ekonominin temeli, tarıma dayalı bir yapıya sahiptir. Nüfusun %95'i tarımdan geçimini sağlayan 75 milyonluk dev bir köylü kitlesinden oluşurken toprak, devletin ya da büyük toprak sahiplerinindir. Hakim olan bu *serflik*[10] düzenine karşı 17. yüzyılda *Razin*[11] ayaklanması ve 18. yüzyılda *Pugaçov*[12] ayaklanması büyük çaplı iki isyan[13] olarak kayıtlara geçse de, açıkça ilk devrimci hareket 1825 yılında gerçekleşmiştir. Sosyal alanda serfliği, siyasal alanda ise mutlakıyeti yıkıp yerine meşrutiyeti getirmeyi hedefleyen bu harekete dahil olanlara, hareketin başladığı aydan esinlenerek *Aralıkçılar* (dekabristler) adı verilmiştir (Volin, 2017: 23-25).

*Dekabristler Hareketi'*ne katılanların, neredeyse tamamı soylu sınıfa ait kişilerden meydana gelmiştir. Bu kişilerin birçoğu Fransa'da bir süre yaşamış ve orada

[10] *"Serf: Derebeylik toplum düzeninde toprakla birlikte alınıp satılan köle"* (Türk Dil Kurumu).
[11] Stenka Razin adlı bir Kazak tarafından başlatılan, kalabalık bir Kazak kitlenin ayaklanmasıdır (Kurat, 1987: 223). Bu Kazaklar, Don boyundandır ve Slav asıllıdır. Bazı kaynaklarda *"Kozak"* olarak da adlandırılmaktadır.
[12] Razin ayaklanmasına benzer biçimde Yemelyan Pugaçov adında bir Kazak'ın başını çektiği ayaklanmaya, Yayık Kazakları, köylüler, Başkurtlar ve Rus olmayan pek çok unsur iştirak etmiştir (Kurat, 1987: 283-284). Pugaçov ayaklanmasına Türk halklarından da katılım olmuştur fakat ayaklanmanın lokomotifi konumunda olan Kazaklar, Türk değil, Rus kökenlidir.
[13] Bakunin, Razin ve Pugaçov isyanlarını, devlete karşı özgür komünlerden oluşan bir köylü dünyası yaratmak için çabalayan *Slavların* isyanı olarak adlandırmıştır (Bakunin, 1998: 100).

gördükleri Avrupa medeniyetinin, Rusya'ya nazaran yüksek düzeyde oluşundan etkilenmiştir. Soylu sınıfa mensup iyi eğitimli kişilerin, adaletten uzak bir rejim tarafından cehalet, sefalet ve kölelik altında ezilen halk için başlattığı bu hareket, Çar I. Nikolay tarafından en sert biçimde bastırılmıştır. Tahta çıkması ile birlikte ayaklanmaya karşı koymak zorunda kalan I. Nikolay, büyük bir korku yaşamış ve bunun neticesinde *"bürokratik bir polis devleti"* kurmuştur (Volin, 2017: 25-28). *"Sopalı Nikolay"* olarak anılan Çar I. Nikolay, tüm baskıcı ve özgürlük karşıtı tutumuna rağmen, teknik gelişmeler sağlamıştır. Ulusal sanayinin doğuşu, madenler, iletişim araçlarının gelişimi, demiryolu (Petersburg-Moskova arası) konularında büyük denebilecek atılımlar yapmıştır. Ulusal sanayide yaşanan hareketlenme sonucunda proletarya doğmuştur. Fakat bu yeni şekillenen proletarya tam manası ile proleter olmaktan uzak, toprak sahibi efendisine hala bağlı, bir ayağı sanayide, bir ayağı tarlada yaşam sürdürmektedir. İki-üç kuşak sonrası gerçek manada proletarya şekillenmiştir (Volin, 2017: 34-36).

Serflik kavramı içerisinde nitelendirdiğimiz köylülerin durumu, gerçekten içler acısı bir haldedir. Efendilerinden izinsiz evlenemeyen, eşya gibi alınıp-satılan ve üstelik koca bir köy halkına, bir av köpeğine biçilen değerin layık görülmediği bir düzen söz konusudur (Kırımer, 1948: 15).

Köylüler, zaman zaman isyana kalkışmış olsalar bile başkaldırıları, hiçbir zaman Çar'a karşı olmamıştır. Köylüler, Volin'in tabiri ile *"körcesine bir saygı duydukları Çarı"* yaşadıkları zulümden soyutlayarak, yalnızca büyük toprak sahibi efendilerini ve halk ile Çar'ın arasına girdiğini düşündükleri ayrıcalıklı ara tabakaları sorumlu tutmuşlar, Çar'ın ise bir gün gelip kendilerini kurtaracağı fikrine, büyük bir inançla sarılmışlardır. Kurtarıcı *Çar efsanesinin* köylülerce benimsenmesinde memurlar ve özellikle de din adamları etkin rol oynamışlardır (Volin, 2017: 26-27).

İlk olarak Petro'nun Avrupalılaştırma siyaseti neticesinde, Avrupa kültürü ile temasa geçen Rusya'da –üst tabakada geçerli olmak üzere- Fransız İhtilali'ne kadar Fransız dili, edebiyatı ve kültürü ciddi bir etki bırakmıştır. Fransız İhtilali sonrası Fransızca üst tabaka için elzem dil olarak kalsa da, Napolyon Savaşlarında uzun zaman Almanya'da bulunmak durumunda kalan Ruslarda, Alman dili ve Hegel felsefesinin başını çektiği, bir Alman bilgisi rüzgarı hakim olmuştur. Bu gelişmeler, Rusya'da birbirine zıt iki görüşe sahip oluşumların doğmasına sebebiyet vermiştir; Petro'nun açtığı yolu ciddi adımlar ile takip eden *Zapadnikiler* (Batıcılar) Avrupalılaştırma

siyasetini benimserken, *Slavyanofiller*[14] ise bu siyasetin Rus Halkı'nın ruhuna uymadığı ve Rus tarihinin akışını anormalleştirdiğini düşünerek karşı çıkmışlardır. Slavyanofil düşünce daha sonra siyasi bir hal alarak Panslavizm'e[15] dönüşmüştür (Kurat, 1987: 332-334).

Dekabristler Hareketi'nin başlangıcında, yani zor bir dönemde tahta geçen I. Nikolay'ın tahta vedası da, yine bir psikolojik yıkım üzerinden gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı'nda alınan yenilgi, I. Nikolay'ı derinden üzmüş ve bu üzüntü ile Nikolay, hastalanarak yaşamını yitirmiştir (Kurat, 1987: 329). Bu ölümle alakalı, Volin'in akla yatkın bir iddia olarak gördüğü; *"zehirle intihar ettiği"* iddiası da söz konusudur (Volin, 2017: 34). I. Nikolay'ın ardından tahta geçen II. Alelsandr döneminde, halktan gelen reform sesleri iyiden iyiye yükselmiştir. Özgürlük taleplerini karşılıyor görünmek adına göstermelik bir takım reformlar yapılmış örneğin; serflik kaldırılmıştır. Fakat bu süreçten toprak sahiplerinin en az zararla çıkması hedeflenerek hareket edilmiştir. Köylüler, serfliğin kaldırılmasıyla bireysel özgürlüklerini ilan etseler de, kendilerine verilen son derece ufak toprak parçaları onları, açlığın pençesine itmiştir. Üstelik devlete verdikleri vergilere ek olarak, eski toprak sahiplerinden aldıkları topraklar için çok yüksek ücretler ödemek durumunda kalmışlardır. Kısacası göstermelik reformlar, I. Nikolay'ın oluşturduğu özgürlükten uzak, baskıcı düzenden daha az zalim olmak dışında ciddi bir fark getirmemiştir (Volin, 2017: 37-39).

Rusya, 1870'li yıllara göstermelik reformların etkisinde girerken, Batı Avrupa'da, sosyalizm gelişmeye başlamış ve Marksizm, işçi sınıfını örgütleme görevini üstlenmiştir. Aydın Rus gençleri ise bu dönemde emekçi sınıfı aydınlatıp, rejimin zulmünden kurtarma çabasına girişmişlerdir. Bu süreç, beraberinde bir terör dönemini getirmiştir. Yüksek devlet memurlarına karşı suikastlar düzenlenmiş, Çar'ı öldürme girişimlerinde bulunulmuştur. Tuhaf bir biçimde, halkı aydınlatma görevini üstlenen -tuzu kuru olarak nitelendirebileceğimiz- aydın Rus propagandacı gençler, bizzat köylüler tarafından ihbar edilerek tutuklanmıştır. Ayrıcalıklı sınıfa mensup aydın gençler, köylülerin hakları için Çar ile mücadeleye girişmelerine rağmen, köylülerin Çar'dan yana tavır aldığı benzer durum, *Dekabristler Hareketi* zamanında da

[14] Slavyanofil görüş, her milletin kendine özgü yapısı olduğunu ve bu yapının da *"halkın ruhuna"* dayandığını kabul etmektedir. Yine bu görüşe göre *"Her milletin tarihi ve hayatı bu halk ruhu ile doludur."* Rusya'da, Batılılaşma-Avrupalılaşma fikrinin zıttı olarak doğmuştur, dönüşmüştür (Kurat, 1987: 332).

[15] *"Panslavizm: Bütün Slavlar'ın bir araya getirilmesi ve özellikle Rusya'nın önderliğinde birleştirilmelerini öngören siyasal akım"* (İslam Ansiklopedisi).

görülmüştür. *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) adlı aydın kişilerden oluşan grup, halkın eğitimsizliği engelini aşıp, halkı uyandıracağına inandıkları etkili bir eylem planı yapmıştır. Çar'ı öldürüp, gözleri kör eden *"çar efsanesine"* tümden son vermeyi umarak, 1881 yılında Çar II. Aleksandr'a karşı, bu kez başarılı bir suikast düzenlenmiş ve çıktığı bir yolculukta Çar, aracı bombalanarak öldürülmüştür. Suikast başarılı olsa da, plan başarısız olmuştur. Bu eylem, büyük halk kitlelerince *"serfliğin geri gelmesi için yapıldı"* şeklinde algılanmış ve *"çarlık efsanesi"* gücünü muhafazaya devam etmiştir (Volin, 2017: 40-42).

Narodnaya Volya hareketinin şiddet barındıran politikası, beklenenin aksi bir neticeyi beraberinde getirince, Rus devrimci hareketi Marksizm'in etkisinde şekillenmeye başlamıştır. Ülkede teknik ve sanayi açısında kaydedilen gelişmeler, işçi nüfusunun artmasına neden olarak, Marksizm'in temel gereksinimlerinden olan proletarya sınıfının genişlemesine imkan tanımıştır (Volin, 2017: 44). 1890 yılına gelindiğinde işçi nüfusu üç milyonu aşmış, 1900 yılına kadar geçen 10 yılda ise Rusya, sanayi devleri arasına adını yazdırmayı başarmıştır (Kars ve Maraşo, 2018: 22). Sanayi alanındaki ilerlemelerin diğer getirileri ise hayat düzeyinin yükselmesi, uzmanlaşma, eğitim seviyesinde ciddi bir artış olarak karşımıza çıkmaktadır. 1875 yılında nüfusun %21'i okur-yazar iken, bu oran 23 yılda %45'e yükselmiştir. Rusya halkı, bu dönem içerisinde adeta bir uyanış sürecine girmiş, en geri kalmış kitle olarak kabul edilen köylüler bile bu genel uyanışın etki alanına dahil olmaya başlamıştır (Volin, 2017: 43-44). Üstelik tüm bu gelişmeler I. Nikolay'ın baskıcı rejimine dönüşü amaçlayan, üniversitelerin özerkliğine dahi son veren III. Aleksandr'ın mutlakiyetçi rejimi muhafaza çabalarına rağmen yaşanmıştır (Kurat, 1987: 359-360).

III. Aleksandr döneminde yaşanan sanayi atılımının çok daha güçlüsü 20. yüzyıl başlangıcı itibariyle halefi II. Nikolay döneminde gerçekleşmiştir. Nikolay da mutlakıyet rejimini ayakta tutma eğilimini devam ettirmiştir. Geleneksel bir tavır olarak benimsenen üniversitelerin özerkliği, daha önce III. Aleksandr tarafından kısıtlanmıştır ve II. Nikolay, selefinin bu tutumunu sürdürmüştür. Üniversitelerin gelenekselleşmiş olan özgür yapısı, içerisinde devrimci fikirlerin gelişmesine imkan sağlamıştır. Özerkliğin kısıtlanmasının yanı sıra liseden mezun olan gençlere, din adamları tarafından üniversiteye gitmemeleri, ciddi biçimde vurgulanarak öğütlenmiştir. Bunun sebebi, neredeyse her üniversite mezununun birer devrimciye dönüşmesidir (Volin, 2017: 50).

II. Enternasyonal'de Rusya komünistlerini temsil eden Georgiy Plehanov, 1883 yılında *Emeğin Kurtuluşu* isimli partiyi kurmuştur. Plehanov'un, Avrupa'da bulunduğu sırada benimsemiş olduğu sosyal-demokrat fikirler, söz konusu partinin altyapısını oluşturmuştur. Rusya'da Çarlık rejimini yıkacak tek seçeneğin sosyalizm olduğuna inanan Plehanov, Marks ve Engels'in eserlerini Rusçaya çevirerek, Marksizm'in yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Rusya'da "*sosyalist hareketinin babası"* lakabı ile anılan Plehanov, Ekim Devrimi sonrasında Bolşeviklerce tutuklanmış ve bir müddet hapis yatmıştır (Kurat, 1987: 366-367).

Emeğin Kurtuluşu Partisi'nin ardılı olan ve 1898 yılında kurulan *Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi* (RSDİP), başta Lenin olmak üzere Plehanov ve Martov, *Iskra* gazetesini çıkarmaya başlayınca çok daha etkin bir hareket haline dönüşmüştür (Kars ve Maraşo, 2018: 22). Daha sonra *Iskracıların* arasına Troçki de katılmıştır. 1903 yılında evvela Brüksel, ardından Londra'da toplanan parti kongresinde, partiye yeni katılacak üyeler konusunda Martov ile Lenin, ihtilafa düşmüştür. Bu ihtilaf sonucunda Menşevik ve Bolşevik ayrımı ortaya çıkmıştır (Kurat, 1987: 368-369).

Sosyalist Devrimci Parti (kısa adı ile Es-Er), Narodniklerin devamı olan devrimciler tarafından, 1902 yılında kurulmuştur (Kars ve Maraşo, 2018: 23). Sosyal-demokratlara nazaran kırsal alanda çok daha yoğun propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu iki parti de, sosyalizme giden yolun burjuva demokratik cumhuriyetinden geçtiği fikrini benimsemiştir. Fakat *Sosyalist Devrimci Parti* mensupları, -*Narodnaya Volya* hareketinin devamı niteliğinde olmalarının da etkisiyle- pek çok terör eylemi ve suikast düzenleyerek hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır (Volin, 2017: 53).

Kurulan bu iki parti de yasadışı olmalarına karşın, işçi kitlelerinin ilgisini çekmeyi başarmıştır. *Sosyalist Devrimci Parti'*nin suikastları, dikkat çekmenin yanı sıra geniş kitlelerde hayranlık da uyandırmıştır. İşçi kitlesinin sempatisi ve kontrolünü partilere kaptırmak istemeyen hükümet de, atağa geçerek ajanlarını devreye sokmuştur. Moskova için Zubatov, St. Peterburg için Papaz Gapon hükümet tarafından, işçilerin güvenlerini ve sempatilerini kazanmak üzere seçilmiştir. Zubatov[16] kısa zaman içinde

[16] Zubatov, Çarlık bünyesinde görevli bir albaydır. Çarlık tarafından kurdurulan bu örgütlere *"polis sosyalizmi örgütleri"* ve jandarma albayı Zubatov'un başı çekmesinden dolayı *"Zubatov örgütleri"* de denilmiştir (Stalin, 1938: 43). Volin, Zubatov'un başarısız olduğunu yazmıştır. Fakat Nimet Kurat, Zubatov'un işçiler arasına ajanlar göndererek, bir kesim işçinin Çarlık adına kazanılmasını sağladığını ve

deşifre olduysa da, emekçilerin arasında yoksul bir köylü çocuğu olarak büyüyen Gapon, işçi kitlelerine nüfuz etmeyi başarmıştır. Putilov fabrikasında başlayan eylemlerin ilerleyen süreçte St. Peterburg genelinde yayılması ve Gapon'un deşifre olmamak adına rolünün gereğini yerine getirmesi onu bu geniş kitle hareketinin tepesindeki isim haline getirmiştir. 300.000'i[17] aşkın insandan oluşan kitle ve bu kitlenin ileri gelenleri grevden daha fazlasının yapılması gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Bilinçaltlarındaki Çar efsanesinin de etkisiyle kurtarıcı olarak gördükleri *"küçük baba çara"* bir dilekçe yazma fikrinde birleşmeleri üzerine, işçi hareketinin lideri konumundaki Gapon dilekçeyi bizzat kaleme almıştır. Rolüne fazlasıyla adapte olan ve arkasındaki rüzgarın etkisiyle ajanlık görevinden tamamen uzaklaşan Gapon, dilekçeyi bizzat Çar'a vermek istemiş ve dev bir insan yığınıyla Kış Sarayına doğru yürüyüşe geçmiştir (Volin, 2017: 54-68).

İşçilerin yanı sıra kadın ve çocuklardan oluşan muazzam kalabalık ellerinde Çar'ın resimlerini taşıyıp, ilahiler söyleyerek silahsız biçimde ilerlerken, askerler kalabalığın üzerine ateş açmıştır. Literatüre *"Kanlı Pazar"* olarak geçecek olan bu olayda 5000'e yakın insan yaşamını yitirmiştir (Kars ve Maraşo, 2018: 25-26). *Kanlı Pazar*, Rusya için bir dönüm noktası olmuştur. Devrimcilerin türlü planlar ve eylemler ile yıkamadığı *"çar efsanesi"* bizzat Çar'ın kendi elleriyle yıkılmıştır (Volin, 2017: 71). *Kanlı Pazar*'ın ertesi günü, katliamı protesto eden 125.000 St. Petersburglu işçinin grevi ile 1905 Devrimi'nin fitili ateşlenmiştir. Aslında Çarlık, Uzak Doğu'daki yayılmacı hedefler ile meşgul olurken, Petersburg'da 1904'ün sonbaharından itibaren kontrolü yitirmiştir. Başkent, bu süre zarfında (yaklaşık 50 gün) 25 yaşındaki Lev Troçki'nin fiili liderliğini üstlendiği St. Petersburg Sovyeti tarafından idare edilmiştir. (Faulkner, 2012: 239).

Bu dönemde işler Rusya için yalnız ülke içinde değil, emperyalist politikaları neticesinde nüfuz etmeye çalıştığı Uzakdoğu'da da, yolunda gitmemiştir. 1894-1895 Çin-Japonya savaşında kaybeden taraf olan Çin; Laodun Yarımadası, Kore ve Port-Arthur Limanı'nı Japonya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Almanya ve Fransa ile anlaşan Rusya, Japonya'nın Port-Arthur Limanı'nı ve Kore'yi almasını engellemiştir. Çin limanları bu süreç içerisinde Avrupalı devletlerce işgale uğramıştır. Rus

başarılı olan bu yöntemin ardından Gapon'un da görevlendirildiğini belirtmektedir (Kurat, 1987: 379-380).

[17] Gapon, Çar'a vermek üzere yazdığı dilekçesinde 300.000 kişiden bahsetmektedir. Fakat Kurat, bu yürüyüşe katılan kişi sayısının 140.000 olduğunu belirtmiştir(Kurat, 1987: 380). Faulkner ise, bu dev gösteriye, 200.000 kişinin katıldığından bahsetmiştir (Faulkner, 2012: 238).

ilerleyişinden endişe duyan Japonya ise İngiltere ile 1902 yılında bir ittifak yaparak elini güçlendirmeye çalışmıştır. 1904 yılında Japonya, Rusya'ya karşı savaş ilan etmiştir. Ruslar, zaferden hiç şüphe duymasalar da savaş aksi yönde gelişmiştir. Japonlara karşı Kore'de ağır yenilgiler alan Ruslar, *Kanlı Pazar'*dan altı gün evvel Port-Arthur'da da yenilerek 30 bin askerin esir düşmesine engel olamamıştır. *Kanlı Pazar* sonrasında ülkede gelişen olaylar, iç karışıklık ve genel grevler Rusya'yı daha da güç duruma sokmuştur. 23 Ağustos 1905 yılında imzalanan anlaşma ile sona eren savaştan Rusya ağır ve kesin bir yenilgiyle çıkmıştır. Çin-Japonya savaşı sonrasında işgal ettiği yerleri Japonya'ya bırakan Rusya'nın esir, ölü ve yaralılar olmak üzere insani kaybı 400.000'dir (Volin, 2017: 369-371).

Kamuoyu, yaşanan bu ağır yenilgiden çürüyen rejimi ve basiretsiz devlet adamlarını sorumlu tutmuştur. Toplumun her kesiminden öfkeli sesler çıkmaya başlamıştır (Volin, 2017: 85). Bu durum karşısında rejimin esnetileceği izlenimi vermek için Çar, Duma'nın kurulması fikri üzerinde düşünüldüğünü İçişleri Bakanlığına yazılan açık bir mektupla duyurmuştur (Kurat, 1987: 382).

Rusya, 1905 Devrimi'nin ilk ayı olan Ocak ayında 440.000 kişinin katıldığı grevlerle karşı karşıya kalmıştır. Oysa devrimden önceki 10 yılda grevlere katılan insan sayısının toplamı 430.000'dir. İlerleyen süreçte bu sayı daha da hızlı artarak, o güne dek dünyanın hiçbir ülkesinde görülmeyen, 2.800.000 kişinin katıldığı dev grevlere dönüşmüştür (Lenin, 1976: 9-10). Genel grev dalgalarına engel olamayan Çarlık yönetimi, toplum üzerindeki denetimini kaybetmiştir. Sansür ve yasakları hiçe sayarak basılan gazetelerde hükümet ve sistem eleştirisi yapılırken, Çarlık bu duruma zorunlu bir hoşgörü ile yaklaşmıştır. Volin'in *"çekingen"* olarak nitelendirdiği liberaller dahi *Anayasal-Demokrat Parti* (Kadet) adında bir oluşuma gitmenin yanı sıra *Kurtuluş Birliği* adını verdikleri gizli bir örgüt de kurmuşlardır. Toplumun her kesimi tam bir infial halinde harekete geçmiş ve örgütlenmeye girişmiştir (Volin, 2017: 86). İlki Ocak ayında avukatlar tarafından kurulan meslek birliği örgütlerinin sayısı, Nisan ayına gelindiğinde 14'e ulaşmıştır. Ardından Moskova'da bir kongre düzenlenerek kurulmuş olan meslek birliklerinin tümünün iştirakiyle *Meslek Birlikleri Birliği* kurulmuştur. İşçi sendikaları da aynı dönemde kurulmaya başlanmıştır (Kars ve Maraşo, 2018: 29). Kentler şiddetli gösteriler ve ayaklanmalara sahne olurken, kırsalda durum daha da vahim bir hal almıştır. Köylüler, toprak sahiplerini linç ederek şatolarını yakıp yıkmış,

topraklarına ise el koymuştur. Örgütlenme yarışından nasibini alan köylüler de sosyalist programa sahip *Köylü Birliğini* kurmuştur (Volin, 2017: 86).

Halkın en belirgin taleplerinden olan Duma'nın oluşturulması, Çarlık tarafından iki yüzlü bir yaklaşım ile ele alındığından, yalnız istişare yetkisine sahip, halkın taleplerine cevap vermeyen, yetersiz bir Duma kurulmuştur. Halk, bir bütün halinde mutlak monarşiye karşı harekete geçerek, Ekim Genel Grevini başlatmıştır (Kurat, 1987: 384; Volin, 2017: 86-87). Ülkede hayatı bir anda durduran genel grev, hükümeti istifa etmeye yöneltmiştir. Çar, ünlü "*17 Ekim Bildirisi*'ni" yayınlayarak, siyasi özgürlüklerin verileceğini ve anayasal rejime göz kırpan bir vaat olarak *"Çar'a yardımcı olacak Devlet Duma'sının"* kurulacağını ilan etmiştir (Volin, 2017: 87). Fakat bu vaat, samimi olmaktan uzaktır. Esas amaç devrim için harekete geçen kitleleri sakinleştirmek ve yurtdışına devrime engel olunduğu, hakimiyetin yeniden kurulduğu izlenimini vermektir. Yurtdışına böyle bir izlenim vermek, Rusya'nın yeni bir borçlanma projesine imkan tanıyarak, ülkenin üzerine çöken finansal krizin biraz olsun hafiflemesi için, ciddi önem taşımaktadır. Çarlığın vaatleri işe yaramıştır, devrimin önü kesilmiş, borç ise Fransızlardan finanse edilmiştir. Tüm ülkede polis ve asker sayısı arttırılarak, kitlesel tutuklamalar gerçekleştirilmiş, kurulan tüm devrimci örgütler ise dağıtılmıştır. Hakimiyeti yeniden sağlayan Çarlık rejimi, zorunlu hoşgörüyle taviz vermek durumunda kaldığı özgürlükler konusunda tekrardan ağırlığını koyarak, sansür başta olmak üzere eski yasakları geri getirmeye çalışsa da, artık mevcut bir Duma bulunduğu için doğal olarak bir takım siyasi özgürlükler sunmuştur. (Volin, 2017: 88-91).

2.1.1. 1905 Devrimi ve Gayri-Rus Milletler ve Türkler

Ülkedeki hareketlilik, genele yayıldığı gibi Rus olmayan ve baskı altında tutulan milletlerde milli hareketlerin doğmasına ve bu milletlerin, bir takım adımlar atmasına sebep olmuştur. 1902 yılında özerkliğine son verilen Finlandiya, bir manifesto ile özerkliğini yeniden ilan etmiştir. Lehistan'da yaşananlar ise çok daha ciddi bir hal almış ve üst seviyede talepler barındırmıştır. Rusya'ya karşı istiklal mücadelesine giriştikleri 1831 yılından itibaren Lehistan, güçlü bir Rus baskısı altında kalmıştır. Çarlık Hükümeti ve Rus milliyetçileri Lehlere, Lehler de ilk durumun doğal sonucu olarak Ruslara kin gütmüşlerdir. Devrimle beraber Lehistan'dan yükselen ortak ses, Rusya'dan tamamen ayrılmayı talep ederken, bu talep grevlerle desteklenmiştir. Lehler bununla da kalmayıp kendi okullarını açmış, Rus okullarını boykot etmişlerdir. Lehistan'da artan

milli hareket karşısında Rusya, çözümü sıkıyönetim ilan etmekte bulmuştur. Ukrayna, milliyetçilerin harekete geçmesiyle kendi dillerinde ders kitapları ve gazeteler basmıştır. Buradaki milli hareketin taşıyıcıları ise genellikle öğretmenler olmuştur. Devrimin etkisiyle Letonya, Estonya ve Litvanya eyaletlerinde de milli hareketler güçlenmiştir. Rusya içerisinde yer alan tüm bu milletlerde, milli bir uyanışın yanında sosyalist akımlar da yükselişe geçmiştir (Kurat, 1987: 388-389).

Milli hareketler, Rus olmayan halkların, Rus şovenizmi karşısında öz benliklerini muhafaza etmesinde en büyük itici güç olmuştur. Ayrıca Rusya içerisinde meydana gelen milli hareketler, kavram bakımından 19. yüzyıl Avrupa'sının milliyetçilikleri ile örtüşse de, işleyiş ve amaç bakımından farklıdır. Avrupa milli hareketleri devlet aygıtı üzerine inşa edilirken, Rusya içerisinde baskıya maruz kalan halklar, devlete karşı kendilerini savunma çabası ile reaksiyoner olarak milli hareketlere sarılmıştır (Hayit, 2000: 58).

Rusya Türklerinin siyasi ve ekonomik yönden çok güçlü biçimde baskıya maruz kalışı, 1905 Devrimi'ni mutlulukla karşılamalarına sebep olmuştur. İhtilale kadar Rusya'da, tam manasıyla Türkçe olan tek gazete dahi çıkarılmamıştır. Bu duruma istisna olarak Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesi gösterilebilir fakat onun da yarısı Rusça yarısı Türkçe yayınlanmıştır. Devrimle birlikte gelen basın özgürlüğü, pek çok Türkçe gazete ve derginin çıkarılmasına imkan tanımıştır (Kurat, 1987: 390).

Rusya Türkleri baskı altında oldukları için, maalesef kültürel ve siyasal olarak gelişme fırsatı bulamamıştır. Devrimle gelen kısıtlı özgürlükler neticesinde baskının azalması, Türklere, kendilerini geliştirme fırsatı vermiştir. Rusya Türkleri, bu fırsatı Kazan şehri ve Kazan Türklerinin öncülüğünde değerlendirmiştir. Yusuf Akçura ve Abdürreşit İbrahim Kazan'da, İsmail Gaspıralı ise Kırım'da Türklerin kültürel ve siyasi gelişimi için çaba sarf eden isimlerin başında gelmektedir. Bu isimlere ek olarak Azerbaycanlı Alimerdan Topçıbaşlar'ın da katılımıyla, 8 Nisan 1905 günü Petersburg'da bir toplantı yapılmış ve *Rusya Müslümanları Kongresi* düzenlenmesi kararlaştırılmıştır (Kurat, 1987: 390-391).

15 Ağustos 1905 günü, gayrı resmi olarak toplanan *Rusya Müslümanları Birinci Kongresi* kültürel faaliyetler ve Müslümanların birlik içinde hareket etmesi gibi konular üzerinde durmuştur. Siyasi konularda özerklik ya da ayrılma talebi gibi uç noktalar görüşülmemekle beraber, Ruslarla her bakımdan ve hukuki yönden eşitlik talebi

yönünde karar alınmıştır. İlerici Rus gruplarıyla da işbirliği içinde olunabileceği fikrinde birleşilmiş, Rusya Müslümanlarının faaliyetlerini, Rus Devleti'nin bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçlarını gözeterek yürütmeleri kararlaştırılmıştır (Kurat, 1987: 390-391). Rusya Devleti'ndeki ihtiyaçları gözetmeleri, kendilerini devlette meydana gelebilecek değişiklik ve gelişmelere hazırlıklı tutmak için önemlidir (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 171). Çünkü Rusya Türkleri 1905 Devrimi'ne oldukça hazırlıksız yakalanmıştır. 1905 Devrimi öncesinde baskıların tepkisel bir karşılığı olarak direnme fikri mevcutsa da, siyasi nitelik taşıyan bir hareket meydana gelmemiştir (Devlet, 1999: 88).

Kongrede alınan kararların uygulanabilmesi ve gelişmelerin takibi için yeni kongreler düzenlenmesi öngörülmüş, bu doğrultuda iki kongre daha düzenlenmiştir. Her türlü toplantıya izin veren kanunun yürürlüğe girmesiyle ikinci kongrede, gizli biçimde kurulan ittifak resmiyet kazanmış ve *Rusya Müslümanlarının İttifakı* adını alarak Rusya'da teşkilatlanmaya başlamıştır. Resmi izne sahip ilk kongre olan üçüncü kongrede, öncekilere göre çok daha geniş katılım sağlanmıştır. İlk kongrede gizlice kurulan, ikincisinde açıkça teşkilatlanma yoluna giren *İttifak* bu kongre de ise siyasi parti halini almıştır. Üçüncü kongrede *İttifak*ın programı ve tüzüğü, madde madde tartışılmıştır. En dikkat çeken madde, kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren 18. maddedir ve din adamlarının sert biçimde karşı çıkmasına rağmen, kabul edilmiştir (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 172-174).

Kazan sosyal demokratları, 1903 yılı itibariyle *Iskra* gazetesini yayın organları kabul etmiş ve ardından RSDİP şehir komitesini kurarak Marksizm propagandası yapmaya koyulmuştur. Bölge nüfusunun Tatar ağırlıklı olması propaganda dilinin Tatarca olmasına neden olmuştur. Hüseyin Yamaşev, bunların arasına 1903 yılında katılmış ve ardından bir Marksistler grubu oluşturarak Mollanur Vahidov[18], S. İshakov,

[18] Mollanur Vahidov, 10 Ağustos 1885 yılında, Kazan'da doğmuştur. 1907 yılında Petersburg Politeknik Üniversitesi'nin İktisat Bölümü'nde öğrenim görmeye başlamıştır. Vahidov, devrimci fikirlerini öğrencilik yıllarında edinmiştir. 1911 yılında Psiko-Nöroloji Enstitüsü'nün Hukuk Fakültesinde öğrenim görmeye başlayan Vahidov, öğrenciler arasında yürüttüğü gizli devrimci çalışmaları polis tarafından fark edilince bu okuldan atılmıştır. 1917 yılında Vahidov, *Müslüman Sosyalist Komitesi'*ni kurmuştur. Bu örgüt, Kazan'ın Bolşevikleşmesinde büyük rol oynamıştır (Adıgüzel, 2006: 13-16, 43-45). Mollanur Vahidov, Sultan Galiyev'in de içinde bulunduğu, Milli Komünistlerin öncüsü durumundadır. Vahidov, Galiyev'i büyük ölçüde etkilemiş, Galiyevcilik fikrinin çekirdeğini oluşturmuştur, Vahidov hakkında yazılan şu satırlar Galiyev'e aittir (Galiyev'den akt; Reyhan, 2010: 10); *"benim fikirlerim, bizim düşüncelerimiz ilk önce onun işaretiyle yolunu, yönünü buldu."* Rusya Türkleri, sosyalist örgütler kurarken, Mollanur Vahidov'un Tataristan'da meydana getirmiş olduğu örgütlenme biçimini örnek almıştır (Adıgüzel, 2005: 115).

M. Şahiahmedeov gibi ihtilalci Tatarların bu oluşuma katılmasını sağlamıştır (Devlet, 1999: 91).

1905 Devrimi evvelinde Türkler, ağırlıklı olarak Gaspıralı'nın kültürel mücadeleye dayalı taktiği çevresinde hareket etse de, ihtilalci fikirleri benimseyen ve fiilen daha aktif rol oynamak isteyen *Genç Tatarlar* adında[19] Kırım merkezli bir hareket oluşmuştur. İçerisinde sol fikriyata yakın olanlar, Rus ihtilalci gruplar ile irtibat halinde olmuş ve hatta köylüleri ayaklandırmaya dahi çabalamışlardır. Bazı köylerde bu çabalar sonuç vermiş ve halk toprağa el koymuştur. *Kanlı Pazar'*ın haberini alan *Genç Tatarlar* bu duruma tepki için grevler de düzenlemiştir (Devlet, 1999: 90).

Çarlık rejiminin yıkılması için çalışan herkese, dost gözüyle bakan *Genç Tatarlar Hareketi'*nin, bazı Rus devrimci gruplara hayranlık beslediğini söylemek mümkündür. Bu hayranlık, Rus Devrimci grupların Çarlık Rejimine karşı cesur ve dik duruşlarından kaynaklanmıştır. Ayrıca, Rus Devrimci grupların gayrı-Ruslara yönelik olumlu tavırları ve toprak meselesine *Genç Tatarlar*ın bakış açısıyla uyuşan yaklaşımları, en büyük sorunu toprak olan binlerce Tatar için endişelenen bu hareketin mensuplarının, *Sosyalist Devrimci Parti* (Es-Er) ve *Menşevikler* gibi Rus gruplara olumlu bakmalarına neden olmuştur (Kırımlı, 2010: 90). "*17 Ekim Bildirisi"*, Rusya'da faaliyet gösteren pek çok grupta olduğu gibi *Genç Tatarları* da meşru zemine çekmiştir (Devlet, 1999: 90).

Rusya Türklerinde bu gelişmeler yaşanırken, Rusya meşrutiyete doğru yol almıştır. *Ekim Bildirisi'*nin vaadi olan *Duma* kurulmuştur. Henüz teşkilatlanma aşamasında olmasına karşın "*Rusya Müslümanlarının İttifakı"* oldukça sıkı çalışarak Devlet Duma'sına Türk mebuslar göndermeyi başarmıştır. Tatar mebusların çoğunun *Kadet* çatısı altında girdiği ve açılışına sadece 12 Türk mebusun gidebildiği I. Duma'ya, Tatar-Başkurtlardan 12, Kazaklardan 5, Azeri ve diğerlerinden 7 olmak üzere 25 Türk mebus girebilmiştir. Fakat I. Duma'nın ömrü sadece 72 gün sürmüştür. Çar II. Nikolay yetkisini kullanarak, zaten varlığından hoşnut olmadığı Duma'yı 8 Temmuz 1906 günü dağıtmıştır (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 174-176).

[19] Ruslar, Osmanlı'da meşrutiyet için uğraş veren Jön-Türkler ile Tatar Hareketi arasında benzerlik gördükleri için *Genç Tatarlar* demiştir. İki oluşum arasında sempatinin ötesine geçen bir bağdan söz etmek mümkün değildir (Kırımlı, 2010: 87-88).

I. Duma'nın en güçlü partisi 190 mebusla Türklerin işbirliğine sıcak baktığı Kadetler olmuştur[20]. Köylüler 204 mebus çıkarmalarına karşın organize hareket edemediğinden pek etkin olamamıştır. Muhafazakarlar 44, Lenin'in partisi olan Rusya *Sosyal Demokrat İşçi Partisi* 17 mebusla temsil hakkına ulaşmıştır. Sosyalist partilerin çoğu, seçimi protesto ettiklerinden Duma'da fazla yer bulamamıştır. Fakat II. Duma'nın görüntüsü büyük oranda değişmiştir. Lenin'in partisi 65 mebus çıkartmış, Kadetler 98 mebusa inmiş, muhafazakarlar güçlenerek 80 mebusa, Es-Er'ler ise 157 mebusa ulaşmıştır. Duma'daki Türkler ise sayısını 35'e yükseltmiştir. Rusya Devleti'nin Duma'da yer almasından çekindiği Yusuf Akçura, hapse atılarak mebus olmasının önüne geçilmiştir. Sosyalistlerin ve Türklerin artan sayısı nedeniyle Çar'ın istediği uysal Duma, yine oluşturulamamıştır. II. Duma Şubat ayında açılmasına rağmen, Haziran'da yine Çar'ın fermanıyla dağıtılmıştır. III. Duma, Rusya'nın Avrupa bölümündeki Türklere uygulanan seçim kısıtlamaları, Türkistan ve Bozkır eyaletlerinde bulunan Türklerin oy haklarının tamamen ellerinden alınması gibi hamleler ile çok daha uysal biçimde şekillenmiştir (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 174-178). III. Duma, Çarlığa problem çıkarmadan çalışması sayesinde beş yıllık yasal çalışma süresini doldurabilen ilk Duma olmuştur (Badayev, 1999: 11).

Çarlık hükümeti, 1912 yılında çeşitli kısıtlamalar ile IV. Duma için yaptığı seçimler neticesinde, çoğunluğu Rus milliyetçilerinden meydana gelen bir Duma şekillendirmeyi başarmıştır. İçerisinde 7 Türk'ün bulunduğu IV. Duma, 1. Dünya Savaşı'nı, 1917 Şubat Devrimi ve Ekim Devrimi'ni görmüştür (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 178-179).

2.1.2. Savaş ve Çarlık Rusya'sı

Rusya, 1907 yılından itibaren, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılması halinde kendi hegemonyası altında Slavların birliğini sağlama hedefi için ortaya çıkması muhtemel fırsatları ıskalamamak amacıyla ordusuna sürekli yatırım

[20] Kendilerine ait bir parti kuramayan liberal Müslüman-Türkler, Kadet çatısı altında seçimlere girmiştir. Kadetler ile sürdürülen işbirliği, parti programına Dünya Savaşı'nın devamını ve Türkiye'nin boğazlarını işgali hedefleyen görüşlerin eklenmesi üzerine bozulmuştur. Müslüman Halk Komitesi, Kadetleri protesto etmiştir ve Sadri Maksudi, Kadet Kongresinde etkili bir konuşma yaptıktan sonra, Müslüman teşkilatlara danışarak, istifasını sunmuş ve bağları koparmıştır. Fakat Kadet Partisi Maksudi'den daha sert eleştiri yapan Kırgız-Kazak olan Alihan Bükeyhanov'u, Merkez Komitesi'ne seçerek Müslümanlar arasında bölünme oluşturmayı hedeflemiştir (Devlet, 199: 77-80). Duma, tüm Müslümanlardan sadakat yemini etmeleri isteğinde bulunduğunda da Sadri Maksudi, Osmanlı'yı gözeten iki şart sunarak; Rusya adına savaşan Müslümanlar, Osmanlı'ya karşı savaştırılmayacak ve Çarlık, İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emperyalist politikalardan vazgeçecek, taleplerinde bulunmuştur. Çarlık bu şartları kabul ettiğine söz vermiştir (Engin vd., 1976: 146-147).

yapmıştır. 1914 yılına gelindiğinde Rusya'nın silahlı kuvvetlerine yaptığı yatırım 5 milyar rubleye yaklaşmıştır (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 179). Bu hedeflerin yanı sıra Ruslar, yukarıda da gördüğümüz gibi Fransızlardan, Japonya savaşının yaralarını sarmak için büyük miktarda borç almıştır. Ayrıca Rusya, Petro devrinden itibaren Osmanlı'nın İstanbul ve Çanakkale boğazlarına gözünü dikmiştir. Mevcut şartlar Rusya'yı, Fransa ve İngiltere'nin safına çekmiştir.

Anlaşmalar ile Fransa'ya bağlı durumda bulunan Rusya'dan, savaşın başlamasından 14 gün sonra Paris'e doğru ilerleyen Almanları, durdurması istenmiştir. Fransa'nın isteği ile acil biçimde Almanya'ya giren Rusya, Almanların Paris seferini yarıda bırakmasını sağlasa da, 20.000 ölü ve 90.000 esir ile ciddi kayıplar vermiştir (Gorkiy vd., 2004: 11-12).

Duma ise Bolşevik 5 vekil haricinde savaşa katılmak için adeta can atmıştır. Grevler durmuş ve halk akın akın orduya katılmıştır. 1915 yılının Ocak ayında, Duma tatil edilerek, devlet idaresi Çar'ın kararnameleri ile sürdürülmüştür (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 180). Halkın tamamına yakınında, Çar'a ciddi bir destek oluşmuştur. Çar'a destek amacıyla St. Petersburg sokaklarında düzenlenen gösteri ve mitinglere halkın büyük kesimi yoğun ilgi göstermiştir. Üstelik sol gelenekten beslenen öğrenci grupları dahi Çar'a bağlılıklarını, Kışlık Saray önünde diz çökerek attıkları *"yaşa"* sloganlarıyla bildirmiştir. Pek çok işçi grubu da esen milliyetçilik rüzgarına kapılmaktan geri duramamıştır. Bu atmosferde Rus proletaryasından ciddi adımlar beklemek güç olsa da St. Petersburg Komitesi, savaş karşıtı eylemler yapmış ve bildiri yayınlamıştır (Badayev, 1999: 230-231). Bolşevikler, emperyalizmin paylaşım savaşı olarak nitelendirdikleri bu savaşın, doğal olarak karşısında durmuştur. Onlar için bu savaşa katılmak, emperyalist mekanizmaya hizmet etmek anlamına gelmektedir.

Bolşeviklerin lideri Lenin, savaşın Rusya'da bir ihtilale sebep olacağını düşünmüştür. Diğer yandan Lenin, ülkesinin katıldığı bu *"emperyalist"* savaştan yenik olarak çıkmasını arzulamıştır. Çarlık rejiminin bu savaşı zaferle sonuçlandırması halinde, Çarlığın yıkılmasının ve devrimin gerçekleşmesinin çok daha zor bir hal alacağını düşünerek, bu yenilgiyi istemiştir. Lenin'in tezi bununla da sınırlı kalmamıştır. Tıpkı Rusya'da Bolşeviklerin yaptığı gibi, savaşa katılan tüm ülkelerin işçilerinden birleşmelerini ve kendi ülkelerinin hükümetlerine karşı ayaklanmalarını istemiştir. Lenin, her ülkenin ezilenlerinin –ki buna askerler de dahil- kendilerini ezen hükümetlerine silahlarını doğrultup, mevcut olan emperyalist savaşı bir iç savaşa

çevirerek, yönetimi kendi ellerine alacakları fikrini gütmüştür. Fakat Lenin'in çağrısı karşılık bulmamıştır. Lenin'in bu tezlerindeki amaç, ülkesinin Alman Kayzerine yenilmesini istemekten ziyade, devrimin koşullarını olgunlaştırmaktır ve zaten Lenin'e göre Çarlık rejimi def edildikten sonra, Kayzerin de icabına bakılacaktır (Rosenberg, 1969: 74-81). Rosenberg (1969: 79), Lenin'in bu konudaki tavrı için şu çarpıcı değerlendirmeyi yapmıştır; *"Lenin her türlü siyasi sorunu yalnız gerçekçi görüşle dikkate almıştır. Onun gözünde önemli olan faydaydı. İhtilalin çıkarı gerektirse, şeytanla bile işbirliği yapardı."*

Rusya, Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinde yaşayan Türkleri, 1866'da çıkarılan bir kanun nedeniyle askerlikten muaf tutmuştur. Fakat savaşta büyük kayıplar vermesinin ardından Rusya, bu bölgelerden önce vergi toplamış, ardından da geri hizmette görevlendirilmek üzere 500.000 Türk'ü, askere almak için kararname ilan etmiştir (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 181-182). Bu bölgelerde Rusya'nın baskısından zaten bıkkın olan ve zaman zaman isyana kalkışan yerli halk, asker alımını bildiren kararnamenin kendilerine ulaşmasıyla isyan etmiştir. İsyan zamanla çok büyümüş ve milli bir hal almıştır. Kıpçaklar, Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Karakalpaklar Rus baskısına son vermek için olanca güçleriyle direnmişlerdir. Bu isyan esnasında Rus köyleri tahrip edilerek, ele geçirilen Rus memurlar öldürülmüştür. Rusya Hükümetinin isyanı bastırmak için gönderdiği küçük kıtalar da alt edilmiştir. İsyan, Ekim ayında kontrol altına alınsa da, Rusya karşıtı hareketler 1917 Ekim Devrimi'ne kadar sürmüştür (Kurat, 1987: 427-428). Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren Rus ordusunda görev alan Müslüman askerlerin çoğunluğunu Kırım Tatarları, Kafkas Müslümanları, Azeriler, Tatar-Başkurtlar oluşturmuştur (Devlet, 1998: 114).

İsyancıların yalnızca öldürülmeyeceği, aynı zamanda toprakları dahil tüm mal varlıklarının müsadere edileceği duyurusu, isyanı bastırma hareketinin daha da sertleşmesine sebep olmuş ve halkın toplam can kaybı 673.000 kişiyi[21] bulmuştur (Hayit, 1975: 210). İsyanlarda öldürülen Rusların sayısı ise 2500'dür (Crouch, : 12). Kazaklar ve Kırgızlar dağlara, Türkistanlılar ise Sibirya'ya sürülmüştür. Yüzbinlerce Türk'ün sürülmesinin ardından boşta kalan yerlere, Rus göçmenler getirilmiştir (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 184-185).

Rusya Türkleri ekseriyetle, Rusya Hükümetine Dünya Savaşı boyunca düşman gözüyle bakmıştır. Rusya'nın, Türkiye'ye savaş ilan etmesi, bu durumu daha da

[21] Dave Crouch 83.000 Türk'ün öldürüldüğünü yazmıştır (Crouch, bt: 12).

pekiştirmiştir. Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı Bey gibi münevverlerin başını çektiği Türkçülük fikir akımının halk tabakasına dahi yayılması, Türkiye'ye karşı artan bir sempati sağlamıştır. Bu nedenle Türkiye ve müttefiki Almanya'nın zaferleri Rusya Türklerince sevinçle, kayıpları da endişe ile karşılanmıştır (Kurat, 1987: 428-429). Bolşevikler, hakimiyeti ele aldıktan sonra, savaşın sürdürülmesi konusunda Çarlık yönetiminin aksine bir politika izleyerek, Osmanlı Devleti'nin kısmen rahatlamasına imkan tanımıştır. İzlenen bu siyaset, Türk topluluklarının Bolşeviklere sempati ile bakmasında ve devrime olumlu yaklaşmasında etkili olmuştur (Aça, 2012: 65).

Savaşın faturası Rusya için epey ağır olmuştur. Yaklaşık olarak nüfusunun dörtte birini, sanayisinin üçte birini kaybeden Rusya'nın, 842.000 kilometre kare toprağı –ki bu günümüz Türkiye'sinden daha geniş bir alandır- elinden çıkmıştır (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 181). Lenin'in öngörüsü de gerçekleşmiş ve savaş Rusya'ya devrimi[22] getirmiştir.

2.1.3. 1917 Şubat Devrimi

Savaşın getirdiği olumsuzluklar, halkın tahammül sınırlarını zorlayan safhaya ulaşmıştır. Savaş karşıtı gösterilerin yanına, yiyecek kıtlığının protestosu ve *Kanlı Pazar'ı* anma etkinlikleri de eklenince 1917 yılının Ocak ayı, dev gösteriler ve grevler ile geçmiştir. Karışıklıklar ve grevler, Şubat ayında zirve yapmıştır. Başkent Petrograd[23] ve Moskova'da tüm işçiler greve gitmiş ve hatta bir işçi semti olan Viborg, işçiler tarafından işgal edilmiştir. İşgal esnasında pek çok asker saf değiştirerek, isyancıların tarafında yer almıştır (Kurat, 1987: 433).

Bu isyanlara belirli bir örgüt ya da Bolşevikler öncülük etmemiştir. Aksine, 23 Şubat[24] "*Uluslararası Kadınlar Gününde*" dahi Bolşevikler grev yapmayı yasaklamıştır[25]. Ortamın gergin yapısı ve grevlerin ani bir çatışmaya dönüşme riskinin yüksekliği, henüz bu tarz bir çatışmaya hazır olmayan Bolşeviklerin, daha temkinli ve hazırlık yapmaya yönelik tutum sergilemelerine neden olmuştur. Fakat kitlelerin harekete geçtiği bir noktada örgütlerin geri planda kalması söz konusu olamayacağından

[22] Lenin Şubat Devrimi esnasında Rusya'da değildir. Zaten 1907 yılı itibariyle Rusya'dan ayrılmıştır (Kurat, 1987: 429). 1917 yılının Nisan ayında Almanya'nın yardımıyla İsveç üzerinden Rusya'ya giriş yapmıştır (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 186).

[23] St Petersburg adı Almanca olduğu ve Almanlar ile savaş halinde bulunulduğundan, şehrin adı Petrograd olarak değiştirilmiştir.

[24] 8 Mart Dünya Kadınlar günü, takvim farklılığından dolayı Rusya'da 23 Şubat'a denk düşmektedir.

[25] Troçki Bolşeviklerin çekimser kaldığını yazarken, Stalin'in editörlüğünde ve 1936 yılında Sovyet tarihçilerce yazılan 1917 Sovyet Devrimi adlı eserde 23 Şubat grevini Bolşevik Partisi'nin tertiplediği bilgisi yer almaktadır (Gorkiy vd., 2004: 88).

"gönülsüz" de olsa Bolşevikler, Menşevikler ve diğer Devrimci- Sosyalistler grevlerde yer almıştır (Troçki, 1998: 89).

Duma başkanı, artan karışıklıklardan dolayı Çar'a mektup yazarak, halkın isteklerini dikkate almasını dilemiştir. Çar bu mektubun üzerine isyanların Duma'nın işi olduğunu düşünerek, Duma'nın dağıtılması emrini vermiştir. Fakat Duma üyeleri bu emre itaat etmeyince Çar, son hamlesini yaparak Duma'yı dağıtmak için askeri kıtalar göndermiştir. Gönderilen askerlerin büyük çoğunluğunun devrimcilerin safına geçmesiyle, Petrograd tümden devrimcilerin kontrolüne girmiştir (27 Şubat 1917). Geçici hükümetin kurulması ve devrimcilerin Moskova'da da galip gelmesi üzerine 2 Mart günü II. Nikolay, tahttan çekildiğini ve yerini kardeşi Mihail'e bıraktığını duyurmuştur (Kurat, 1987: 433-434). Mihail, sabah saatlerinde Duma temsilcileriyle görüşmüştür. Kerenski, Mihail'e tacı giymesi durumunda can güvenliğine kefil olamayacağını belirtmiştir. Öğle saatlerine kadar devam eden tartışmaların ardından tacı giymesi durumunda can güvenliğinin tehdit altında olacağını bilen Mihail, devrimin önüne geçilemeyeceğini gördüğü için 3 Mart günü tahttan vazgeçtiğini duyurmuştur. Rusya'da 303 yıl hüküm süren Romanovlar'ın hakimiyeti, böylece sona ermiştir (Kurat, 1987: 434; Mieville, 2017: 104-105).

Bu gelişmeler neticesinde Rusya'da yetki Geçici Hükümetin olmuştur. Kadetlerin çoğunlukta olduğu Geçici Hükümet'in yapısı burjuva ve muhafazakar nitelikte olmakla beraber, içlerinden yalnızca Kerenski'yi sosyalist olarak adlandırmak mümkündür (Volin, 2017: 112). İşe halkın sevmediği yöneticileri değiştirerek başlayan Geçici Hükümet, jandarma ve polis teşkilatını kaldırmıştır. 20 Mart 1917 günü bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan eden kararname yayınlanmıştır. Atılan adımlar Rusya'da özgürlüklerin artmasına ve politik faaliyetlerin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır (Devlet, 1998: 246). Aslında İngiliz elçi Buchanan, Çar II. Nikolay'a, halkın sevmediği kişiler yerine itimadını kazanmış kişilerin etkin kademelere getirilme önerisini Ocak ayında sunmuş ve bir takım hukuki düzenlemeleri de ekleyerek devrimin engellenebileceğini düşünmüştür (Kırımer, 1997: 49).

Devrim sonrasında iktidarı, geçici hükümet devralmış olsa da, normalleşme sürecinde etkin rol oynayan Petrograd Sovyeti[26] olmuştur. Petrograd Sovyeti'nin sahip

[26] Petrograd Sovyet'inin ağır basan etkinliği, ikili iktidar meydana getirmiştir (Mandel, 1997: 11): *"1917 Şubat sonu ile Ekim sonu arasında Rusya çok özel türde devrimci bir dönem yaşadı: ikili iktidar. Şubat'ta Çarlık Rejimini yıkmak için yeterince kararlı olan işçi sınıfı 'tüm' iktadarı o anda eline almaya hazır değildi. Ancak fabrikaları ve kentleri yoğun bir konsey ağıyla kapladılar ve bu konseyler hızla*

olduğu güç nedeniyle 7 Mart'ta, Geçici Hükümet ile Sovyet arasında köprü konumu gören bir İrtibat Komisyonu oluşturulmuştur. Yine aynı gün tramvaylar yeniden işlemeye başlamış, 10-11 Mart gecesinde ise işçilerin işbaşı yapma konusunda, Sovyet ile patronlar arasında mutabakat sağlanmıştır. Bu mutabakat ile mesai süresi 8 saate indirilmiştir. Fakat savaş şartlarından dolayı, uzun süreli çalışma koşulları da kabul edilmiştir. İrtibat Komisyonu sayesinde Petrograd Sovyeti, hükümet gibi hareket etme fırsatı bulmuştur. Tren seferlerinden, telgrafların tasdikine kadar pek çok işlem Sovyet'in onayına tabi olmuştur. Ayrıca Sovyet'e bağlı olan devrimci güçler; Devlet Bankası'nı, Hazine'yi ve Darphane'yi sürekli takip altına alarak, işleyişe hakim olmaya çabalamıştır (Swain, 2019: 76-77). Kısacası Petrograd Sovyet'i, Kadetlerin çoğunluk sağladığı Geçici Hükümet'in karşısında ve alt sınıfların temsilcisi konumunda yer almıştır. Sovyet'in etkin gücünden dolayı*, de facto* bir biçimde ikili iktidar doğmuştur (Zileli, 2019: 17-18).

İki ay süren Geçici Hükümet sonrasında, arka arkaya kısa ömürlü hükümetler kurulmuştur. Bu süreçte sosyalist eğilime sahip Kerenski, giderek güçlenmiştir. Başbakan Kerenski, hem geniş kitleler üzerinde hem de ordu içerisinde ciddi bir sempati kazanmıştır. Fakat Kerenski, halkın *"savaşa son verilmesi"* isteğinin aksine büyük bir iştahla savaşı sürdürmek için adımlar atmıştır. Bunlara ek olarak Kerenski, burjuva ile bağını kesmemesi nedeniyle iki ay içerisinde kendisine duyulan sempatiyi yok etmiştir (Volin, 2017: 120-122).

Almanların yardımı ile Nisan ayında ülkesine dönen Lenin (Rosenberg, 1969: 121) yaptığı konuşmalar ve yazdığı makaleler ile güçlü bir propaganda yaparak, devrimci fikirlerini yaymıştır. Lenin'in savaşın bir an evvel sona erdirilmesi, askerin terhis edilmesi, devrimin sürdürülmesi gibi fikirleri ordunun, işçi kitlelerinin ve aydınların ona daha çok kulak kabartmasını sağlamış ve zaman içerisinde Bolşevik Parti'nin üyelerini hızlı biçimde arttırmıştır (Volin, 2017: 123). Kerenski, uygulamalarıyla gözden düşerken Bolşevikler, vaatleriyle dikkatleri üzerinde toplamayı başarmıştır. Bolşeviklerin oyu Haziran seçimlerinde %11 iken Eylül aynın başında yapılan seçimlerde %51'e çıkmıştır (Sarıahmetoğlu vd., 2013: 186).

---

yaygınlaşarak orduyu ve sonunda taşrayı kapsadı. Özünde bir karşı iktidar olan bu sovyetler -giderek artan ve giderek daha iyi yönetilen- herhangi bir anda burjuvazinin iktidarını sona erdirme tehditini oluşturuyorlardı."

2.1.4. Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı

Şubat Devrimi'nin ardından Türk boyları, yerel ve bölgesel olarak kurultaylar toplamaya başlamıştır. Kırım Tatarları, 25 Mart'ta topladıkları kurultayda milli ve medeni özerklik ilanında bulunarak, kurultay kararlarını Geçici Hükümete telgrafla iletmişlerdir. Türkistan'da aydınlar *İlk Müslüman Kurultay'*ını toplarken, Orenburg'da ilk Kazak kongresi düzenlenmiştir. Bakü'de ise daha geniş çaplı *Kafkasya Müslümanlarının Büyük Kurultayı* toplanmış, Ufa ve Kazan'da il kongreleri düzenlenmiştir (Devlet, 1999: 246-249).

İdil-Ural bölgesinde Tatar gençleri, sınıf temelli yaklaşımlardan hareketle işçi-köylü teşkilatları oluşturmaya başlamıştır. Ufa'da Alimcan İbrahimov, *İrik* (Hürriyet) adını taşıyan bir gazete çıkarmış ve *Es-Er*lere katılarak, Müslüman askerleri teşkilatlandırmıştır. Kazan'da ise Galiyev'in de izinden gitmiş olduğu Mollanur Vahidov, Müslüman işçileri örgütlemek için *Sosyal Demokratlar* teşkilatını kurmuş ve *Kızıl Bayrak* adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Öte yandan İdil-Ural'da milli, siyasi ve içtimai faaliyetler yapmak için, komiteler meydana getirilmiştir. Bu komitelere daha sonra *"Milli Şura"* adı verilmiştir. Vahidov ve İbrahimov'un teşkilatları *"Milli Şuracılar"* ile ters düşmüştür (Devlet, 1999: 247).

Yerelde toplanan Kurultay ve kongre süreçlerinden sonra sıra genel bir toplantının yapılmasına gelmiştir. Bu niyetle *"Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı"* 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında toplanmıştır. Kurultaya katılanların yaklaşık 4'te 1'ini kadınlar oluşturmuş, sembolik de olsa çok eşlilik yasaklanmıştır (Mieville, 2017: 162). İçerisinde liberalden, dinciye, sosyalistten, Türkçü'ye pek çok farklı görüşten insanları barından Türk Boyları, fikirlerini sunarak, birbirileri ile görüş alış-verişinde bulunmuştur. Rusya'nın geleceği, Türklerin eğitimi, kültürel ilerleme, dini özgürlükler, medeni haklar ve kadınların hakları gibi çok geniş konulara değinilmiş ve kararlar alınmıştır. Fakat kararların bağlayıcı gücü bulunmadığı gibi Rusya'nın gün geçtikçe daha da karışık bir hal alan siyasi havası, kararları uygulamaya imkan vermemiştir (Devlet, 1999: 249-266). Kurultayın en tartışmalı konusu ise devletin şekli olmuştur. Üniter bir Rusya isteyenler ile Federasyon biçimini benimseyenler arasında bir kutuplaşma doğmuştur (Roy, 2009: 77).

Nadir Devlet (1999: 266), Kurultay'a katılan Türk boylarının, Ruslara karşı birlik olup ortak hareket etmeleri gerektiğini eserinde vurgulamıştır. Bunun

yapılamamasının nedenini ise zaten birlikte hareket edecek şuurdan uzak olan Türk boylarının, Çarlığın yıkılışının ardından gelen hürriyet havasının da etkisiyle kendi dertlerine ve menfaatlerine odaklanmasına bağlamıştır. Neticede Kurultay, Rusya Müslümanlarının, ortak bir siyasi iradede birleşmekten hayli uzak olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır (Özbek, 1997: 17).

3. EKİM DEVRİMİ

Devrimin ajitatörleri[27] ve başta Lenin olmak üzere bazı Bolşevik liderler, Geçici Hükümet'in devrimi ezebilmek adına Petrograd'ı, Almanlara teslim edeceği propagandası üzerine yoğunlaşmışlardır. Devrimin kalesi konumunda olan Petrograd'ın, Alman tehdidi altında olduğu iddiasından hareketle Lenin, acil silahlı eyleme geçilmesi fikrini gündeme getirmiştir. Bu fikir, Kamenev ve Zinovyev'in muhalefeti[28] ile karşılaşsa da, diğer tüm *Bolşevik Parti Merkez Komite* üyeleri tarafından, 10 Ekim 1917 günü kabul edilmiştir. Fakat o günlerde Bolşeviklerin müttefiki konumunda olan *sol Es-Erler* ve *Menşevik Enternasyonalistler*, Sovyetlerin kararı olmadan yapılacak bir ayaklanmanın karşısında olduklarını bildirmişlerdir. *Sol Es-Erler* ve *Menşevik Enternasyonalistlerin* önerisi *2. Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi* kararını beklemek olmuştur. Bu iki grup da, toplanacak olan *Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi'*nde geniş temsile dayalı sosyalist bir hükümetin kurulmasını istemiştir. Yaklaşmakta olan *2. Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi* nedeniyle Troçki de, benzer biçimde Kongreden çıkacak kararın beklenmesi gerektiğini belirtmiştir (Zileli, 2019: 82-83,87,89,94).

Bu arada Kerenski'nin anlatımına göre, görünürdeki amacı Petrograd'ı, Alman tehdidine karşı korumak olan *Askeri Devrimci Komite* 12 Ekim günü kurulmuştur. Rabinowitch'e göre 9 Ekimde kurulan bu komitenin görünürdeki amacı, başkenti

[27] *"Körükleyici-kışkırtıcı"* (Türk Dil Kurumu). Marksizm'i benimseyen liderler, ajitasyonun önemine sık sık vurgu yapmış ve propaganda ile arasındaki farka değinmiştir. Plehanov bu farkı (Bensussan & Labica, 2016: 23);*"Propagandacı, bir ya da birkaç kişiye çok sayıda fikir sunar. Ajitatör, bir ya da birkaç düşünceyi tüm bir kitleye sunar"* şeklinde ortaya koymuştur. Lenin ise ajitasyonun kışkırtıcı yönüne dikkat çekerek, propaganda ile arasındaki ayrımı daha da net hale getirmiştir; *"Propagandacı, örneğin işsizlik sorunu üzerinde duruyorsa, krizlerin kapitalist doğasını açıklamalı çağcıl kapitalist toplumda krizleri kaçınılmaz kılan nedenleri, bu toplumun sosyalist topluma dönüşmesinin zorunluluğunu göstermelidir, vs. Aynı sorun üzerine yoğunlaşan bir ajitatör dinleyicileri tarafından en çok bilinen en çarpıcı olayı, örneğin açlıktan ölen işsiz bir aileyi, artan yoksulluğu, vs. ele alacak, herkes tarafından bilinen bu olguya yaslanarak 'kitle'ye tek bir düşünceyi benimsetmek için tüm çabasını harcayacaktır; ajitatör bu apaçık adaletsizliğe karşı kitlenin hoşnutsuzluğunun, öfkesinin açığa çıkması için çabalarken, bu karşıtlığın bütünsel açıklamasını propagandacıya bırakacaktır... bu yüzden propagandacı esas olarak yazıyla, ajitatörse sözle hitap eder."*

[28] Lenin, daha önce de (Nisan ayında) kendisine muhalif bir tavır takınan Kamenev ve Zinovyev'in, parti içindeki kararları sızdırdıkları gerekçesiyle 18 Ekim'de, partiden atılmaları için Merkez Komite'ye başvurmuştur. Fakat Komite, 20 Ekim'de toplanarak, Lenin'in bu isteğini geri çevirmiştir (Zileli, 2019: 83,89).

(Petrograd) savunmak ve Kornilovcuların saldırılarından halkı korumaktır. Fakat hem Kerenski hem de Rabinowitch'a göre; *Askeri Devrimci Komite*'nin esas amacı, Geçici Hükümetin devrilmesi olmuştur (Rabinowitch, 2010: 261-262; Kerenski, 1967: 333). *Askeri Devrimci Komite*'nin kurulmasını öneren Troçki olmuştur (Zileli, 2019: 94-95). Cliff ise Komitenin 9 Ekim'de kurulduğunu belirtmekle birlikte, 13 Ekim günü Troçki'nin bu komitenin başına getirildiğini yazmıştır (Cliff, 1994: 452). Fakat yıllar sonra Troçki –belki de geçen zamanın etkisi ile- *Askeri Derimci Komite*'nin kurulma tarihini 16 Ekim olarak belirtmiştir (Troçki'den akt. Cliff, 1994: 455).

Geçici Hükümet karşıtı gruplar, yukarıdaki konular ile meşgul olurken, Kerenski, iktidarı için tehdit olarak gördüğü Petrograd garnizonu alaylarını etkisiz kılmak için, Baltık'taki Alman ilerleyişini bahane ederek, garnizonun büyük kısmını kuzey cephesine gönderme kararı almıştır. Kerenski, daha önce de bu taktikle, Bolşeviklere sempati duyduğu bilinen garnizon birliklerini, oyundan düşürmeyi başarmıştır. Fakat bu kez attığı adım, tamamen Bolşeviklerin işini kolaylaştıran bir hamle olmuştur (Rabinowitch, 2010: 254). Kerenski'nin yapmış olduğu bu hamle neticesinde Bolşevikler, eylemlerini karşı-devrim ile mücadele zeminine oturtarak, kendilerine bir meşruiyet kaynağı oluşturmuştur. Ayrıca Geçici Hükümet, Petrograd garnizonu alaylarını Kuzey cephesine gönderme konusunda kesin kararlı olduğunu belirten bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiriye göre garnizon, kendi rızası ile cepheye gitmezse, Hükümet tarafından silah zoruyla gönderilecektir. Tehdit içeren söz konusu bildiri sonrasında Petrograd garnizonu, Bolşevik saflara daha da yakınlaşmıştır (Zileli, 2019: 91-95).

Kerenski'nin çıkarmış olduğu Garnizon bunalımı neticesinde güç kazanan Bolşevikler, ılımlı sosyalistlerin 20 Ekim'de yapılması planlanan *2. Tüm-Rusya Sovyet Kongresi'*ni 25 Ekim'e ertelemeleriyle de, önemli bir fırsatı ele geçirmiştir. Bolşevikler ile iş birliği halinde olan Menşevik Enternasyonalistler ve Sol Es-Erlerin, toplanacak bu kongreden evvel hiçbir ayaklanmaya destek vermeyeceklerini beyan ettiklerinden bahsetmiştik. Bu destekten yoksun olan Bolşevikler, Kongre'nin 25 Ekim'e ertelenmesi sebebiyle iktidarı ele geçirecek hamleyi yapmak için zaman kazanmıştır (Zileli, 2019: 96-97).

Sokakların kazandığı hareketlilik, Temmuz ayından itibaren meydana gelen ayaklanmalar, günden güne artan kaos ve Kerenski'nin hızlı güç kaybı kitlelerin, yeni bir devrime hazırlıklı olduğunu göstermiştir (Volin, 2017: 130). Lenin'in sağ kolu ve

aynı zamanda Petrograd Sovyeti başkanı olan Troçki (Cliff, 1994: 457), devrim planında ülkede mevcut olan kaosa odaklanmıştır.

Halktaki radikal eğilimler, her geçen gün daha da artmış ve bu radikal eğilimler, Bolşeviklerin radikal programında karşılığını bulmaya başlamıştır. Bu sebeple Bolşevik Parti, günden güne artan bir ivme ile halk desteğini yanına almayı başarmıştır (Zileli, 2019: 73).

Malaparte, Bolşeviklerin, devrimin taktiksel planı konusunda iki ayrı fikir ve bu fikirlerin savunucuları etrafında toplandığını yazmıştır; büyük bir genel grev ile geniş kitleleri harekete geçirerek sonuca ulaşma taraftarı olanlar ve bu fikrin tam aksi yönde düşünen, fazla toz kaldırmadan yapılacak hükümet darbesi ile amaca ulaşmayı hedefleyen Troçki. Malapate'a göre, genel grev ve geniş kitle hareketi fikri, Partinin merkez komitesi ve komisyonunda daha fazla destekçi bulmuştur. Fakat Troçki, günlerce provasını yaptığı, ince ve taktiksel biçimde kurguladığı planını, hükümet darbesine katılacak 1000 adamı haricinde kimseye duyurmadan, 25 Ekim'de harekete geçmiştir. Malaparte'a göre, Lenin dahi son anda haberdar edilmiştir. Üstelik bu harekete geçişten haberi olmayan taktik komisyon, hükümet darbesinin gerçekleştiği sıralarda, genel grev ve geniş kitle hareketini başlatmak için gün belirleme amacı ile toplantı halindedir (Malaparte, 1963: 15-21). Kadınlar birliği ve askeri öğrencilerin koruduğu Kış Sarayı'na yapılan hükümet darbesi, Kronştadt'dan gelen savaş gemileri ve *Avrora* kruvazörü ile desteklenmiştir. Ufak çapta bir çatışma ve *Avrora'*dan atılan birkaç topun ardından Bolşevikler, Kış Sarayı'nı zapt etmiştir (Volin, 2017: 131).

Görüldüğü üzere ani davranan Troçki'nin planı[29], Ekim devrimini getirmiştir. Üstelik tüm Petrograd'da 5 kişi ölmüştür ve ölenlerin tümü, Kış Sarayı'na saldıran Bolşeviklerdendir. Troçki'nin bu başarısı, daha sonra aralarında büyük bir çatışma yaşanacak olan Stalin'in, 6 Kasım 1918 tarihinde[30] övgü dolu şu cümleleri kaleme almasına neden olmuştur (Stalin'den akt. Cliff, 1994: 457):

[29] Hükümet darbesi fikri Troçki'nindir fakat tüm detayları ile darbe harekatının planını yapan kişi, matematik ve satranç bilen ve eski bir subay olan Antonoff Ovseienko'dur. Lenin Ovseienko için; *"Bir satrac oyuncusu olan Antonoff Ovseienko, tek başına da bir ayaklanmayı tertip edebilir"* demiştir (Malaparte, 1963: 20).

[30] Stalin'in yazılarının derlendiği *"Eserler"* serisinin 4. Cildinde yer alan 6 Kasım 1918 tarihli makalede, bu tarz bir övgü bulunmamaktadır. Üstelik Troçki'nin kurmuş olduğu *"Devrimci Askeri Komiteden"* bahsedilirken dahi Troçki'nin adı geçmemektedir. Burada Stalin tarafından –deyim yerindeyse- aslan payı Lenin'e verilmiştir (Stalin, 1990: 146-148); *"Ayaklanmanın ilham kaynağı, baştan sona, Lenin yoldaşın önderliğindeki Parti Merkez Komitesi idi."* Sonradan toplanan bu eserde, orijinal metinde var olan bu kısımlar atılmıştır. Gün Zileli de, Stalin tarafından yazdırılmış eserlerden biri olan "*Bolşevik Partisi*

"Ayaklanmanın pratik örgütlenişi çalışmasının bütünü Petrograd Sovyeti Başkanı olan Troçki'nin doğrudan liderliği altında yürütüldü. Kesin olarak söylemek mümkün ki, parti, garnizondaki dengenin bozularak ibrenin Sovyete kaymasını ve Devrimci Askeri Komite'nin çalışmasının yaşama geçirilmesindeki cesareti esas olarak ve herkesten önce yoldaş Troçki'ye borçludur."

Menşevik Enternasyonalistlerden Sukhanov da, Troçki'nin, Ekim günlerinde oynadığı kritik rolden övgüyle bahsetmiştir (Cliff, 1994: 458):

"Devrimci kurmaydaki görevinin dışında kendisini parçalarcasına Obukhovski fabrikasından Trubochny'ye, Putilov'dan Baltık'taki tesislere, binicilik okulundan kışlaya koşturup duran Troçki, sanki her yerde aynı anda konuşuyordu. Gerek yığınlar gerekse kurmay personel üzerinde kurduğu nüfuz kesin bir belirleyiciliğe sahipti. O günlerin en önemli şahsiyeti ve tarihin bu önemli sayfasının önde gelen kahramanı oydu."

Troçki, kalabalık proleter kitleleri meydanlara sürmek yerine, hükümetin ve şehir mekanizmasının elektrik santralleri, telgraf büroları, su merkezleri, demiryolları, limanları gibi teknik noktalarını ele geçirerek, ayaklanmayı başarıya ulaştırmıştır. Diğer yolu seçmeyişinin nedenini Rusya'nın, kargaşaya teslim olmuş yapısını göz önünde bulundurarak anlayabilmek mümkündür. Asker kaçaklarının 200.000'i aşan mevcudu, devletin yaptırım gücünü adeta etkisiz kılmıştır. Şehir merkezlerinin kalabalık ve kargaşalı sokaklarına dağılan kaçaklar silah ve elbise satıp, propaganda broşürleri dağıtarak, mevcut havayı daha da kaosa bulanmış hale getirmiştir. Troçki'nin *"görünmeyen manevra taktiği"*[31] ile denemesini yaptığı planı için mevcut durum, Malaparte'a göre fazlasıyla idealdir (Malaparte, 1963: 13).

Rus İmparatorluğunun, iç karışıklıklar ve savaşta aldığı mağlubiyetin de etkisiyle girmiş olduğu parçalanma süreci, Bolşevik devrim ile daha da hız kazanmıştır. Devrimden sonraki birkaç hafta boyunca Bolşeviklerin etki alanı, Kuzey ve Orta Rusya'daki büyük şehirler ile sınırlı kalmıştır. Takip eden günlerde Bolşevikler, iktidarını güneye ve Sibirya'ya doğru yaymak için harekete geçmiş ve bir toparlanma süreci içine girmiştir. Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması, daha evvel bağımsızlıklarını ilan eden Ukrayna, Finlandiya, Baltık Devletleri ve Polonya gibi ülkelerin bağımsızlığına resmiyet kazandırmanın yanı sıra Rusya'nın, çeşitli bölgelerde tekrardan toprak kaybetmesine neden olmuş ve toparlanma süreci tersine çevrilmiştir (Carr, 2006: 235).

Tarihi'nde" Ekim Devriminde mühim rol oynayan *"Devrimci Askeri Komite"* hakkında yanıltıcı, gerçeklerle bağdaşmayan bilgilerin verildiğini belirtmiştir (Zileli, 2019: 95).

[31] *Görünmeyen manevra taktiği*, ilk kez Troçki tarafından Ekim devriminde yapılmıştır. Üçüncü Enternasyonal tarafından da ihtilal stratejisi olarak benimsenmiştir. Bu taktik, Moskova'daki Çin Üniversitesi'nde de okutulmuştur (Malaparte, 1963: 9).

3.1. EKİM DEVRİMİ'NDE TÜRKLER VE MÜSLÜMANLARIN TUTUMU

Rusya'da baskı altında bulunan Türklerin, 1. Dünya Savaşı'ndan iki beklentisi mevcuttur. Bunların ilki; Osmanlı'nın zafer haberi, diğeri ise Rusya'nın yenilgisidir. Baskı altındaki Rusya Türklerinin kurtuluş için sistematik bir programa sahip olmayışları, onları Rusya'nın mağlup olarak güç kaybetmesini beklemeye itmiştir (Hayit, 1971: 5-6). Her ne kadar 1916 Türkistan İsyanları, Kerenski'nin deyimiyle *"bütün cephelere bir de Türkistan cephesi eklendi"* (Devlet, 1999: 244) izlenimi verse de bu isyanlar, Rusların asker talebine karşı tepkisel ve plansız olarak şekillenmiştir.

Çarlık Rusya'nın yenilgisini arzulayan tek milletin Türkler olmadığını eklemekte fayda vardır. Türklere uygulanan baskının bir benzeri de Finlilere, Lehlere, Ukraynalılara ve Yahudilere uygulanmıştır. Bu milletler de Çarlık rejimini devirmek ve baskıdan kurtulmak için türlü çareler aramıştır (Gündüz, 2005: 3). Örneğin; *Ukrayna Merkezi Radası*'ndan[32] Baranovskiy, *II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'*na katılarak, Ukraynalıların başka milletlerle işbirliği yapmak istediğini söylemiştir (Devlet, 1998: 120). Rusya İmparatorluğu, pek çok milleti baskı altında tutması sebebiyle *milletler hapishanesi* olarak da anılmıştır.

Baskılar ve mevcut mazlum halden kurtuluş için Rusya Türkleri, İslamcılıktan sosyalizme, Türkçülükten sosyal demokrat fikirlere kadar ideolojik bakımdan pek çok akımın takipçisi olmuştur. Fakat *Ekim Devrimi* öncesinde *"Bolşevik"* olarak adlandırılabilecek Türklerin sayısı oldukça azdır (Devlet, 1999: 248-249). Öyle ki Sultan Galiyev dahi 1-11 Mayıs 1917'de düzenlenen *"Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'*na*"* Menşeviklerin davetlisi olarak katılmıştır[33]. Galiyev'in, sosyalist Türklerin önderi konumundaki Mollanur Vahidov ile tanışması da, bu Kurultay'da gerçekleşmiştir. Erdem, Menşevik Türklerin, mevcut kazanımlar ile yetinerek geçici hükümetin sunduğu *"kültürel özerklik"* anlayışını benimser tavrının aksine, Bolşevik Türklerin bağımsızlığa kadar uzanan bir hedefin takipçisi fikirler edindiğini ileri sürmektedir. Yine Erdem'e göre (2009: 24-26), Sultan Galiyev üzerinde Bolşeviklerin savunduğu bu fikirlerin tesiri daha güçlü olmuş ve Galiyev Bolşevik saflara geçmiştir.

[32] Ukrayna Meclisi.

[33] Özgür Erdem, Galiyev'in Menşeviklerin delegesi olarak Kurultayda yer aldığını söylerken (Erdem, 2009: 24), Hakan Reyhan ise Galiyev'in yalnızca bir dinleyici olarak Kurultayda yer aldığını belirtmiştir (Reyhan, 2010: 34-35). Erol Cihangir ise bu kurultayda Galiyev'in sekreterlik görevinde bulunduğunu yazmıştır (Cihangir, 2006: 12).

Temmuz ayına gelindiğinde Müslümanlar *Askeri, Dini ve Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı* olmak üzere üç kurultay toplamış ve bu kurultaylarda alınan kararlar, 1-11 Mayıs'ta düzenlenen *Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'*na nazaran çok daha etkili olmuştur (Devlet, 2011: 121-122). Her şeyden evvel Rusya Hükümeti'nden kültürel özerklik talebinde bulundukları *"milli medeni muhtariyet"* ilanı, Temmuz ayında toplanan kurultayın ürünüdür. Muhtariyet çerçevesinde İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türklerin Tatar, Başkurt, Mişer gibi farklı adlarla anılmasının önüne geçmek ve hepsinin bir millet olduğunu vurgulamak için Türk-Tatar adı kabul edilmiştir. Bu adım, milletleşme sürecinin başladığına dair ciddi bir gösterge olmuştur (Devlet, 2011: 137-138).

Sadri Maksudi'nin yazmış olduğu *Milli Medeni Muhtariyet Esasları* kültürel özerklik talebi üzerinden şekillenmiştir. Bu nedenle dil, din ve eğitim konularında mevcut sınırlamaların kaldırılması ve merkezi hükümetin bu konulara müdahalede bulunmaması talepleri yer almıştır. Sadri Maksudi, bu taleplerin işleyebilmesi için *Milli Meclis* kurulmasını ve din, eğitim, mali işlerle ilgilenmesi için üç bakanlıktan oluşan *Milli İdarenin* tesis edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Devlet, 1998: 123).

3.1.1. Tatar-Başkurt Çekişmesi/ Başkurtçuluk Hareketi

Toplanan Kurultaylarda alınan kararlar, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk-Tatarlar için önce kültürel özerklik şeklinde belirmiş, *Ekim Devrimi* sonrasında topraklı özerklik imkanı hasıl olunca da, tam manasıyla özerklik arayışı içine girilmiştir[34]. 19 Kasım 1917 günü Millet Meclisi, topraklı özerklik yönünde bir karar almış ve özerk İdil-Ural Devleti projesini duyurmuştur (Rorlich, 2000). Fakat *Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı'*nda Başkurt delegasyonu lideri Zeki Velidov[35] (Togan), kurultaydaki hakim fikrin kültürel özerklik yönünde olmasına karşı çıkmıştır. Tatar ileri gelenleri ile Velidov arasında bir sürtüşme mevcuttur ve Velidov, Türkiye'ye yerleştikten sonra dahi Tatarları küçümseyen beyanlar vermiştir. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türkler arasındaki ilk ayrılık sinyalleri bu kurultayda görülmüştür. Bölgedeki Türklerin milli hareket kabiliyeti yeni yeni tesis edilmeye başlanmışken ortaya çıkan Başkurt Hareketi, işleri daha da zorlaştırmıştır (Devlet, 1998: 149-150). Kurultayın

[34] Toprağa dayalı bir özerklik için *Topraklı Muhtariyet Komisyonu* kurulmuştur. Fakat 16 Ocak 1918'de kabul edilen Anayasa'da özerklik konusuna bakış, tıpkı kurultaylarda olduğu gibi "kültürel" açıyla sınırlı kalmış ve toprağa bağlı özerklikten söz edilmemiştir. Şartların el verdiği ölçüde, ılımlı ve mantık çerçevesinde hareket edilmiştir (Devlet, 1998: 223-224). *"Çünkü siyaset imkanların oyunudur"* (Devlet, 1998: 138).

[35] Türkiye'ye yerleştikten sonra Zeki Velidi Togan adı ile tanınan ünlü Tarihçi ve Türkolog.

hemen ardından Orenburg'a dönen Zeki Velidov, Başkurt Ülke Şurası'nı kurmuş ve 19 Mayıs günü *Vaqıt* gazetesinde bunu duyurmuştur (Togan, 2012: 133).

İkinci Kurultay'da ise ayrılık sinyali yerini bir kopuşa bırakmıştır. Zeki Velidov, İkinci Kurultay'da yer almamış, üstelik aynı günlerde Orenburg'da *I. Başkurt Kurultayı'*nı toplamıştır. İdil-Ural bölgesi için oluşturulması kararlaştırılan Millet Meclisi açılmadan evvel Zeki Velidov, iki kurultay daha toplamış ve *Başkurt Merkez Şurasını* oluşturmuştur. Dahası Millet Meclisi'nin açılışına birkaç gün kala (16 Kasım 1917) Başkurdistan'ın özerkliği ilan edilmiş ve milli hükümet kurulmuştur. Bu hükümette Zeki Velidov hukuken bakanlık görevi üstlenmiş olsa da, fiilen Velidov'un başkan yetkisinde olduğunu söylemek mümkündür. Böylelikle İdil-Ural'da birlik oluşturmaya çalışan, bölgedeki bütün Türkleri kapsayıcı hareket, tek Türk boyuna yönelik muhtariyeti amaç edinen *Başkurtçuluk Hareketi* ile derin bir yara almıştır. Velidov, Başkurt Hareketinin lideri olmasına karşın, Millet Meclisi'ne seçilen vekiller arasında yer almış ve oturumlara katılmıştır (Devlet, 1998: 52-53). Bu durum Millet Meclisi'nin ne denli demokratik olduğunun yanı sıra Başkurtları tamamen kaybetmek istemediğinin de bir göstergesidir.

İdil-Ural bölgesinde sağlanmak istenen Türk-Tatar birliğinin dayandığı temel aynı kültürden olmak, yani Türk ve Müslüman kimliğine sahip olmak üzerine kuruludur. Bu sebeple Başkurtları bu birliğe dahil etmede ısrar söz konusuyken, Türk kökenli olduğu halde dil ve din konusunda farklı olan Çuvaşlar, birliğin dışında tutulmuştur (Devlet, 1998: 138).

Türk-Tatar birliği tesis etmeye çabalayan Millet Meclisi, mümkün olduğu ölçüde Başkurtlara taviz vermiştir. Kurulması planlanan *"İdil-Ural Devleti'nde"* ayrışmanın önüne geçebilmek adına, Başkurtların bulunduğu bölge bir yer birimi, kalan Batı kısmı da ikinci bir yer birimi olarak belirtilmiş, Başkurdistan bölgesindeki topraklı muhtariyet müesseseleriyle Millet Meclisi'nin anlaşarak hareket edeceği bildirilmiştir. İki yerel birim meydana gelmiş olsa da en nihayetinde İdil-Ural çatısı altında olacağından, parçalanmanın önüne geçmek istenmiştir. Fakat bu taviz de, Millet Meclisi ile uzlaşma konusunda isteksiz olan Başkurt temsilcilerine yeterli gelmemiştir. Böylelikle Başkurtlar, Bolşeviklere karşı ayaklanan Rus Kozaklarının lideri Ataman Dutov ile işbirliğine yönelmiştir. Başkurtlar, Ruslar ve büyük toprak ağaları tarafından gasp edilen topraklarının mülkiyetine yeniden sahip olmanın derdi ile hareket etmiştir. Toprağı devletleştirme hedefinde olan Bolşevikler ile doğal olarak anlaşmaları da

mümkün olmamıştır. Fakat Beyaz Ordu'nun, Kızıl Orduyu mağlubiyete uğratması sonrasında Bolşevikler, Başkurtlara bir takım tavizler vermiştir. İdil-Ural Millet Meclisi ile Başkurtlar arasındaki uzlaşmazlığın boyutunu, Başkurtların düzenlediği III. Kurultay'da kabul edilen; *"Başkurt liderlerine gerici, muhalif Tatarlar tarafından tecavüzler olursa, Başkurdistan'da yaşayan Tatarların hayatına garanti verilemez"* maddesine bakarak anlamak mümkündür (Devlet, 1998: 214-217, 246-248).

Aynı bölgede yer alıp *"ikiz kardeş"* olarak ifade edilen bu iki unsurun çekişmesi Sovyetlerin kurulma süreci ile sınırlı kalmamış, Sovyetler yıkıldıktan sonra ve hatta 21. yüzyılda dahi *"resmi tarih yazımı"* üzerinde devam etmiştir (Şahin, 2008: 50, 63, 65). Tatarlar ile Başkurtlar aynı milletten, dinden, kültürden ve hatta aralarında Ankara ağzı ile Kayseri ağzı kadar fark bulunmak suretiyle aynı dilden olmalarına karşın, Rusların da bu ayrışma sürecini beslemesi ile İdil-Ural'da iki farklı cumhuriyet belirmiştir (Engin vd., 1976: 160). Başkurt ve Tatarların etnik yapılarını inceleyen Kuzeyev, birbirine çok yakın olan bu iki boy hakkında, aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmuştur (Kuzeyev, 2005: 26):

> *"...Diğer Türk dillerine kıyasla Başkurt ve Tatar dilleri azami yakınlıklarıyla seçilmektedir. Son zamanlarda Kazan'da F. S. Fasayev ve Ufa'da T. M. Garipov tarafından İtil-Ural bölgesi Türk dillerinin karşılaştırmalı istatistik metoduyla yaptıkları incelenmeler bunu kanıtlamıştır. Bu dillerin yakınlığı, bilim adamlarının büyük çoğunluğunun da kabul ettiği gibi, tarihin birkaç veya birçok döneminde Başkurt ve Tatarlar'ın etnik gelişim yollarının ortaklığını kanıtlamaktadır."*

3.1.2. Bolşevik Tatar-Başkurtlar

Ekim Devrimi öncesinde hem Müslüman hem de Bolşevik olanların az sayıda olduğundan bahsetmiştik. Bilindik Müslüman Sosyalistler[36] dışında, Tatar emekçi ve yoksul kitlelerin devrime katılmayışı (Galiyev, 2006: 429), Müslümanların Ekim olaylarında adeta seyirci konumunda bulunmaları ve Kazan Devrim Komitesinin tümünün Ruslardan meydana geliyor olması[37], Kazan Halk Komiserleri Sovyet'inde Sultan Galiyev istisnası dışında tamamının Rus olması, olaya *"Ruslara özgü bir hareket"* havası vermiştir. Bu havayı kırmak, devrimi daha geniş tabana yaymak için Müslümanların da dahil edilmesi Bolşeviklerce elzem bir husus olarak ele alınmıştır (Rorlich, 2000: 268).

[36] Ekim Devrimi günlerinde Müslüman (Tatar) Sosyalist Komitesi üyeleri Mollanur Vahidov, Mirseyit Sultan Galiyev, Ya. Çanışev ve K. Yakubov olmak üzere, Kazan'ın 1. Devrimci Karargahında hakim çoğunluğu teşkil etmişlerdir (Galiyev, 2006: 426).

[37] Devrim Komitesinde tek Türk olarak Vahidov'un olduğunu söyleyen kaynak da mevcuttur (Erdem, 2009: 32).

Devrimden sonraki ilk işlerden biri olarak *"Narkomnats"* diye anılan *"Milletler Komiserliği"* Stalin'in başkanlığında gayri-Rusları kontrol altına almak amacıyla kurulmuştur. Milletler Komiserliğinin, Rusya'daki tüm milletlere eşitlik, egemenlik, kendi kaderini tayin hakkı, dinsel ayrıcalıkları ortadan kaldırma, azınlıklara kendilerini geliştirme imkanı gibi vaatler içeren resmi politikasında yer alan maddeler, Bolşevizm'i yayma maksadıyla taktik hamleler olarak yer alsa da, söz konusu milletler için cezbedici özellikte olmuştur (Devlet, 1998: 256).

Fakat Ruslardan gelen her şeye tereddütle yaklaşan ve Şubat-Ekim devrimleri ile içlerinde milliyetçi eğilimlerin daha da güç kazandığı Müslüman-Türklerin çoğunluğunu, Bolşevizm saflarına çekmek için Milletler Komiserliğinin vaatleri yeterli gelmemiştir. Bizzat Lenin ve Stalin'in imzası ile 20 Kasım 1917'de yayınlanan son derece güçlü propaganda diline sahip *"Rusya ve Doğu'nun Müslüman İşçilerine Çağrı"* isimli bildiri Müslümanları, Bolşevik saflara çekmek için atılan adımların başında gelmiştir. Bu adımı, 12 Aralık'ta Petrograd Milli Kütüphanesinde bulunan Hz. Osman'a ait *Kur'an*'ın Ufa Diyanet Müftülüğüne devri (Devlet, 1998: 258-259) ve Tatarlar için çok değerli olan Süyümbike Minaresinin tepesine yeniden hilal yerleştirilmesi[38] gibi sembolik anlamda yüksek jestler izlemiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 99; Rorlich, 2000: 267-268). Bu jestler Müslüman halkta büyük yankı uyandırmış ve Bolşeviklere bakışın olumlu yönde şekillenmesine katkı sağlamıştır (Devlet, 1998: 259).

Gelişmeler Müslümanlara yönelik iyi niyet gösterileriyle ilerlerken 17 Ocak 1918'de *Milletler Komiserliğine* bağlı olarak *Müslüman Komiserliği (Muskom)* kurulmuştur. Milliyetçi Müslüman bir örgüt olan Milli Şura'ya, Stalin tarafından *Muskom* ile birleşmeleri ve Salihov'un[39], Muskom komiseri olması teklifi sunulmuştur (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 99). İdil-Ural Millet Meclisi tarafından görüşülen bu teklif reddedilmiştir. Acil ittifak arayışı içerisinde olan Bolşevikler, Millet Meclisi'nin bu kararının ardından aynı teklifi *Kazan Sosyalist Komitesi Başkanı* Mollanur Vahidov'a götürmüştür[40]. Vahidov, Millet Meclisi'nin kabul etmediği bu teklifi

[38] Erol Kaymak, Süyümbike'nin yaptırılmasında Galiyev'in büyük çaba harcadığından bahsetmiştir (Kaymak, 1993: 22).
[39] Ahmet Salihov- Ahmet Bey Çalikov (Tsalikov, Tsalık-katı]
[40] Stalin'in işbirliği yapmak için teklif götürdüğü isimler Vahidov ile sınırlı değildir; Şerif Manatov, Galimzhan İbrahimov ve Sultan Galiyev dahil olmak üzere toplamda 4 lider ile anlaşma sağlanmıştır (Zileli, 1998).

onaylayarak (Rorlich, 2000: 269-270) daha evvel Başkurtçuluk hareketi ile güç kaybeden Türk-Tatar birliğinde, yeni bir sarsıntının yaşanmasına neden olmuştur.

Yaşanan sarsıntı *II. Bütün Rusya Müslüman Askeri Kurultayı'*nda iyice derinleşmiştir. Çeşitli gruplardan ve görüşlerden 150 Müslüman delegenin katıldığı bu kurultayda, Bolşevikler 30 delege ile azınlıkta kalmıştır (Gültekin, 1999: 67). Bolşevik delegelerden Y. Çanışev, ekseriyeti milliyetçi delegelerden oluşan kurultayı, Bolşeviklerin safına davet etmesi üzerine kalabalık tarafından ıslıklarla protesto edilmiş ve *Merkezi Harbi Şura Başkanı* İlyas Alkin tarafından da bu davet, sert biçimde eleştirilmiştir. Moskova'nın talimatları ile Kazan Bolşevikleri, Türk-Tatar milli hareketine ciddi bir muhalefette bulunmuş ve iktidara hakim olma faaliyetlerine girişmişlerdir. Kurultay uzadıkça uzamış, delegeler silahları ile kurultaya gelmeye başlamıştır. 8 Ocak 1918'de açılan ve 3 Mart'ta kapanan kurultayı, Tatar-Bolşevik grubu, *Harbi Şura* üyesi Tokumbetov ile tartışmaları üzerine 17 Şubat günü terk etmiştir. Tartışma, İdil-Ural Devleti'nin kurulması noktasında Bolşeviklerin gösterdiği muhalefet ve *"kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin"* uygulanmasına yönelik görüş ayrılığı konusunda[41] alevlenmiştir (Devlet, 1998: 253-256, 259; Rorlich, 2000: 270-271). Tokumbetov, tartışma esnasında fazlaca hiddetlenerek, subaylık kılıcını çekmiş ve arkalarından gelecek bir milyon süngüye sahip olduklarını belirtikten sonra, Bolşevik delegelere tehditler savurmuştur (Galiyev, 2006: 509).

Galiyev, Sovyet iktidarını tehdit eden ciddi bir tehlike olarak gördüğü Tatar milliyetçilerine karşı, Tatar Bolşeviklerin, *"II. Bütün Rusya Müslüman Askeri Kurultayı'*nda*"* oldukça mühim bir rol oynadığını belirtmiştir (Galiyev, 2006: 507); *"…Tatar milliyetçilerinin bütün kinlerini, Sovyet iktidarına karşı Ukrayna'yla ve başka burjuva-milliyetçi örgütlenmelerle birlikte ayaklanmaya hazırlandıkları sırada, kararlı tavırlarıyla tasfiye etti."*

Kazan İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyeti, Mirsaid Sultan Galiyev'i başkanlığına getirdiği *Kazan Müslüman Komiserliği*'ni kurmuştur. Kazan Sovyeti, bu komiserliği 26 Şubat'ta *Devrim Genel Kurmayı* olarak değiştirmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 78). Ya. Şeykmen'in başkanlığını yaptığı ve Sultan Galiyev'in üyesi olduğu *"Devrim Genel Kurmayı"* Harbi Şura ve Müslüman Askerler Kurultayı'na

[41] Devlet ve Rorlich'in aksine Gültekin, İdil-Ural Devleti'nin kurulması kararına Bolşevik Tatarların pek itirazları olmadığını ve esas tartışmanın kurulacak olan devletin savunulması noktasında çıktığını yazmıştır (Gültekin, 1999: 67-68).

saldırı hazırlamak amacı ile kurulmuştur. Kazan Sovyet'i, Harbi Şura'nın liderleri İlyas ve Cihangir Alkin kardeşler, Osman Tokumbekov, Yusuf Muzafferov gibi isimlerin de içinde olduğu yaklaşık 200 kişiyi tutuklamış[42] (Devlet, 1998: 260) ve bunu yaparken de sıkıyönetim ilan ederek işini şansa bırakmamıştır (Rorlich, 2000: 271).

Merkez Müslüman Komiserliği, gerçekleşen tutuklamaların düşmanlıkları arttıracağını düşünerek, tutuklanan kişilerin salıverilmesini isteyen bir karar almıştır (Devlet, 1998: 261). Kazan Sovyet'i, İdil-Ural Devleti planından vazgeçmeleri ve Kazan'da Sovyet iktidarını kabul etmelerini şart koşarak, tutuklananların serbest bırakılmasına razı gelmiştir. Tutuklanıp daha sonra serbest bırakılan ve milliyetçi yönü ağır basan bu kişiler, Kazan Sovyet'inin şartlarına sadık kalmayarak, Kazan'ın Bulak Irmağının karşısında yer alan Tatar mahallelerine kaçmış ve burada *Zabulaç Cumhuriyeti'*ni ilan etmiştir (Rorlich, 2000: 271-272). Usokinski Garnizonundan 28 araba yükü silah ele geçirdikten sonra, Bulak ötesinde seferberlik ilan edilerek, Bulak kuvvetleri oluşturulmuştur. Bolşeviklerin safında olan 95. Müslüman piyade alayı komutanı Bilgov ve 95. Alay Müslüman subaylarının ekseriyeti, Kazan Sovyet'i aleyhine gösterilerde bulunmuştur. Müslüman süvari birliği de, Zabulaç Cumhuriyeti safına geçmiştir. Gelişen bu olaylar neticesinde Kazan, bir yanda Bolşevikler ve diğer yanda Harbi Şuracılar olmak üzere ikiye bölünmüştür (Devlet, 1998: 280).

Bulak ardında konuşlanan Tatar birliklerine karşı gücünün yeterli gelmeyeceğinin farkında olan Kazan Sovyet'i, Moskova'dan yardım istemiştir. Kazan Sovyet'i, Bennigsen'e göre 300 Kronstadt bahriyelisi ile desteklenmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 78). Galiyev, 600 Kızıl Ordulunun savaştığını yazarken (Galiyev, 2006: 511) Nadir Devlet ise bu desteğin, 50 vagon dolusu iyi silahlanmış bahriyeli, top ve ağır mitralyözün yanı sıra bir vagon da sıhhiyeden oluştuğunu belirtmiştir. Bahriyeliler haricinde 1. Kızıl Ordu Gönüllü Birliği, 1. ve 2. Topçu birlikleri, Müslüman gönüllüler, Müslüman Komiserliği'nin güçleri de Zabulaç Cumhuriyeti'ni işgale katılmıştır. Destek kuvvetlerin de etkisiyle Bulak ardı, kolayca zapt edilmiştir. Bunun üzerine Kızıl Ordu mensupları, ele geçirilen yerleri yağmalayarak Kazan'dan epeyce ganimetle ayrılmıştır. (Devlet, 1998: 280-281).

[42] Bu tutuklamalar, Galiyev'in adı ve memleketi başta olmak üzere ciddi bir takım maddi hatalar içermekle beraber Osmanlı basınında da haber olmuştur (Kocabaşoğlu ve Berge, 1994: 153); *Bolşevik Umur-u Milliye Ahali Komiseri (Josef Stalin) emrinde bir 'Umur-u İslamiye' şubesi kurulunca, ileri gelen Müslümanlardan pek çoğu teklif edilen bu görevi kabul etmemiş ve bu görev 'dolandırıcılıklarıyla' tanınan Yehan Galiçef (?) (Sultan Galiev) adlı Kırımlı bir Tatar'a verilmişti. Zamanla Stalin'in 'kafadarı' olan ve bu gücünden yararlanarak kendisine düşman bildiği İslam önderlerine karşı tecavüzlerde bulunan Galiev, birçok kişiyi tevkif ettirmişti."*

28 Mart'ta Merkezi Müslüman Komiserliği Başkanı Vahidov, Merkezi Harbi Şura'nın kaldırıldığını bir bildiri ile duyurmuştur. Bu adımın hemen ardından Zabulaç Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırıldığı ilan edilmiştir (Devlet, 1998: 281). 29 Mart ve 3 Nisan'da Sultan Galiyev, *Kazan Müslüman Komiserliği Başkanı* sıfatıyla Milletler Halk Komiserliğine *"Kazan'ın Tatar kısmında sükunetin sağlandığını"* bildiren iki adet rapor yazmış ve telgrafla durumu[43] bildirmiştir (Galiyev, 2006: 119-120).

Bolşevikler, Zabulaç Cumhuriyeti'nin tasfiyesinin hemen ardından gazete ve dergiler üzerinde bir hakimiyet kurarak, özgür basını susturmuştur. 35'in üzerinde gazete ve dergiden geriye yalnızca Müslüman Komiserliği'nin yayın organı *"Çulpan"* kalmıştır[44]. Mart ayının sonuna doğru *Çulpan* gazetesinde Millet Meclisi'nin yani Milli İdare'nin ortadan kaldırılmasına yönelik yayınlar yapılmaya başlanmıştır. 8 Nisan'da Mollanur Vahidov, Milli İdare'nin ele geçirilmesi yönünde bir karar çıkarmıştır. Bu kararı destekleyen üst emir ise Stalin tarafından verilmiştir. "*İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi Milli İdaresinin"* ve ona bağlı olan tüm müesseselerin dağıtılarak, bütün mal varlığının -dökümanlar dahil olmak üzere- Merkez Müslüman Komiserliği'ne devredilmesini bildiren Stalin'in emri üzerine, 12 Nisan 1918 günü saat 11'de, Milli İdare basılmıştır (Devlet, 1998: 284-285). Böylelikle Bolşevikler, tüm muhalif Müslüman milli hareketleri ortadan kaldırmıştır (Rorlich, 2000: 272). Gelişen bu olaylar neticesinde ortaya çıkan durumu, Bennigsen'in tespiti yardımıyla daha anlaşılır hale getirebiliriz (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 80): "*Müslüman milliyetçiliği ve Moskova'nın merkezi otoritesine karşı direniş olasılığı sadece Komünist Parti'nin içinde kendini gösterebilecekti."*

Kazan'da canlandırılmaya çalışılan *"Milli Hareketler"* Vahidov ve Galiyev'in başını çektiği Bolşeviklerce bastırılmıştır. Nitekim Galiyev, 1923 yılında yazmış olduğu *Ben Kimim* adlı makalesinde, *II. Bütün Rusya Müslüman Askeri Kurultayı"*günlerinde benimsediği tutumu, Tatar Milli Devleti'nin kurulmasına karşı duruşunu, milliyetçilere karşı gerektiğinde silahlı mücadeleye girip yine de devrimin çıkarlarını gözettiğini anlatmıştır (Galiyev, 2006: 568-569). Bu konu, Galiyev'in milliyetçilik yaklaşımının tahlili için, altı çizilmesi gereken önemli konulardandır. Galiyev, bir Tatardır ve söz

[43] Galiyev raporlarında, Zabulaç Cumhuriyeti tasfiyesinin, kazara meydana gelen 3 ölüm dışında kansız biçimde gerçekleştiğini ve halkın *Muskom*'a güvenle baktığını, Sovyet iktidarına din adamları ve işçilerin boyun eğdiğini ve halkı da bu yönde teşvik ettiklerini bildirmiştir (Galiyev, 2006: 119-120).

[44] Nadir Devlet, kapatılan bu gazetelerin periyodik bir incelemesini yapmıştır. Bu incelemeden hareketle İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk kökenli halkların Bolşevizm'i tercih etmediklerini düşünmektedir*; "...Bolşevizm taraftarları çok olsa idi, bu yayın organlarına da mutlaka aks ederdi"* (Devlet, 1998: 284).

konusu Kurultay'da, Tatar milliyetçilerinin *Tatar Milli Devleti'*ni kurma girişimlerine karşı Bolşeviklerin yanında ve üstelik silahıyla yer almıştır. Bu durumda Galiyev'in, devrimin çıkarlarını, milli hassasiyetlerden daha fazla önemsediğini söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN GALİYEV: HAYATI VE FİKİRLERİ

1. SULTAN GALİYEV'İN YAŞAMI

Mirsaid Haydargaliyeviç Sultan Galiyev'in, doğum tarihi hakkında genel olarak kaynaklarda 1882 ve 1892 tarihleri geçmektedir. Fakat Galiyev, *"Kimim Ben? Sesimi Duyurmak İstiyorum"* isimli yazısında doğum tarihini net biçimde 13 Temmuz 1892 olarak belirtmiştir. Galiyev, Başkurdistan'ın şehirlerinden olan Sterlitamak'ın Kırımsakalı Kasabasına bağlı Elimbetova Köyünde doğmuştur (Erdem, 2009: 11). Babası Haydargaliya, çeşitli Tatar ve Başkurt köylerinde halk öğretmenliği yapmıştır (Galiyev, 2006: 583-584). Halk öğretmeni olan Haydargaliya'nın maaşı Rusya Devletinden değil, ders verdiği köylerdeki veliler tarafından karşılanmıştır (Duman, 1999: 53). Dönemin koşulları ve 12 çocuktan oluşan kalabalık aile nüfusu nedeniyle Galiyev, yoksul bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Öyle ki babası geçinmek için, öğretmenliğin yanı sıra ek iş olarak marangozluk ve çiftçilik yapmıştır. Annesi Aynilhayat'ın, *mirza* denen soylu sınıftan, babası Haydargaliya'nın ise *mişer* diye anılan sıradan-yoksul halktan olması Galiyev'in, sınıfsal farklılıkları erken idrak etmesine neden olmuştur. Anne tarafından akrabaları ile bir araya geldiği ve bu akrabaları tarafından *mişer* olması nedeniyle sık sık alay konusu olduğu dedesinin çiftliği için Galiyev; *"benim için ilk ve gerçek bir okul oldu, bana sınıfsal nefret hissini yaşattı"* demiştir (Galiyev, 2006: 584-588).

1876 yılında kurulan Tatar Öğretmen Okulu ve Cedid Okulları, Müslümanların siyasal yaşamını şekillendiren kurumlar olmuştur. Liberal ya da sosyalist fark etmeksizin yerli siyasal partilerin bütün yöneticileri, bu okullarda yetişmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 45). İlköğrenimini Cedid Okullarında gören (Reyhan, 2010: 28) Galiyev'in de fikirsel dünyası, büyük ölçüde Tatar Öğretmen Okulu'nda öğrenim gördüğü yıllarda şekillenmiştir. Sosyalizm ile ilgili derslerle bu okulda tanışmış, bilimsel sosyalizmi benimsemiş ve okuldan mezun olduğunda bu fikri tam manasıyla özümsemiştir. Galiyev, tercümanlığa da bu okulda okuduğu yıllarda, -başta Tolstoy'un öyküleri olmak üzere- pek çok eseri Rusça'dan Tatarca'ya çevirerek başlamıştır. 19 yaşında mezun olan Galiyev, 1911-1912 yılı itibariyle -babası ile benzer bir biçimde- Tatar ve Başkurt köylerinde öğretmenlik yapmaya başlamıştır (Galiyev, 2006: 589-592).

Galiyev, 1913 yılında kendisi gibi öğretmen olan Girey Kadreçev, A. Bogdanov ve Z. Valiyev ile beraber *"Tatar Sosyalistleri Savaş Örgütü"* adını verdikleri gizli bir devrimci örgüt kurmuştur. Bu örgüt çatısı altında Tatar ve Başkurtları isyana teşvik etmeye yönelik yapılan çalışmalar, ajitasyonlar ve dağıtılan broşürler büyük ölçüde başarıya ulaşmış, köylüler ve Tatar-Başkurt askerler isyanlar çıkarmıştır (Galiyev, 2006: 603-605). Örgütün en büyük başarısı ise Eğitim Bakanlığı'nın Ruslaştırma politikalarını gerçekleştirmek üzere atadığı Rus ve Hıristiyan Tatar öğretmenlere karşı köylülerin örgütlenerek, bu öğretmenleri Müslüman köylerinden uzak tutmaları olmuştur (Rorlich, 2017). Fakat örgüt, Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle Kadraçev ve Valiyev'in cepheye gönderilmesi üzerine dağılmıştır. Galiyev, bu gelişmenin ardından Bolşevikler ile irtibata geçmek istediğini, fakat fazla *"yeraltı"* nitelikte olmalarından ötürü başarılı olamadığını belirtmektedir (Galiyev, 2006: 606).

Galiyev, 1913 yılı sonrası Sterlitamak ilinde bulunmuş ve burada Rusya'nın ilk Tatarca halk kütüphanesi olan bölge kütüphanesinde idarecilik yapmıştır. 1914 yılında Ufa'da tekrar öğretmenliğe başlayan Galiyev, Bakülü Türk zengin Tagiyev tarafından öğretmenlik yapmaları için, kendisi gibi öğretmen olan eşi Rauza[45] ile birlikte Bakü'ye

[45] Rauza, 1913 yılında Ufa'da, gizli örgüt faaliyetlerinde Galiyev ile tanışmıştır. Galiyev, *"çok zeki"* olarak nitelendirdiği Rauza'nın, gizli örgüt çalışmalarına büyük katkı sağladığını belirtmiştir. Rauza'nın çocukluğu trajediler barındırmaktadır. Babası yetimhanede görevli bir öğretmendir ve Rauza buradaki gençlerin tecavüzüne uğramıştır. Galiyev'e anlattığına göre Rauza'nın trajedisi bu kadarla da sınırlığı değildir. Kendisinden 5-6 yaş büyük olan üvey abisi Knez Kudaşev'in de tecavüzüne uğramıştır. Kudaşev, aynı zamanda Galiyev'in hep kavgalı olduğu okul arkadaşlarından biridir. Galiyev ve Rauza'nın arasında evliliğe uzan bir ilişki doğmuştur. Rauza, öğretmenliğin yanı sıra siyasi faaliyetlere de devam etmiştir. Rauza, Şubat Devrimi'nin ardından Kazan'da düzenlenen Müslüman Kadınlar Kongresi'nde yer almıştır. Galiyev o sırada Petersburg'da bulunmaktadır. 1917'nin Temmuz'unda Kazan'a giderken, eşi Rauza'ya uğramıştır. Galiyev, ilk aşkı tarafından aldatıldığını bu ziyaret sırasında öğrenmiştir. Galiyev, bu ilişkiyi, boşanan bir kadının geçeceği zorlu evreleri de göz önüne alarak, 1 yıl kadar daha sürdürme kararı almıştır. Fakat bu sırada zihninde dolaşan söz konusu ihanet, Galiyev'i daima huzursuz etmiştir. *"…'yaşamak' istiyordum. Ama öldürülmüştüm –ahlaki olarak, ruhsal olarak, psikolojik olarak"* diyerek ruh halini ortaya koyan Galiyev, küçük düşürüldüğünü ve bunu yapanın cezalandırılmayı hak ettiğini düşünerek, eşinin kendisini kiminle aldattığını araştırmaya başlamıştır. Araştırmaların sonucunda *"zengin, çirkin, şişman"* ve Kafkas asıllı bir doktor olan Oruciyev'e ulaşmıştır. 1918'in bahar ayında Oruciyev'i evinde güpegündüz öldüren Galiyev, cinayetin ardından –saklanabilme imkanı da varken- teslim olmuştur. Galiyev, devrime bu olay üzerinden saldırılar olabileceğini düşünerek, mahkemeye çıkmak istemiştir. Fakat Müslüman İşleri Komiseri Mollanur Vahidov, devrimin Galiyev'e ihtiyacı olduğu gerekçesiyle olayı örtbas etmiştir (Galiyev, 2006: 596-599). Yamauchi, Galiyev'in salıverilmesinde etkili olan kişinin Stalin olduğunu ileri sürmüştür (Yamauchi, 1998: 82). Galiyev, Vahidov ile aralarında geçen çarpıcı diyalogu şu şekilde aktarmıştır (Galiyev, 2006: 599): *"Mahkemeye çıkmak istedim. Ama mahkeme yapılmadı. Müslüman İşleri Komiseri M. Vahidov (artık şehit) bu işin üstünü örtmeyi yeğledi, ondan bunu yapmasını rica etmediğim halde.*
'Ne var, rezil Müsavatçılar bir kişi azalmış oldu,' dedi kaşlarını çatarak."
Cinayetin ardından eşiyle de yollarını ayıran Galiyev, huzur bulduğunu fakat kafasında bir takım düşüncelerin yer etmeye devam ettiğini, belirtmiştir (Galiyev, 2006: 599).
Rauza ile Galiyev'in bir kız çocukları vardır. Boşanmanın ardından geçen 2-3 yıl içerisinde Rauza, tifoya yakalanarak ölmüştür. Galiyev ise Rauza'dan boşandığı yıl (1918), Fatıma Erzina ile evlenmiştir (Yamauchi, 1998: 82-84).

çağrılmıştır. Bakü'de devrimci çalışmalar yapacağını düşünerek, sandalyeden sedire kadar tüm mal varlığını satıp yola koyulan Galiyev, maalesef Bakü'de işsiz kalmıştır. Yalnızca eşi öğretmen olarak kabul edilip işe başlayabilmiştir. Fakat maaşının düşüklüğü ve ev kirasının fazla olması nedeniyle geçinmekte güçlük çekmişlerdir. Son çare olarak Galiyev, Müslümanların hayatı ile ilgili haberler yaptığı, Ermenilere ait olan *Bakü* gazetesinde işe başlamıştır. Bu dönemin (1915) Kafkas cephesinde sıcak çatışmaların geçtiği zamana denk gelmesinden dolayı, Ermenilere ait gazetenin dili Türkofobik bir hal almıştır. Galiyev'e, Ermeni gazetesinde çalışan bir Tatar olduğu için, hem Türk halkı tarafından, hem de gazetenin Ermeni çalışanlarınca casus gözüyle bakılmıştır. 1916 yılında Bakü Şehir Duması'nda ticari-ekonomi temsilciliği yapan Galiyev, 1917 yılı Mayıs ayına kadar Bakü'de kalmıştır. Dolayısıyla Şubat Devrimi'ni burada geçirmiş ve Mayıs itibariyle Petrograd'a gitmiştir. (Galiyev, 2006: 592-594).

Galiyev, Petrograd'a geçtiğinde *İskomus* kısa adıyla bilinen *Bütün Rusya Müslüman Milli Sovyeti Yürütme Komitesi'*nde, komite sekreterliği görevini üstlenmiştir[46]. Bu arada eski örgütünü canlandırmak için, hayatta olduğunu öğrendiği Girey Kadraçev ile yeniden irtibata geçmiş ve Müslüman Sosyalist Komitelerinde Bolşevik fraksiyonlar kurarak Tatarları, milliyetçi oluşumların tesirinden koparmayı hedeflemiştir. Bu gelişmelerin yaşandığı dönemde Galiyev, henüz Bolşevik Parti üyesi değildir[47] fakat *Kimim Ben* isimli makalesinde kendisini tüm benliği ile Bolşevik olarak kabul ettiğini yazmıştır (Galiyev, 2006: 606-607).

1917 yılının Mayıs ayında toplanan *Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı*'nda yer alan Galiyev, Vahidov'un başkanı olduğu *Müslüman Sosyalist Komitesi*'ne katılmıştır (Duman, 1999: 55). Ekim Devrimi'nin ardından kurulan Kazan Sovyet Cumhuriyeti'nin 11 kişilik Halk Komiserleri Konseyinde, *Eğitim Halk Komiseri* sıfatıyla görev almıştır. Böylelikle Galiyev, siyasi yaşamındaki ilk resmi görevine başlamıştır (Erdem, 2009: 33).

---

[46] Galiyev, makalesinde "*Bütün Rusya Müslüman Milli Sovyeti Yürütme Komitesi"* olarak adlandırdığı için, örgütün adını bu şekliyle kullanılmıştır. Sovyet olarak nitelendirmesi Rusya sol örgütlerine yakınlık çağrışımı yapmamalıdır, zira Galiyev'in sekreterliğini yaptığı iddia edilen bu komite, milliyetçi yönü ağır basan *Milli Şura*'dır (Devlet, 2011: 132-133).

[47] Galiyev, Ekim Devrimi sonrasında Kasım ayında Bolşevik Parti'ye üye olmuştur. 1907'den itibaren Bolşevik eğilimlere sahip olan Müslüman Sosyalist Komitesi Başkanı Vahidov (Erdem, 2009: 24) ise 1917 yılının Aralık ayında Bolşevik Parti'nin üyesi olmuştur (Rorlich, 2017). Diğer yandan 1917'nin Temmuz ayı itibariyle Müslüman Sosyalist Komitesi'nin yöneticileri sıfatıyla Vahidov ve Galiyev Bolşevik Komite'nin toplantılarına davet edilmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 63). Ayrıca Bennigsen'in, Vahidov'a atfedilen *"en başından beri Bolşevik olduğu"* fikrine muhalefeti söz konusudur ve Vahidov'un siyasal doktrinini *"aşırı İslambirlikçi"* olarak nitelendirmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 62-65).

Galiyev'in siyasi kariyerinde 1918 yılı itibariyle mühim gelişmeler olmuştur. Ocak ayında *Rusya (Bolşevik) Komünist Partisi*'nin 3. Kongresine katılarak, İdil-Ural Bölgesinde Tatar-Başkurt Devleti'nin kurulması gerektiğini içeren fikirlerini dile getirmiştir (Kaymak, 1993: 22; Duman, 1999: 55). Şubat ayında Galiyev, Stalin'in Başkanlık ettiği Milliyetler Halk Komiserliği Teşkilatı bünyesinde yer alarak, burada Stalin'in yardımcılığını yapmaya başlamıştır (Duman, 1999: 55-56). Galiyev, yine Şubat ayında Kazan Müslüman İşleri Komiserliği'nin Başkanlık görevini üstlenmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 78). Bennigsen, 8 Mart günü Vahidov'un organize ettiği Moskova'da toplanan ve 20 gün süren *"Rusya Müslüman Emekçileri"* konferansında, Lenin'in Komünist Partisinden bağımsız, Müslüman-Sosyalist Komünist Partisi kurulduğunu belirtmiştir. Galiyev ise bu partinin 12 kişilik yürütme kurulu üyeleri arasında yer almıştır (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 128). Bu parti, Bolşevik Parti'ye bağlı ve özerk nitelikte olsa da Bennigsen'in *"bağımsız"* diye nitelerken haksız olmadığını, çünkü bu partinin adeta bağımsız bir parti gibi hareket ettiğini, belirtmemiz gerekmektedir.

Galiyev, *Yolumuz* isimli makalesinde Rus basınının, Müslüman komünistler olarak düzenledikleri konferanslara ilgisiz olmasını eleştirmiş ve Müslüman Sosyalist-Komünist Parti Komitesi olarak kendi dergilerini çıkaracaklarını yazmıştır (Galiyev, 2006: 124). Mart ayında Merkezi Müslüman Komiserliği, *Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'*nin kurulması yönünde karar aldığını ve kurucu meclisin yakın zamanda toplanacağını ilan etmiştir (Devlet, 1998: 271-272).

Mayıs ayında Mollanur Vahidov'un başkanlık ettiği *Merkezi Müslüman Askeri Komitesi* kurulmuş ve Müslüman Kızıl Ordu'nun toplanması görevi Sultan Galiyev'e verilmiştir (Kaymak, 1993: 23). İç savaşın tırmanmaya başlayıp, karşı devrimci Beyaz Ordu'nun harekete geçtiği 1918 ilkbaharında Galiyev, bir ajitasyon ekibi kurarak, Türklerin yoğun yaşadığı bölgelerde Müslüman Kızıl Ordu saflarını güçlendirmek adına propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Galiyev'in bu çabaları sonuç vermiş ve 50.000 kişilik bir ordu teşkil edilmiştir (Erdem, 2009: 44-45,50). Galiyev, Doğu cephesinde en kritik zamanlarda, cephedeki Müslüman Kızıl Ordu üyelerinin, Kızıl Ordu'nun yarısından çoğunu oluşturduğunu, hatta 5. Ordu'da olduğu gibi bu oranın bazen %70'lerin üzerine çıktığını vurgulamıştır (Galiyev, 2006: 512). Doğu cephesinin kritik durumu ve bu cephede çarpışan Kızıl Ordu içinde Müslüman Kızıl Ordu'nun büyük bir çoğunluğu teşkil ediyor oluşu, Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev'in elini

güçlendirmiş ve daha geniş bir hareket alanı sağlamıştır. İkili, *"Müslüman Komünistleri Birinci Konferansı*'nı*"* toplayarak buradan *"Müslüman Komünistleri (Bolşevik) Rus Partisi"* tam adıyla, yerel komiteler ile Rusya çapında örgütlenme hedefine sahip bir Müslüman Komünist Partisi oluşturmayı başarmıştır (Duman, 1999: 56; Bennigsen & Quelquejay, 2005: 128-129; Erdem, 2009: 53-54).

Beyaz Ordu'nun 6 Ağustos günü Kazan'ı işgal etmesi üzerine Vahidov, Tatar askerlerden oluşan bir alay ile Kazan'ı müdafaa etmeye çalışırken esir düşmüştür. Esir alınan Vahidov, 19 Ağustos'ta idam edilmiştir (Kaymak, 1993: 23). Galiyev, bu ölümün ardından boşalan Müslüman Komünist Parti'nin başkanlık koltuğuna geçmiştir. Fakat, Galiyev değerli bir yol arkadaşını kaybetmiştir (Duman, 1999: 57). Galiyev'in Komutasındaki Müslüman Kızıl Ordu, 10 Eylül itibariyle Kazan'ı, Beyaz Ordu kuvvetlerinden arındırmıştır. Kazanılan zafer neticesinde Bolşevikler rahat bir nefes almış fakat bu rahatlama, zor zamanda verdikleri ya da Vahidov ve Galiyev'in kopardığı tavizlerin sonunu getirmeye başlamıştır (Erdem, 2009: 57).

Nitekim 1918'in Kasım ayına gelindiğinde, Rusya'nın Komünist Müslümanları Galiyev liderliğinde *Birinci Müslüman Komünistleri Kongresi'*nde toplanmış (Reyhan, 2010: 38), Stalin ile Galiyev arasındaki anlaşmazlığın belirtileri gün yüzüne çıkmış (Duman, 1999: 57) ve *Müslüman Komünist Parti Merkez Komitesi*, *Rus (Bolşevik) Komünist Partisi Merkez Komitesi'*ne bağlı hale getirilerek *Rus (Bolşevik) Komünist Parti Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu* adını almış, yerel komitelerin yerine ise Müslüman şubeler ortaya çıkarılmıştır (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 141-142). Yani Müslüman Komünist Parti, merkeze bağlı hale getirilerek ortadan kaldırılmıştır. Oysa Galiyev başta olmak üzere Başkurtların temsilcisi Zeki Velidov (Duman, 1999: 58), Kırımlı Müslüman Komünistleri temsil eden Firdevsi ve Müslüman delegelerin büyük çoğunluğu, Müslüman Komünist Parti'nin özerk biçimde ve federatif anlayışa dayanarak varlığını sürdürmesinden yana fikir beyan etmiştir. Bu fikrin kongrede kabul edilmeyişi, Müslüman Komünistlere ciddi bir darbe olmuştur. Fakat bu hamlenin daha güçlüsü 1919 yılının Mart ayında Moskova'da toplanan Rus Komünist Parti'nin sekizinci kongresinde *"bütün milli komünist örgütlerin kapatılması"* kararının alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Kasım ayındaki kongreden sonra Müslüman Komünist Parti'nin yok edilmesiyle ortaya çıkan "*Müslüman Örgütleri Merkez Bürosu"* da Mart ayındaki kongrede lağvedilmiş ve yerine "*Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu"* kurulmuştur (Reyhan, 2010: 38-39).

Galiyev için üzücü bir karar da 22 Kasım- 3 Aralık 1919 tarihinde Lenin, Stalin ve Kalinin başkanlığında[48] toplanan *"II. Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kongresinde"* alınmıştır. Galiyev, bu kongrede 1918'in Mart'ında söz verilen Tatar-Başkurt Devletinin hayata geçirilmesini talep etmiştir. Galiyev'in talebi, Stalin'in, Başkurtlara nazaran daha gelişmiş konumda bulunan Tatarların, Başkurtlar üzerinde bir egemenlik kuracağı söylentilerini öne sürmesi üzerine, kesin biçimde reddedilmiştir. Fakat gerçekte söz konusu kararın alınmasının altında yatan sebep, merkeziyetçi politikaları benimseyen Parti yönetiminin milliyetçi ve adem-i merkeziyetçi taleplerin önüne geçmek istemesidir (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 110-111).

1920 yılının Mayıs ayında Galiyev, İdil-Ural'da kurmak istediği özerk Tatar-Başkurt Devleti talebini Partinin merkez komitesine yeniden iletmiştir. Aldığı cevap bir öncekiyle aynı olmuş ve yine reddedilmiştir. Bu nokta Galiyev'in muhalefete geçtiği dönemin başlangıcı olarak ele alınmaktadır (Kaymak, 1993: 24; Duman, 1999: 59; Cihangir, 2010: 15). Bennigsen ise Galiyev'in muhalefete geçiş tarihini 1921 yılı olarak belirtmiştir. Galiyev 1921 yılı itibariyle *Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi*'nde Profesör ünvanı ile ders vermiştir[49]. Ayrıca yine bu dönemde Milliyetler Halk Komiserliği'nin önde gelen isimlerinden hatta altı yöneticisinden biri konumuna gelmiş ve Milliyetler Konseyi'nde Kırım temsilciliğini de üstlenmiştir. 29 Haziran 1922'de Moskova'da *Tatar Koleji Başkanlığı'*na seçilmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 159-160).

1923 yılı Galiyev için sıkıntılı şekilde başlamıştır. *Rus (Bolşevik) Komünist Partisi Merkez Komitesi Örgütlenme Bürosu*, Kuybişev'in hazırlamış olduğu rapordan hareketle, 11 Ocak tarihinde Galiyev'in parti disiplinini bozmuş olduğu yönünde bir karara varmıştır (Galiyev, 2006: 500). Galiyev artık istihbarat teşkilatı olan GPU'nun takibine girmiştir. Milliyetler Halk Komiserliği yöneticiliğinden alınan Galiyev'in dört yıldır yürüttüğü Stalin'in yardımcılığı görevi de sona ermiştir (Erdem, 2009: 125-126).

17-23 Nisan 1923 tarihinde toplanan *Rus (Bolşevik) Komünist Partisi'nin 12. Kongresinde* Galiyev'in gözden düştüğü net biçimde ortaya çıkmıştır. Galiyev, bu

[48] Bennigsen ve Quelquejay birlikte yazmış oldukları *"Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları"* ile *"Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası"* isimli eserlerinde bu konu ile alakalı olarak kendi içlerinde bir tezata düşmüştür. Bahsi geçen ilk eserin 144. sayfasında, söz konusu kongreye Galiyev'in başkanlık ettiği bilgisi verilirken, diğer eserde ise yukarıda referans göstererek ele aldığımız gibi Lenin, Stalin ve Kalinin'in kongre başkanlığından söz edilmektedir.

[49] Bennigsen bu üniversitenin 1921'de açıldığını belirtirken (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 159-160), Duman ise 1920 tarihini vermektedir (Duman, 1999: 59). Söz konusu üniversitenin tam kurulma tarihi 21 Nisan 1921'dir (Çomak, 2016: 89).

kongreden kısa bir süre sonra, tam tarihi bilinmemekle beraber[50] Mayıs ayının başında tutuklanmıştır (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 153-154). Galiyev altı-yedi adımlık hücrede 45 gün tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır (Erdem, 2009: 129). Benningsen'e göre Galiyev, serbest kaldıktan hemen sonra (Haziran ayında) Gürcistan'a gönderilmiş fakat 1924 yılında yeniden tutuklanarak Moskova'ya getirilmiştir. Sekiz ay tutuklu kalmış ve devrime yaptığı hizmetler nedeniyle salıverilmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 201).

Galiyev, 1928 yılının Kasım ayında tekrar tutuklanmış ve 1929 yılında yargılanmıştır. Fakat bu sefer direkt olarak karşı-devrimcilikle ve emperyalizmin ajanı olmakla suçlanmış, idam edilmekten kıl payı kurtulsa da Beyaz Deniz kıyılarında bulunan Solovki Manastırı Kampına sürgün edilerek on yıl zorunlu çalışmaya mahkum olmuştur. Buradan sonrası Galiyev hakkında netlik içermeyen bilgilerden ibarettir[51] (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 175).

Her yıl, yardımcısı Mustafa Suphi'nin öldürüldüğü gün olan 28 Ocak'ta anılan Galiyev'in, hangi tarihte öldüğü de net olarak bilinmemektedir. Sayılgan, 1937 yılında (Sayılgan, 1966: 38), Bennigsen, 1941-1942 tarihlerinde (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 175), Yamauchi, 28 Aralık 1940 yılında (Yamauchi, 1998: 233), Erdem ise 1990 yılında açıklanan, KGB arşivinden bir resmi belgeye dayanarak ve aynı zamanda belgeyi çok da güvenilir bulmayarak, 28 Ocak 1940'ta Galiyev'in kurşuna dizildiğini belirtmiştir (Erdem, 2009: 153).

Eserinde Galiyev'in ölüm tarihine dair farklı söylentileri tartışan Kaymak, Baymirza Hayit ile yaptığı özel görüşmeden, Galiyev'in yaşamına dair çarpıcı bir bilgi aktarmıştır (Hayit 1987'den akt. Kaymak, 1993: 27-28):

> *"II. Dünya Savaşı'nda Polonya cephesi Kızılordu saflarında savaşa katılan tarihçi Dr. Baymirza Hayit, Sultan Galiyevin Türk halkları arasında etkinliğinden dolayı cezasının kaldırılıp, yüksek Kızılordu komiseri rütbesiyle Doğu Cephesinde Almanlara karşı savaştığını belirtir."*

[50] Erdem, Galiyev'in tutuklanma tarihi olarak 4 Mayıs'ı belirtmiştir (Erdem, 2009: 128).

[51] Aclan Sayılgan Galiyev'in 1937 yılında kurşuna dizilerek idam edildiğini (Sayılgan, Türkiye'de Sol Hareketler, 2009: 679), Bennigsen 1939 yılında tutukluluğuna son verilip 1941 veya 1942 yılında tekrar tutuklanıp idam edildiğini (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 175), Erol Kaymak da 1939'da serbest bırakıldığını belirtmiş ve 1940 sonrasında Galiyev'in izinin kaybolduğunu yazmıştır (Kaymak, 1993: 27).

2. SULTAN GALİYEV'E ETKİ EDEN FİKİRLER

Galiyev, İslami ilimlerin yanı sıra matematik, fizik gibi derslerin de okutulduğu Gaspıralı'nın metodunun benimsendiği Cedid Okullarında öğrenim görmüştür. Sosyalizm, anarşizm gibi fikir akımlarıyla da yine okul çağlarında tanışmıştır.

2.1. CEDİDÇİLİK

Bennigsen, Sultan Galiyev ve arkadaşlarının Marksist yetiştikleri halde, Sosyal-Demokratlardan ziyade, milliyetçi-devrimci hareketlerde yer aldığını yazmış ve Galiyev, Vahidov gibi isimleri *"reformcu 'cedid' hareketinin mirasçıları"* olarak görmüştür. Bennigsen, Galiyev ve benzerlerinin *"Rusya'da komünizmin kurulmasını milliyetçi hareketler için bir umut ışığı"* olarak algıladığını ve çabalarının ancak *"kötünün iyisi olan"* komünizm yoluyla sonuca varabileceğini varsaydıklarını belirtmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 49, 110).

Galiyev hakkında oldukça ciddi eserlere imza atan Kakınç da, Cedid Hareketinin, Galiyev'in düşünce yapısını şekillendirdiğini belirtmiş ve bu hareketin üzerinde durmuştur (Kakınç, 2003: 21-22, 99-107). Hakan Reyhan da Galiyev'in, Cedid Hareketinden etkilendiğini sık sık vurgulamış, hatta onun bir Cedidçi olduğunu yazmıştır (Reyhan, 2010: 32-34). Rubinstein'e göre Sultan Galiyev ve benzeri komünistler, Cedid Hareketi ile başlayan reformların devamı için Bolşevik saflarda yer almıştır (Rubinstein'den akt. Bennigsen & Quelquejay, 2005: 110):

> *"Sultan Galiyev ve benzerleri için Ekim Devrimi, Tatar reformizminden başka şey değildi. Partinin çalışmaları içinde yeni hiç bir yön göremiyorlar ve sadece 'Cedid'ler tarafından getirilmiş olan reformları genişleterek derinleştireceğine inandıkları için Komünist Partisine bağlılık gösteriyorlardı."*

Rusya Türklerinin 19. yüzyılın sonlarına rastlayan milli uyanışında İsmail Gaspıralı Bey'in büyük katkıları olmuştur. Rus istilasının ardından sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan ağır tahribat altında kalan Kırım Tatarları ve Rusya Türkleri O'nun yenilikçi fikirleri ışığında modern anlamda millet haline dönüşme yolunda bir takım gelişmeler kaydetmiştir (Kırımlı, 2010: 37-38).

Geleneksel yöntemler ile ilmihal bilgisi ve *Kur'an-ı Kerim*'den belirli sureleri ezberletmekten oluşan *Usul-i Kadim*'in sistemine karşı, Batılı metotların benimsendiği *Usul-i Cedid* akımı ortaya çıkmıştır (Kakınç, 2017: 55). Medreselerde reformu hedefleyen Cedid okulları fikri İsmail Gaspıralı ismi ile özdeşleşmiş olsa da, İslam dünyasındaki yenileşme hareketlerinden yana olan Kazan Tatar aydınlanmacılarından

Hüseyin Feyizhani, Feyizhani'nin hocası Şihabettin Mercani ve Kayyum Nasıri bu fikrin öncülüğünü yaparak zeminini hazırlamıştır (Yuzeyev, 2004: 242; Devlet, 1998: 45).

Feyizhani, *İslahül Medaris* adını verdiği eserinde büyük ve tüm imkanlara sahip bir medrese açılmasını ve burada fıkıh, kelam gibi dini derslerin yanı sıra Avrupa dilleri, coğrafya, tıp, doğa bilimleri, geometri, matematik, Türk, Fars, Arap, Rus dilleri ve hatta hastabakıcı seviyesinde Latinceyi dahi öğretmeyi hedefleyen bir sistem düşünmüştür. Batılı tarzda bir okulu öngören bu düşünceler, İsmail Gaspıralı tarafından 1884 yılında pratiğe dökülmeye başlanmıştır (Yuzeyev, 2004: 242-243,248; Devlet, 1998: 45-46).

Diğer yandan İsmail Gaspıralı'nın, Osmanlı Türkiye'sinde yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek, sık sık İstanbul'a seyahat etmesinin Usul-i Cedid fikrine katkı sağladığından söz etmek mümkündür. Osmanlı mekteplerinde yenileşme hareketinin önderi konumunda bulunan Selim Sabit Efendi, ilköğretimde geleneksel okuma öğretimi yerine yeni bir okuma metodu geliştirmiştir. Selim Sabit Efendi, 1866 yılında *Risale-i Elifbaiyye* adında bir eser yazmış ve bu eser *Maarif Nezareti* tarafından sıbyan okullarında ders kitabı olarak belirlenmiş ve yayımlanmıştır. Rusya Müslümanlarınca ikinci vatan olarak benimsenen Osmanlı'da yaşanan bu gelişmelerin, İsmail Gaspıralı'ya ilham verdiğinden söz edilmektedir (Temizyürek, 2004: 278-282).

İstanbul'da 1860 yılında yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Ahval* ve 1878 yılında yine İstanbul'da yayımlanan *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleriyle Gaspıralı'ya ait *Tercüman-ı Ahval-i Zaman* gazetesinin ismen benzeşmesi, Gaspıralı'nın üzerindeki İstanbul etkisine örnek olarak gösterilebilir. Tercüman'da yayımladığı bir makalesinde, Namık Kemal'e ait *"Müsademe-i efkardan barika-yı hakikat doğar"* cümlesine fazlasıyla benzeyen *"Müsademe-i efkar ile barika-yı hakikat ayan edilmesi"* cümlesinin yer alması da, Osmanlı'da yazılanları takip ettiğini göstermektedir. Fakat bu takip tek taraflı olmamıştır. Tanzimat dönemi aydınlarından Ahmet Mithat Efendi, Kazan'dan İstanbul'a öğrenim görmek için gelen Fatih Kerimi ile mektuplaşmalarında, sık sık Gaspıralı'dan söz etmiş ve ona selamının iletilmesi ricasında bulunmuştur (Barış, 2014: 266).

Rusya Müslümanlarının eğitiminde bir dönüm noktası olan ve ilki Bahçesaray'da açılan Usul-i Cedid okulunu, İdil boyu Tatarlarının yaşamakta olduğu

Han Kirman Şehrinde ve 1887 tarihinde açılan ikinci okul takip etmiştir. Bu okullar kısa zaman içerisinde yalnız Rusya İmparatorluğunda değil; Türkiye, İran, Hindistan gibi ülkelerde de benimsenmiştir. Rusya içerisinde 1905 yılı itibariyle Müslümanlara ait 5000 okulda Usul-i Cedid metodları uygulanmıştır. Bu okullarda, İsmail Gaspıralı'ya ait ve çocuklara kısa zamanda[52] okuma-yazma öğreten metodun yer aldığı *Hoca-ı Sübyan* kitabı kullanılmıştır. Gaspıralı, 1911 yılında Bombay'a giderek, Usul-i Cedid okulunun açılışına katılmış, metodunu anlatabilmek ve örnek olması bakımından dersler de vermiştir (Devlet, 1998: 46; Yuzeyev, 2004: 248).

Bu okulların Rusya içerisinde çok da rahat hareket ettiğini söylemek mümkün değildir. Bir yandan eski sistemin temsilcisi Kadimciler ile baş etmek zorunda kalan Usul-i Cedid Okulları, diğer yandan Çarlığın sıkı denetimi altında olmuştur. Cedidçiler, milli şuuru uyandırma amacına sahip olduklarından, Çarlık için bir tehdit algısı oluşturmuştur. Bu nedenle Kadimciler ve Cedidçiler çekişmesinde Çarlık, Kadimcilere destek vermiştir. Usul-i Kadim taraftarları, yeni sistem ile gelen Batı kültürü karşısında Müslümanların asimile olacağı çekincesi ile hareket etmiştir. Cedid Okullarının ilk ortaya çıktığı zamandan 1905 devrimine kadar olan süreçte Kazan[53] toplumu, ortaya çıkan fikri mücadele nedeniyle iki kutba ayrılmıştır. Fakat ilk Rus devriminin ardından Cedid Okulları çok daha yaygın bir konuma gelmiştir (Yuzeyev, 2004: 49-52). Kadimciler, sık sık Rus Milli Eğitim Örgütü ve Müfettişlerine şikayette bulunarak, Cedid Okullarının kapattırılmasına, okullarda çalışanların ise tutuklanmasına ve sürgün edilmesine neden olmuştur (Kakınç, 2017: 60). Cedid Hareketinin Türkistan'daki mücadelesi, bölgenin aşırı tutucu yapısı ve mutaassıp din adamlarının, Cedidçiliği İslam'a düşman bir hareket olarak algılamaları nedeniyle çok daha zorlu olmuştur. Özellikle Buhara Emirliğinde, Cedidçiler düşman olarak görülmüş ve bu hareket içerisinde yer alan kişiler fark edildiği anda öldürülmüştür. Fakat bu tutum dahi Cedidçileri yıldırmaya yetmemiş, hareketin mensupları kararlı biçimde faaliyetlerine devam etmiştir (Hayit, 2000: 117). Kadimciler ve Çarlık karşısında, Cedid Hareketi mensuplarının en büyük destekçisi Batı yanlısı Rus aydınları ve Rus sosyalistler olmuştur. Halit Kakınç, bu desteği, Cedid Hareketi'nin savunucularından bir kısmının,

[52] Gaspıralı, Bahçesaray'daki ilk mektebini açmadan evvel kendisine ait *"Tercüman"* gazetesinde fikirlerini ve mektebinin duyurusunu yaparken, 40 günde çocuklara okuma-yazma öğreteceğini belirtmiştir (Temizyürek, 2004: 282).

[53] Usul-i Cedid okullarının en yaygın olduğu bölge İdil-Ural, yani Kazan bölgesidir (Devlet, 1998: 46). Bu nedenle Usul-i Kadim-Usul-i Cedid çekişmesi, bu bölgede daha belirgin hissedilmiştir. Diğer yandan Usul-i Cedid akımının, Rusya Müslümanları arasında en zayıf olduğu Türkistan Bölgesi'nde dahi münevver kesim; Kadimciler ve Cedidçiler olmak üzere ikiye bölünmüştür (Hayit, 2000: 117).

Bolşevik saflarda yer almasının sebebi olarak görmektedir (Kakınç, 2017: 60). Ayrıca Kakınç, Lenin'in "*ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını"* savunan vaatlerinden dolayı, pek çok Cedidçinin Bolşevik Partisi'ne katıldığını belirtmiştir (Kakınç, 2017: 61).

China Mieville *Ekim* adlı eserinde, *Bütün Rusya Müslümanları Kadın Kongresi* ve *Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı* üzerinde durmuştur. Mieville, bu kurultaylarda; kadın hakları, türban, çok eşlilik ve Kur'an'ın tarihselliği gibi konuların tartışıldığını ve ilerleme yönünde denemeler yapıldığını belirtirken, bu tartışmaların merkezinde Cedidçilerin olduğunu sol[54] vurgusuyla yapmıştır (Mieville, 2017: 148-149): *"Konferanstan, kadınların oy hakkı, cinsiyetlerin eşitliği ve türbanın mecburi - olmaması da dahil olmak üzere, on ilke geçti. Tartışmaların çekim merkezi, aşikar şekilde, Ceditçiler veya diğer adıyla ilerici solculardı."*

Cedid okullarından mezun olan veya bu hareket içerisinde yer alan bazı kişilerde sosyalist eğilimlerin görülmesi, Cedid Hareketi'nde ya da bu hareketin kurucusu İsmail Gaspıralı'nın şahsında, sosyalizme bir sempati beslendiği fikrini uyandırmamalıdır[55]. Bu hareket tamamıyla; kültürel geri kalmışlığı yok etmeyi, çok düşük olan eğitim seviyesini yükseltmeyi, milli şuuru uyandırıp modern bir Türk-Müslüman toplum yapısı inşa etmeyi hedeflemiştir. Zira Gaspıralı, sosyalizmi çok sert biçimde eleştirmiş, sosyalizmin öngördüğü sistemi İslam ve Şark hayatına zıt, yalnızca Batıyla uyumlu olarak nitelendirmiştir (Kasım, 2004: 264-272).

Fakat 1914 yılında vefat eden Gaspıralı, Sovyet rejiminin ilk yıllarında *"Müslümanları aydınlanmaya götüren sosyalist bir kahraman"* olarak betimlenmiştir. Bu dönemde Bahçesaray'da bulunan evi müze haline getirilen Gaspıralı, Stalin'in baskıyı arttırdığı 1930'lu yıllardan itibaren Çarlık rejimi için çalışan, burjuva sınıfının temsilcilerinden biri olarak, ilan edilmiş ve müze yapılan evi kapatılmıştır (Williams, 2004: 74-75).

[54] Taheri, Cedidçilerin ekseriyetle, Rusya İmparatorluğu çatısı altında yaşayan Müslümanların sorunlarını devletten ayrı biçimde çözebileceklerini düşündükleri için, Müslümanların kendi içlerinde farklı farklı oluşum ve örgütlenmelere yöneldiğini belirtmiştir. Geriye kalan birkaç varlıklı ailenin Kadetlere katıldığını belirten Taheri, çok daha az sayıdaki Müslüman münevverlerin ise tercihlerini, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nden yana yaptığını yazmıştır (Taheri, 1991: 132).

[55] Gaspıralı, 1 Eylül 1896 tarihli Tercüman'da Ermenileri, İstanbul'da işledikleri cinayetlerden dolayı tenkit etmiş ve işlenen cinayetleri, komünistlerin cinayetlerine benzetmiştir (Devlet, 1988: 36-37); *"Ağustos ortalarında Ermeni fesatçıların İstanbul'da ettikleri cinayetler en kırmızı anarşistler ve iştirakiyun (komünist) cinayetlerine benzeyip Avrupa'nın nefretini mucip oldu."*

Gaspıralı, eritme ve Ruslaştırma gibi politikaların karşısında durmuş ve Ruslar ile eşit koşullarda ortaklık şartıyla işbirliği yapılabileceğini düşünmüştür. İşbirliği fikrinin odak noktasında yine Türkleri eğitim ve kültür alanında ileriye götürme kaygısı yer almıştır. Gaspıralı, Batı'dan Rusya aracılığıyla gelen ilimden, yapılacak işbirliği sayesinde Türklerin de yararlanacağını belirtmiştir (Devlet, 1996: 406). Ayrıca Gaspıralı, Rusya egemenliği altındaki Müslümanların -özellikle de Tatarların-, Rusya hakimiyeti sonrası kültürel açıdan geriye doğru gittiğini ve Rusya'nın kendi selameti için Müslümanları maariflendirmek zorunda olduğunu savunmuştur (İsmayılov, 2014: 123-124). Bu fikirleri doğrultusunda, kendisine ait ve Kırım Tatar tarihinde yayınlanan ilk gazete olan *Tercüman'*da Rus İmparatorluğu içerisinde yer alan Müslümanlar ile Ruslar arasında kültürel yakınlaşmanın önemini, sık sık vurgulamıştır (Williams, 2004: 72-73). *"1905 Devrimi ve Gayri-Rus Milletler ve Türkler"* başlığı altında Gaspıralı'nın etkin rol oynaması sonucu toplanan kongrelerde, bu işbirliği fikrine yönelik bir takım kararlar alındığına değinmiştik. Gaspıralı'nın bu uzlaşmacı tavrının altında şüphesiz dönemin reel politik düzlemi önemli rol oynamıştır. Fakat onun genellikle gazetesinde beyan ettiği uzlaşmacı fikirleri, dönemin sert sansürünü aşma amacıyla takiye içeren fikirler değildir. Gaspıralı gerçek manada Rusya ve Rus halkının kültürüne olumlu hisler beslemiştir ve bu hissiyat onun sansürleri aşmasını kolaylaştırmıştır (Williams, 2004: 73). Bu hususta Gaspıralı'nın şu sözlerine değinmek yerinde olacaktır (Gaspıralı'dan akt. İsmayılov, 2014: 122):

> *"Gözlemlerim ve seyahatlerim, hiçbir halkın fethettikleri (yerlerde), umumiyetle yabancı kabilelere karşı, büyük kardeşimiz Rusların bizlerle insancıl ve açık yüreklilikle davrandıkları gibi davranmadığına beni inandırdı… Çeşitli Avrupa toplulukları ile tanışmak fırsatına sahip olan eğitimli Müslümanlar, en yakın, en samimi şekilde Ruslarla anlaşıyorlar. Bu, Rus milli karakterinin hayal meyal hissedilen vasfının sonucudur ve bunun Rusların ve onlarla beraber yaşayan halkların geleceği için çok önemli olduğuna inanıyorum…"*

Gaspıralı, *"dilde, fikirde, işte birlik"* düşüncesi ile hareket ederek, ümmet bilinci haricinde ulusal bir bilince sahip olmayan Rusya Türklerine, milli şuur kazandırmıştır (Kaymak, 1993: 74-75). Gaspıralı, Rusya içinde yahut dışında yaşayan Türk dilli halkları tek millet olarak kabul etmiştir. Onun bu düşüncesinin evvelinde söz konusu halklar, yabancı milletler ve hatta kendileri tarafından dahi tek olarak düşünülüp, bir bütün halinde ele alınmamıştır. Gaspıralı ve onun çizgisinde ilerleyen Cedidçi milliyetçilerin en önemli yeniliklerinden biri Türk dilli halkları, Türk adının çatısı altında birleştirmeleri olmuştur (Kırımlı, 2004: 59-60). Gaspıralı, milletinin mahkum edildiği kültürel geri kalmışlıktan sıyrılıp, birlik içerisinde hareket ederek kalkınması

için çabalamıştır. Bu birliğin sağlanmasının en önemli adımı olan dil birliği için Gaspıralı, *"Tercüman"* gazetesinde İstanbul Türkçesi ile Kırım Tatarcası karışımı bir yazı dili geliştirmiştir. Gaspıralı'nın bu projesi başarıyla sürmüş ve *"Tercüman"* Bahçesaray'dan Kaşgar'a kadar okunup anlaşılan bir gazete haline gelmiştir (Kocaoğlu, 2004: 216). Bennigsen, Gaspıralı'nın dil projesini bir ütopya olarak adlandırmıştır (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 35). Kocaoğlu ise Gaspıralı'ya ait dil birliği projesinin ayakları yere basan, uygulanabilir bir proje olduğunu düşünmektedir[56]. Kocaoğlu bu tespitinde 1910 yılı öncesi koşulları hesaba katmıştır. Söz konusu koşullarda Türk topluluklarının çoğunda henüz gelişmiş bir edebi dil ortaya çıkmamış ve yazı diline yerel lehçeler dahil edilmemiştir. Kısacası 1910 yılı öncesinde Türk topluluklarında Batı ve Doğu Türkçesi dışında başka bir yazı dili bulunmamaktadır. Fakat Ekim Devrimi'nin ardından gelişen süreç, oluşturulmaya çalışılan birliği baltalamıştır (Kocaoğlu, 2004: 216).

2.2. SOSYALİZM - LENİNİZM

Marks, bazı yazılarında Araplar, Türkler, Tatarlar, Moğollar, Çin ve Asya için *"barbar"* nitelemesini kullanmıştır (Marks, 1976: 598; Marks, 1977: 26,72). *Komünist Manifesto*'da yer alan şu satırlar, Marks'taki Doğu algısını anlamaya yardımcı olacaktır (Marks & Friedrich, 2008: 21):

> *"Burjuvazya şehiri köyün hakimi durumuna getirdi. Muazzam şehirler yarattı. Şehirlerin ahalisini köylerinkine göre sonsuz bir derecede arttırdı. Ve ahalinin önemli bir kısmını köy hayatının kalın kafalılığından kurtardı. Nasıl köyü şehrin hakimiyeti altına koymuşsa vahşi ve yarı vahşi memleketleri de medeni memleketlerin bağımlılığına geçirdi: Köylü halkı burjuva milletlerin, doğuyu batının hakimiyeti altına koydu."*

Marks, Hindistan'a yönelik İngiliz işgalini Türklerin, Perslerin ve Rusların işgaline yeğlemiştir. Hindistan özelinde İngiltere'ye *"eski asyatik toplumun ortadan kaldırılması, ve Asya'daki batı toplumunun maddi temellerinin atılması"* görevlerini yüklemiştir[57] (Marks, 1976: 598). Marks, İngilizlerin sömürmek için Hindistan'da

[56] Kocaoğlu'nun değerlendirmesinin aksine Taheri, farklı Türk boyları arasındaki dilsel farklılıklardan dolayı 1905'te Gapıralı'nın dilde birlik projesinin sona erdiğini yazmıştır (Taheri, 1991: 139). Fakat Gökalp, *Tercüman* üzerinden yaptığı değerlendirmede Batı ve Doğu Türklerinin, Gaspıralı'nın oluşturduğu dili rahatça anladığını ve bu durumun, Türklerin ortak bir dil etrafında kenetleneceklerinin kanıtı olduğunu belirtmiştir (Gökalp, 1968: 9). Kırımer de, Gaspıralı'nın projesinin ciddi bir karşılık gördüğünü ve 1905 yılı itibariyle yayın yasağının ortadan kalkması neticesinde basılan pek çok eserin, ya *Tercüman* gazetesinin diliyle ya da bu gazetenin kullandığı dilin benzeri bir dil ile yayınlandığını yazmıştır (Kırımer, 1996: 88-89).

[57] Marks'ın bazı yorumlarının, Edward W. Said tarafından şarkiyatçılığa kadar vardırıldığı bir yaklaşım mevcuttur. Said, *Oryantalizm* eserinin henüz daha ilk sayfalarında Marks'ın; *"Bunlar kendi kendilerini temsil edemiyorlar, temsil edilmeleri gerek"* cümlesini alıntılayarak, Marks'ın bu sözü sanki Doğu'ya

olduğunu vurgulamıştır fakat İngilizlerin bu sömürüyü gerçekleştirirken, Hindistan'ı dolaylı yoldan geliştireceğini belirtmiştir. Marks, İngiliz askerler tarafından eğitilen yerli ordunun, İngilizlerin Hindistan'dan elde ettiği ham maddeleri daha kısa sürede nakletmek için yaptığı demiryollarının ve bu demiryolu ağını geliştirmek için başvurulacak makineleşmenin, Hindistan'ın gelişmesi[58] için itici güç olacağını vurgulamıştır (Marks, 1976: 597-601). Kakınç, sömürgeciliğin Marks tarafından şu şekilde tanımlandığını yazmıştır (Kakınç, 2017: 85); *"geri kalmış ülkelerdeki geri üretim biçimlerini parçalamaya yarayan… Acı ama zorunlu, olması gereken bir süreç…"*

19. yüzyıl sonlarında Marksistlerin konuya yaklaşımlarında, farklı bakış açılarına denk gelmek mümkündür. Sosyalistlerden bazıları, sömürgelere medeniyet götürüldüğünü belirtirken, İngiliz Marksist Ernest Belfort Bax, herkesten farklı biçimde konuya yaklaşmış ve Avrupa'nın sömürgeci-acımasız güçlerine karşı, sömürge milletler ile işbirliği ve ortak silahlı mücadeleden yana olmuştur (Koç, 2014: 3).

Sultan Galiyev, Batı'da beliren ve Batı'nın, Doğu üzerinde kurduğu tahakkümü meşrulaştıran, Doğulu halklara *"barbar"*, *"vahşi"* gibi yakıştırmaları layık gören anlayışa itirazını, şu satırlar ile ortaya koymuştur (Galiyev, 2006: 658-659:

> *" 'Efendi' halkların 'kültürlü' dilinde ilk grup, insanlığı 'kölelikten, cehaletten ve düşüklükten' kurtarmış olarak bilinen 'uygarlaşmış' 'kültürlü' milletler adını taşırlar. İkinci gruptakilerse onların dilinde 'vahşi' 'yerli' vb. adlar taşırlar ve onların 'alim' yargılarına göre, 'efendi halkların' çıkarlarına hizmet etmek için yaratılmışlardır. 'Yerliler' ve 'vahşiler' 'uygar' halklar için özel terimler icat etmemişlerdir daha ve ya sözlüklerinin yaksulluğunda ya da 'bilgisizlikten' onlara sadece 'köpekler,' 'haydutlar,' 'cellatlar' ve buna benzer 'yersiz' anlaşılmaz sıfatlarla çağırırlar.*
>
> *İlk kategorideki halklara Avrupa ve Amerika'nın, zaman içinde dünyanın başka bölgelerine de yayılmış ve genel olarak Batı halkları olarak adlandırılan 'uygar' halkları girer. İkincisine Asya, Afrika ve Avustralya ve Amerika'nın Avrupalılarca sömürgeleştirilmiş yerli halkları girer."*

Hasan Basri Gürses, Marksizm'i ve kurucularını (Marks-Engels) Avrupa merkezli düşünmenin dışına çıkamamakla eleştirmiştir. Gürses, Marksizm'in Avrupa

---

yönelik söylediği gibi bir izlenim oluşturmuştur (Said, 2013: 10). Fakat Marks bu cümleyi, Fransız köylülerine yönelik olarak yazmıştır (Marks, 1976: 132; Alpan ve Peker, 2011: 184).

[58] Cemil Meriç, hem İngilizlerin Hint kültürüne yönelik saldırı ve sömürülerini, hem de bu sömürüyü normalleştiren Marks'ı, Marks'tan yaptığı alıntılar ile eleştirmiştir (Meriç, 2009: 30); *"Ah bu Avrupa! İngilizler dünyanın en büyük medeniyetlerinden birini yok ederler; Hint'te kasırga gibi eser, tezgahları söker, mabet taşlarını müzelerine aktarır, insanlığın yüzünü kızartacak zulümler icat ederler. Bu habasetler insansever Marx'a latifeler ilham eder: 'Doğuda İçtimai değişiklikler ancak Avrupa'nın istilası sayesinde gerçekleşebilir... Aferin İngilizlere, istikbalin büyük Hindistan'ını yaratmak, yani Hindistan'ı çağdaş medeniyete ulaştırmak için bu sıkıntılara katlandılar' der. Yine Marx'a göre 'sanayi bakımından gelişmiş ülke, azgelişmiş ülkeye geleceğinin imajını sunar sadece'."*

merkezli kalıbını ilk olarak Lenin'in kırdığını ve çerçevenin dışına çıktığını belirmiştir. Lenin'in bu kalıpları kırmasında, yaşadığı coğrafya ve zaman diliminin[59] etkin olduğu söylenebilir. Rusya'nın iki kıtaya uzanan geniş coğrafi konumunun yanında (Galiyev ve Gürses, 1998: 11), 1905-1911 yılları arasında[60], arka arkaya patlak veren Doğu ve Asya merkezli devrimler ve olaylar Lenin'in, Marksizm'e Doğu temelli yorumlar katmasına sebep olmuştur diyebiliriz.

Nitekim Lenin, 1908 yılında yazmış olduğu *"Dünya Siyasetinde Patlayıcı Maddeler"* adlı makalesinde; Rusya'da yaşanan 1905 Devrimi'ni, İran'da yaşanan (1906) karşı-devrimi, Hindistan'daki artan hareketlenmeyi ve Türkiye'de Jön Türklerin gerçekleştirdiği -Lenin'in tabiriyle- "*yarım zafer*"i, Çin'de hakim olan Orta Çağ düzenine karşı güç kazanan devrimci hareketleri dünya siyaseti için patlayıcı maddeler olarak görmüştür (Lenin, 1970: 31-40). Tüm bu devrimci hareketler içinde Lenin, aynı yıl yazmış olduğu *"Balkanlar ve İran'da Olayalar"* adlı makalesinde Türk Devrimine ayrı bir önem atfetmiştir (Lenin, 1974: 42):

> *"…Tek bir Avrupa burjuva partisi dahi, Türk devriminin zaferine ve yerini sağlamlaştırmasına yardımcı olmayı gerçekten istediğini şu ya da bu biçimde göstermiş değildir. Tersine hepsi onun başarısından korkuyorlar; çünkü Türk devriminin kaçınılmaz sonucu bir yandan bütün Balkan milletleri arasında muhtariyet ve gerçek demokrasi isteğini körüklemek, öbür yandan İran devriminin zaferini sağlama bağlamak, Asya 'da demokratik hareketi yeniden hızlandırmak, Hindistan'da bağımsızlık mücadelesini şiddetlendirmek. Rusya'nın sınırları boyunca muazzam bir alanda özgür kurumlar yaratmak olacaktır… Rusya 'da devrimin ilerlemesini kolaylaştırır sonuçlar doğuracak yeni koşullar yaratacaktır."*

Takip eden dönemlerde Lenin, Doğu ve Asya üzerine makaleler kaleme alırken, buralarda, adeta uyanışa geçen halklara dikkat çekmiştir. *"Medeni Avrupalılar, Vahşi Asyalılar"* (1913) -adında ve içeriğinde ironi barındıran- makalesinde, İngiliz ahlaksızlığı ve adaletsizliğine karşı ayaklanan Hindistan halkına dikkat çekerken (Lenin,

---

[59] Konjonktürel etkenler, kişileri ve tahlillerini şüphesiz etkilemektedir. Lenin'in doğu tahlilleri gibi Marks'ın salt Batı odaklı yaklaşımları da mevcut durumun neticesinde şekillenmiştir. Nitekim Marks, ilerleyen süreçte olası bir Rus devrimini işaret eden yazılar kaleme almıştır. Bu yöndeki örnekleri, ölümünden iki yıl evvel Vera Zasuliç ile mektuplaşması ve bu mektubun taslaklarında görmemizin yanı sıra, bu mektuplaşmadan bir yıl sonra *Komünist Manifesto*'nun Rusça önsözünde kaleme almış olduğu şu satırlarda bulabiliriz (Marks & Engels, 2008: 58); *"Rusya'ya gelince! 1848-49 devriminde yalnız Avrupa'nın prensleri değil, Avrupa'nın burjuvaları da, o yıllarda daha, yeni uyanmaya başlayan proletaryanın elinden yakalarını ancak Rusya'nın işe karışması sayesinde kurtarabilmişlerdi. Çar, Avrupa gericiliğinin başı ilan edilmişti. Bugün Çar, Gaçina'da, devrimin savaş esiridir; ve Rusya, Avrupa' da devrimci eylemin öncüsü olmuştur."*
Marks'ın, Rusya'ya dikkatini celp eden etkenlerin arasında; Narodniklerin artan etkinliğini ve *Kapital* başta olmak üzere Marks'ın eserlerinin Rusya'da, Avrupa'dan çok daha yoğun bir ilgi görmüş olmasını sayabiliriz.

[60] 1905 Rusya, 1906 İran, 1908 Türkiye, 1911 Çin ve 1911-1921 aralığında süren Moğolistan'ın bağımsızlık mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz: (Kars ve Maraşo, 2018).

1974: 85-86), *Asya'nın Uyanışı* (1913) isimli makalesinde ise Çin'den Java'ya, Doğu Hint Adaları'ndan diğer Hollanda sömürgelerine kadar, tüm Asya'nın demokrasi mücadelesi için ayağa kalkışını, yaşadığı yeni dönemin sembolü olarak nitelendirmiştir (Lenin, 1974: 90-92).

Lenin, Mayıs 1913 tarihli *Geri Avrupa ve İleri Asya* makalesinde, Avrupa ve Asya'daki burjuvanın tutumu üzerinden bir tahlil yapmıştır. Avrupa'daki tek ilerici sınıfın proletarya olduğunu vurgulayan Lenin, Avrupa burjuvazisinin ise geri (gerici) olan her şeyi desteklediğini belirtmiştir. Lenin, Asya üzerine olan değerlendirmelerinde ise oldukça olumludur (Lenin, 1974: 96-98):

> *"Asya'nın dört bir yanında yaman bir demokratik hareket gelişiyor, yayılıyor, güçleniyor. Orada burjuvazi, Şimdilik, gericiliğe karşı halktan yanadır. Yüz milyonlarca insan hayata uyanıyorlar, aydınlığa ve özgürlüğe uyanıyorlar. Dünya çapındaki bu hareketin, kollektivizme giden yolun demokrasiden geçtiğini bilen bilinçli işçilerin yüreğinde uyandırdığı sevinci düşünün! Bütün namuslu demokratlar genç Asya'ya ne büyük bir yakınlık duyuyorlar!*
> *Ya 'ileri' Avrupa? Çin'i soyuyor ve Çin'deki demokrasi düşmanlarına, özgürlük düşmanlarına yardım ediyor!"*

Avrupa'daki hakim güçlerin, Çin'de irticai faaliyet yürüten tüm hareketler ile ittifak kurduğunu belirten Lenin, bu ittifaka karşılık, bütün medeni ülkelerin proletaryasının yüz milyonlarca Asyalı emekçinin yanında olduğunu yazmıştır (Lenin, 1974: 98): *"...yüz milyonlarca Asyalı emekçi, güvenilir bir müttefike sahiptir: bütün medeni ülkelerin proletaryası. Dünyada hiçbir güç proletaryanın zaferini önleyemez. Bu zafer hem Avrupa halklarını, hem de Asya halklarını özgürlüğe kavuşturacaktır."* Lenin'in bu yaklaşımından da anlayacağımız gibi kurtarıcı ve ana unsur yine *"medeni ülkelerin proletaryasıdır."* Burada Galiyev'in, Doğu'ya atfettiği kurtarıcı rolünün özgünlüğü karşımıza çıkmaktadır.

Galiyev'in önemli tezlerinden biri olan *"ezen-ezilen milletler"* yaklaşımının alt yapısını da Lenin'e ait olan emperyalizm teorisinde bulmak mümkündür. Bu noktada Mehmet Bedri Gültekin'in *"Galiyevci yazarlar"* olarak adlandırdığı yazarlara, ciddi eleştirileri bulunmaktadır. Başta Attila İlhan olmak üzere diğer Galiyevci yazarların savunduğu; ezen-ezilen millet çelişmesini ilk olarak Galiyev'in ortaya koyduğu fikrine yönelik güçlü bir muhalefeti söz konusudur. Lenin'in ezen-ezilen millet sorununu, 1905 Devriminden itibaren ince ince dokuyarak oluşturduğunu belirten Gültekin, eleştirilerini bu kez doğrudan Galiyev'e yönelterek, *Ekim Devrimi* öncesinde Galiyev'in, ezen-ezilen milletler gibi teorilerden bihaber olduğunu yazmıştır (Gültekin, 1999: 16, 24). Gültekin,

Galiyev'i ve Galiyev üzerine yazanları ayrıca şu çarpıcı değerlendirme ile de eleştirmiştir (Gültekin, 1999: 21):

> *"Galiyev yazarlarına sormak gerekiyor: Lenin'in ezen-ezilen millet sorununu bu şekilde tahlil ettiği yıllarda Galiyev'in bırakalım bu olguyu tahlil etmesini, dünya ölçeğinde böyle bir saflaşma olduğundan ve Batı burjuvazisinin kazandığı bu gerici karakterden haberi var mıydı? Olamazdı; çünkü, bu gerçeğin farkına varmak, ancak, emperyalizme karşı örgütlü bir mücadele pratiği içinde olmaya ve bu örgütlü mücadelenin bilimsel sosyalist teorinin yol göstericiliğinde verilmesine bağlıydı. Bütün Galiyev yazarlarının da saptadığı üzere, Galiyev 1913'lerde, bırakalım bilimsel sosyalist bir örgütlenmeyi, daha henüz burjuva-demokratik bir örgütlü pratik içinde bile değildir."*

Lenin'in, Asya ve Doğu odaklı yazılarının tarihlerine baktığımızda 1913 yılını daha sık görürüz. Gültekin, Galiyev'i Lenin ile kıyaslarken, 1913 yılını bu nedenle seçmiş olabilir. İlginçtir Galiyev, devrimci çalışmalara tam da bu yıl başladığını yazmıştır. 1913 yılında *Tatar Sosyalistleri Savaş Örgütü'*nü kuran Galiyev, *Okuyan Gençler* ve *Tatar Anarşistleri* adıyla iki örgüt daha kurmuştur (Galiyev, 2006: 603-605).

Gürses de Galiyev'in Doğu ve ezen-ezilen milletler hakkındaki yaklaşımını Lenin'in teorisi ile bağdaştırmıştır (Galiyev ve Gürses, 1998: 12); *"Galiyev'in bu düşüncelerinin Lenin'in Emperyalizm teorisiyle uygunluk içinde ve onun mantıksal sonucu olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir."*

Lenin, emperyalizm üzerine yaptığı tahlillerde, sömürge yarışında zirvede olan 6 büyük devleti[61] ve bu devletlerin sömürgelerini, yarı-sömürge olarak adlandırdığı Türkiye, İran ve Çin'i, Belçika-Hollanda gibi küçük sömürgecileri ele almıştır. Lenin'in yaptığı bu incelemelerde, 1914 yılı itibariyle 1 milyar 657 milyon nüfusa sahip dünyada söz konusu 6 devletin tahakkümü altında olan nüfus yaklaşık 1 milyar[62], diğer ülkelerin (Belçika, Hollanda vb.) sömürgeleri 289,9 milyon (nüfus) olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın geri kalanının paylaşılmış olmasından dolayı Lenin, yarı-sömürge ülkelerde (toplam nüfusu 361,2 milyon), paylaşım için savaşın çok sert geçeceğini belirtmiştir (Lenin, 2009: 90-93).

Bennigsen, Lenin'in emperyalizm teorisinde, -yukarıda bahsettiğimiz rekabetin- sınıf savaşını uluslararası boyuta çekerek, dünyanın sömürenler-sömürülenler şeklinde

[61] Bu devletler, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Fransa, Almanya ve Japonya'dır.1914 yılı itibariyle 46.5 milyon nüfusa sahip İngiltere'nin 393,5 milyon nüfusu sömürdüğünü belirten Lenin, diğer 5 devleti ve Belçika-Hollanda gibi devletlerin de sömürdüğü insan sayısını detaylı olarak işlemiştir. Lenin, bu devletleri ele alırken, yine aynı devletlere ait olan büyük şirketlerin elektrik, petrol gibi vazgeçilmez maddeleri tekellerine almak için zaman zaman ortak hareket edişlerini ve rekabetlerini de incelemiştir (Lenin, 2009: 76-98).

[62] Kendi ülke nüfusları ve sömürgeler ile birlikte toplam nüfustur.

ikiye bölünmesi tezini, Galiyev'in kendi amaçları doğrultusunda biçimlendirip, ezenler-ezilenler haline getirdiğini belirtmiştir (Bennigsen & Wimbush, 1995: 58-59).

Gürses, dünya sosyalist devriminin gerçekleşmesi için Avrupa proletaryasını başrolde gören Lenin'in, ortaya koymuş olduğu emperyalizm teorisi ve tahlilleri ile çeliştiğini belirtmiştir. Lenin, Asya'ya dair çarpıcı tahlillerine rağmen, Avrupa merkezli düşünmekten kendini alamamıştır (Galiyev ve Gürses, 1998: 11). Bolşeviklerin, Ekim Devrimi sonrasında izlediği politika, Avrupa merkezli olarak karşımıza çıkmaktadır. Carr'ın da belirttiği gibi Sovyet politikası 1920 yılına kadar Avrupa'yı *"dünya devrimi için bir umut kaynağı"* olarak görüp, Batı odaklı ilerlerken, yaşanan gelişmeler Bolşevikleri, 1920 yılı itibariyle Doğu odaklı hareket etmeye itmiştir (Carr, 2006: 298-299): *"Sovyet politikasının ağırlık noktası belirgin biçimde Batı'dan Doğuya kayıyordu. Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kongresi, doğu milletlerinin batı emperyalizmine karşı Sovyet önderliğinde giriştikleri haçlı seferinin başlangıcı oldu."*

Nitekim bu Kongre'de bazı konuşmacılar tarafından, Sovyetlerin iktidarında geçen 3 yıl boyunca, Bolşevik liderlerin Batı proletaryasından bekledikleri dayanağı bulamayışı gündeme getirilmiş, eleştirilmiş ve artık Doğu'nun, kendi koşulları ile uyumlu biçimde örgütlenmesi için çalışılması önerilmiştir. Türkistanlı delege Narbutabekof, büyük bir cesaret isteyen şu değerlendirme ve eleştiri ile Bolşevik liderlerin aslında kendi sınırlarının doğusuna dahi ne denli uzak kaldığını, ortaya koymuştur (Uğurlu, 2000: 41-43; Carr, 2006: 309):

> *"Ne yoldaş Zinovyev, ne yoldaş Lenin, ne de yoldaş Troçki; Türkistan'ın gerçek durumunu bilmiyorlar; bu son üç yıl süresince olup biten şeylerin farkında değiller. Bununla beraber liderlerimize gözlerini açtırmak için bunu açık yüreklilikle söylemek ve durumun aslına sadık bir tablosunu çizmek gerek. Böylelikle Türkistan'a gelecekler ve durumu yeniden gözden geçireceklerdir."*

Narbutabekof'un bu çıkışı son derece haklıdır. Türkistan'da sömürü düzeni değişmemiştir. Sovyet döneminde, varlıklı kesimin mallarına el koyma bahanesiyle Türkistan'da yaşayan Türklerin malları adeta yağma edilmiş ve buradan elde edilen zenginlik, Ruslara aktarılmıştır (Memetova, 2020). Diğer yandan ucu Çarlık dönemine dayanan; verimli araziler üzerine fabrika inşa edilmesi, gıda üretiminin azaltılıp pamuk üretiminin arttırılması gibi yanlış sanayileşme politikaları, gıda üretiminin neredeyse yarı yarıya düşmesine sebep olmuştur. Türkistan'da trajik boyutlara ulaşan açlık ile yakından ilgilenerek çözüm üretmeye çabalayan ve o dönem Türkistan Sovyet'inin

Sağlık Komiseri[63] (bakanı) olan Rıskulov, Ekim Devrimi ardından hız kesmeden devam eden açlık trajedisini şu cümleler ile ortaya koymuştur (Rıskulov'dan akt. Adıgüzel, 2005: 100):

> *"Bu yoksulların trajedisi son noktaya ulaşmıştı. İnsanlar, leşlerle dolu çuvalları birbirinin ellerinden kapıyorlardı ve vahşi açlıklarını gidermeye çalışıyorlardı. Aç babalar tarafından, küçük çocukların, köle olarak baylara satılması sıradan bir iş haline gelmişti ve çok yaygındı."*

Lenin ve Stalin gibi ileri gelen komünist liderler, zaman zaman Doğu'ya önem atfeden yazılar kaleme almış olsalar da, iktidarı ele geçirdikten sonraki dönemde izledikleri politika, Doğu'ya aynı önemin verilmediğini göstermektedir[64]. Kaldı ki Doğu, söz konusu liderlerin bakış açısında Batı kadar merkeze oturtulmamış ve onlara göre devrimi sırtlayacak kesim, daima Batı proletaryası olmuştur. Galiyev, Sovyetlerin benimsemiş olduğu bu politikayı eleştiren yazılar yazmıştır. Bu konuda en ünlü tahlillerini, 26 Kasım 1919 tarihli *"Doğu Sorunu Üzerine Rapor"* isimli yazısında sunmuştur (Galiyev, 2006: 251):

> *"...Sosyal devrimi gerçekleştiren Komünist Partisi liderleri, Batı Avrupa, İngiltere, Fransa, Amerika, Almanya gibi işçi sınıfında, yani uluslararası emperyalizmin maddi ve moral gücünün toplandığı, dış yönden sınıfsal devrimi uyandırmak için gerekli somut koşullara sahip görünen o ülkelerde devrimci heyecanı uyandırmanın yeterli olduğu düşüncesindeydiler... Partimizin liderleri, bildiğimiz üzere, Batının devrimleştirilmesi için çok yoğun çalıştılar. Rusya'nın komünistleri Batının komünist partileriyle, Spartakistlerle, Avusturya, Macaristan ve diğer ülkelerin komünist partileriyle ilişki içindeydi, ama Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesinin üzerinden iki yıl geçmesine rağmen, Batıda bu tür bir sosyal devrimin hala olmadığını görüyoruz..."*

---

[63] Rıskulov, 21 Ekim 1918'de Türkistan Cumhuriyeti Sağlık Bakanı olarak tayin edilmiştir. 28 Kasım 1918 tarihinde Türkistan'daki açlık sorununa çare bulma amacıyla kurulan *Olağanüstü Merkezi Komite*'nin başkanı seçilmiştir. Rıskulov, açlık sorunu ile alakalı bir de rapor hazırlamış ve bu raporu 7-31 Mart 1919 tarihleri arasında düzenlenen *Türkistan Cumhuriyetleri Birliği'nin 7. Olağanüstü Kongresi'*ne sunmuştur (Adıgüzel, 2005: 330).
Fakat Sovyetlerin dağılması ile ortaya çıkan belgeler, Türk bölgelerinde yoğun yaşanan açlığın, ülke genelinde hakimiyet sağlamak için devlet eliyle gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur (Memetova, 2020): *"Kazakistan'daki açlık politikaları, Bolşevik Rusların ülke üzerinde kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Lenin ve yoldaşları tarafından suni bir şekilde oluşturulmuş ve kasıtlı olarak uygulanmıştı. Sovyet hükümetince oluşturulan 'açlara yardım komitelerinin' sadece halkı kandırmak için kurulduğunu, gerçekte ise açlık çekmekte olan Müslümanlara yardımı bütün gücüyle engellemekte olduklarını; açlık felaketinin ortaya çıkmasına Sovyet hükümetinin kasıtlı olarak sebebiyet verdiğini ve bunu yapmaktaki amacının da Türkistanlıları açlıktan kırarak Moskova'ya karşı isyan edecek gücü yok etmekti. Sovyet hükümetinin yürüttükleri siyaset, Türkistan'ı aç yaşamaya mahkûm ediyor ve Moskova'nın 'lütuf ve merhametine' bağlı olarak yaşamaya mecbur ediyordu. Kazakistan ve Türkistan'ın diğer bölgeleri ihtiyaç duyduğu tahılı Rusya'nın iç kesimlerinden almak zorundaydı. Tahılı taşıyacak olan demiryolları da Rusların kontrolü altındaydı. Kazaklar ve diğer Türkistan Türkleri açlık çekmekte iken Kazakistan'ın Aktöbe vilayetindeki Ruslar, ellerindeki fazla gıda mallarını satmaktaydılar. Bu vilayete gelen Türkistanlılar ise Rus askerleri tarafından kovuluyor ve açlıktan ölmeye gönderiliyordu"*

[64] Gültekin'in, bu fikre ve Galiyev'in bu fikir üzerine yazdıklarına dair, karşı-eleştirileri mevcuttur (Gültekin, 1999: 91-92).

Galiyev, devrim gerçekleşmiş olsa dahi Doğu'nun devrimin içine dahil edilmediği taktirde sonucun başarısızlık olacağını, Ekim Devrimi sonrasında Rusya'da yaşananlardan hareketle öne sürmüştür. Ekim Devrimi'nde Bolşevikler merkezde galip gelse de devrime direnç gösteren unsurlar; Ukrayna, Finlandiya, Polonya, Kırım, Kafkaslar olmak üzere çevreye yayılarak, karşı-devrimci faaliyetlere girişmiştir. Galiyev, Batı'da devrim yaşansa bile Rusya'daki evreler ile karşılaşılacağına dikkat çekmiş ve Avrupa emperyalizminin, Doğu'daki sömürgeleri aracılığıyla bu kez Batı'da yaşanacak olan devrimi boğmak için harekete geçeceğini yazmıştır (Galiyev, 2006: 252).

Galiyev, Rusya'daki devrimin tüm dünyaya yayılıp, sosyalist dünya devrimine dönüşememesinin faturasını, iki kesime yüklemiştir. Bunlardan ilki; *"sahte sosyalizmin liderleri"* olarak adlandırdığı II. Enternasyonal'in, peşinden giden Avrupa proletaryasıdır; *"Batı Avrupa işçileri hala Batı burjuvasının boğazına çökmüş değil, İngiliz işçilerinin kendi Churchill'lerinin boğazına çöküp ona şöyle dediğini daha görmedik: 'Yeter bizim ve Doğunun ezilen halklarının kanını içtiğin.'"* Galiyev, Avrupa proletaryasının bu tutumunu Engels'in İngiliz proletaryası için yaptığı tahlile[65] benzer bir tahlil ile açıklamıştır (Galiyev, 2006: 253):

> *"Yoldaşlar, bana göre bunun nedeni, Doğunun sömürülmesine, sömürge topraklarının sömürülmesine uluslararası emperyalizmin, belki de, kendi isteği dışında, Batı Avrupa işçi sınıfını da katmasıdır. Batı işçileri kendi burjuvazilerinden çeşitli ekonomik taleplerde bulunursa, Batı burjuvazisi işçilerinin neredeyse bütün ekonomik ihtiyaçlarını tatmin ediyor. Çünkü bunları karşılama olanağı var, çünkü bu burjuvazinin kaynakları var, sonsuz kaynakları var, oradan hem kendi işçileri üzerindeki, hem de sömürgelerindeki işçilerin üzerindeki hakimiyetini sürdürmek için gerekli vazgeçilmez sıvıları sağmaktadır."*

Galiyev'in fatura kestiği ikinci kesim ise, Bolşevik Parti liderleridir. Galiyev, Batı Avrupa emperyalizminin tüm yeryüzüne yayılmış olduğunu ve sadece Batı'nın emperyalizmi olarak görmenin yanlışlığı üzerinde durmuştur. Bu değerlendirmenin devamında Batı proletaryasının, tek başına emperyalizme karşı koyamayacağını, mutlaka Doğu'nun ezilen halklarının gücüne muhtaç olduğunu belirtmiştir (Galiyev,

[65] Daha evvel Marks'a yazdığı mektubunda (Marks & Friedrich, Seçme Yazışmalar-1 (1844-1869), 1995)*"İngiliz işçi hareketinin giderek daha fazla burjuva hareketi durumuna"* geldiğini söyleyen Engels, Kautsky'e yazdığı mektupta İngiliz proletaryası için şu cümleleri kurmuştur (Marx & Engels, 1996: 154-155): *"İngiliz işçilerin, sömürge politikası hakkında ne düşündüğünü soruyorsunuz. Evet, politika hakkında genel olarak ne düşünüyorlarsa onu; burjuva ne düşünüyorsa onu. Burada işçi partisi yok, yalnızca muhafazakarlar ve liberal-radikaller var; işçiler de İngiltere'nin dünya pazarındaki ve sömürgelerdeki tekelinden kendi paylarına düşeni, keyifle tüketiyorlar."*

2006: 255). Galiyev, Bolşevik liderleri Doğu'ya gereken önemi vermedikleri sebebiyle eleştirmiştir (Galiyev, 2006: 253-254);

> *"Sosyalist devrim Rusya'da gerçekleşti, onu uluslararası devrime çevirmek gerek, Rusya'daki sosyalist devrimin enerjisini bütün dünyaya yaymak gerek. Bu vakte dek Batıyla ilgili olarak bütün bunlar yapıldı, ama Doğuya yönelik olarak bu yapılmadı ya da çok zayıf olarak yapıldı. Bana göre, bu partimizin liderlerinin hatasıdır."*

2.2.1. "Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı" İlkesi, Ulusal Sorun ve Müslümanlar

Komünist Manifesto'da yer alan Marks'ın ünlü *"işçilerin vatanı yoktur"* aforizması (Marx & Engels, 2015: 64) onun, ulusal sorun konusundaki tavrı için özet niteliğindedir, diyebiliriz. Çünkü Marks, sömürgelerin uluslaşma süreci ve ulusal sorun üzerinde pek durmamıştır. Marks, işçilerin mücadele edebilmek için doğal olarak kendi ülkelerinde örgütleneceklerini ve her ülkedeki işçilerin de bu yolu izleyeceğini belirterek, yalnızca bu açıdan *"şekli"* bir ulusallıktan bahsetmiştir (Marks, 1979: 26). Toparlarsak; ulusçuluk-ulusallık konusuna, hedefe giden yolda fayda sağlayacak bir vasıta şeklinde yaklaşım söz konusudur.

Marks, 1840'lı yıllarda İrlanda'nın bağımsızlığı meselesine karşı yönde bir tutum sergilemiştir. Çünkü İngiltere'de devrimin gerçekleşeceğine dair büyük bir inanç beslemiştir. Proletaryanın nasıl olsa İngiltere'de yönetimi ele geçireceğinden emin olan Marks, İrlanda ve İngiltere proleterlerinin aynı çatı altında kalmasını yararlı bulmuştur. Fakat beklediği devrim bir türlü gelmeyince İrlanda'nın, İngiliz egemenliğinden kopması gerektiğini (Armaoğlu, 1962: 216-217) ve bu kopuş gerçekleşmezse İngiliz işçi sınıfının asla başarılı olamayacağını belirtmiştir (Marks'tan akt. Lenin, 1992: 92).

Marks ve özellikle de Engels, Slavlara ayrı bir anti-pati[66] beslediği için Polonya'nın, Çarlık Rusya'dan ayrılmasını desteklemiştir. Bu anti-patinin sebebi ise Slavların, Çarlık Rusya'dan yana tavır almaları olmuştur. Engels, bu sebepten Osmanlı'nın içinde yer alan Slavlara da, aynı yaklaşımda bulunmuştur. Marks'ın Osmanlı için yaklaşımı Engels'ten farklıdır. Marks, batılı devletleri, Kırım Savaş'ında Osmanlı'yı yıkmadıkları için suçlamıştır. Osmanlı'nın yıkılması sonucu, bu milletlerin sosyal bir devrim başlatacağını varsaymıştır (Armaoğlu, 1962: 219). Lenin, Marks ve Engels'in Polonya'nın bağımsızlığı konusu üzerinde ciddi biçimde durduğunu, hatta

[66] Engels'in 1842 yılında yazmış olduğu şu cümlelerde Slavlara karşı düşünceleri açıktır (Davis, 1994: 11); *"Birlik Sözleşmesi ile Almanya'dan resmen dışlanmasına rağmen buradaki Alman unsur biraraya gelmiş. Alman olarak tanınmak, Doğunun Slav barbarlığına karşı Almanya'nın temsilcisi olarak dikkate alınmak için bir talepte bulunmuştur."*

Polonya'nın bağımsızlığına kavuşması için Almanya'nın, Rusya ile savaşması fikrine sahip olduklarını, Kautsky ile girdiği tartışmada belirtmiştir (Lenin, 1993: 14).

Marks için mühim olan, proletarya ihtilalinin gerçekleşmesidir. Çünkü ihtilal sonrası kurulacak düzende, tüm farklılıkların ortadan kalkacağını varsaymıştır. İmparatorluk içerisinde yer almalarından dolayı Avusturyalı Sosyal Demokratlar, 1899 yılında Bruenn Kongresi'nde ulusal sorun konusunu tartışmıştır. Avusturya sosyalist hareketinin öncü ismi Bauer, Marks'ın vardığı sonucun aksine, sosyalizmin gelişmesine paralel olarak milli farklılıkların da artacağını öne sürmüştür. Bauer, zengin ve aristokrat kesimlerin ülke-toplum fark etmeksizin zaten kültürel açıdan temas halinde olduklarını, fakat toplumdaki fakir alt tabakanın, diğer toplumların alt tabakası ile temas imkanı bulamadığını vurgulamıştır. Buradan hareketle Bauer, alt tabakanın, daha yerel ve kapalı kalarak özgün niteliklerini muhafaza edip-beslediği düşüncesini öne sürmüş ve Marks'tan çok farklı bir noktaya ulaşmıştır (Armaoğlu, 1962: 221).

Rusya'daki Yahudi işçilerin yaşam koşullarını iyileştirmek için kurulan çeşitli yapılanmalar 1897 yılında bir araya gelerek, *Bund Hareketi*'ni oluşturmuştur. *Bund*, Marksist görüşü benimsemesinin yanı sıra Yahudilerin bir araya gelmesi amacını da gütmüştür. Milli bilinç ile sınıf bilincini bir arada yürütmeyi ilke edinen Bund, çatısı altında bulunduğu RSDİP'den Yahudi proletaryasının yegane temsilcisi olmak için yetki istemiştir. RSDİP liderleri –Lenin de onlardan biridir- bu isteğe sert biçimde karşı çıkmıştır. Lenin, *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı"* konusuna ilk olarak Bund tartışmaları sebebiyle eğilmiştir. Bund'un talebine şiddetli biçimde karşı çıkan Lenin, 1903 yılında RSDİP'nin 2. Kongresinde tam zıttı yönde tavır almış ve *"ulusların kendi kaderini tayin hakkını"* savunmuştur. Fakat bu kez Bundçular, *"ulusların kendi kaderini tayin hakkının"* karşısında durmuş ve kültürel özerklik yanlısı olmuştur (Armaoğlu, 1962: 220-222). Lenin, özellikle Bauer üzerinden yaptığı eleştirilerde kültürel özerkliğe, son derece katı biçimde karşı çıkmıştır. Çünkü kültürel özerkliğin ulus içerisinde burjuva ile proletarya arasında bütünleşme sağlarken, farklı milletlerin proletaryaları ile ayrışmaya neden olacağını düşünmüştür (Lenin, 1993: 76-79). Neticede Lenin'in savunduğu *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı"* parti programına girmeyi başarmıştır.

Böylece parti programı, devleti oluşturan bütün milletlere kaderlerini tayin hakkı tanımıştır (Carr, 2006: 381). Lenin, bu meseleye, taktiksel yönden eğilmeye başlamış ve buradaki gözettiği nokta proletaryanın menfaatleri olmuştur. Lenin'in 1903 yılında kaleme aldığı şu sözlerine bakarak söz konusu durumu daha iyi tahlil etmek

mümkündür (Lenin, 1993: 12); "*Proletaryanın partisi olarak sosyal-demokrat parti, halkların ya da ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı yerine, her ulus içindeki proletaryanın kendi kaderini tayin hakkına geçerlilik kazandırmayı kesin temelli ödevi sayar."*

1912 yılı itibariyle Balkanlarda gelişen olaylar, ulusların kaderlerini tayin hakkı konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Yine bu dönemde Lenin, Viyana Konferansı için Avusturya'da bulunmuş ve çok milletli bu yapıyı, yerinde gözlemlemiştir. Yaşanan gelişmeler Lenin'in bu konu üzerine yeniden ve daha yoğun biçimde odaklanmasını sağlamıştır. Ayrıca 1912 yılı başlarında Partinin Merkez Komitesi'ne hakim olan Lenin ve Bolşevikler, üstünlüğü tamamen ele geçirmiş ve Menşeviklerin kesin kopuşu da yaşanmıştır. Lenin, *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı"* konusundaki düşüncesini daha da ileriye taşıyarak, söz konusu ilkenin, ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma hakkını da içerdiği görüşünü savunmuştur. Lenin, bu görüşünü, 1913 yılının ortalarında gerçekleşen Parti Merkez Komitesi toplantısında kabul ettirmeyi başarmıştır (Armaoğlu, 1962: 224-225). Lenin'in 1912'nin yazında Avusturya'ya giderek, milli mesele-ulusal sorun tartışmalarını daha yakından gözlemlemesi nedeniyle konuya (kendi kaderini tayin-ayrılma hakkı) verdiği önemin artmış olabileceği ayrıntısı, farklı yazarlarca belirtilmiştir (Armaoğlu, 1962: 224; Carr, 2006: 381).

Lenin, merkeziyetçi prensipleri benimsemesine karşın, özellikle Rusya egemenliğindeki milli azınlıklar için ayrılma hakkını, vazgeçilemeyecek bir istisna olarak ele almış ve reaksiyoner Rus Milliyetçiliğine karşı bu istisnanın savunulmasını zorunlu görmüştür. Çünkü Lenin, 1913 yılı itibariyle hala ayakta olan Çarlık Rejiminin yıkılışını hızlandırma yolunun, milli azınlıkların ayrılarak bağımsızlığa kavuşmalarından geçtiğini savunmuştur. Lenin, milli mesele konusunu işlerken kapitalizmin başlangıç ve olgun safhalarını ölçü olarak almıştır. Kapitalizmin başlangıç safhasında milli hareketlerin var olmasının gerekliliğini belirtirken, olgun kapitalizm dönüşümünü sosyalist topluma doğru gerçekleştireceği için milli sınırların yıkılacağını ve milletlerarası bütünlüğün sağlanacağını düşünmüştür (Armaoğlu, 1962: 224). 1903 yılında Lenin'in vurguladığı proletaryanın menfaatleri hususu, bu dönem için de geçerlidir ve milli azınlıkların menfaati ile proletaryanın menfaatinin çatıştığı bir durumda gözetilmesi gerekenin *"proletaryanın menfaati"* olduğunu yeniden belirtmiştir (Armaoğlu, 1962: 225-226).

Lenin'in öngörüsüne göre, milli devletin kurulması, milli burjuvanın işçi sınıfı üzerindeki sömürüsünü devam ettirecektir. Devam eden sömürü karşısında işçiler,

çareyi, diğer milletlerin işçileriyle dayanışma içinde hareket etmekte bulacak ve milliyetçilikten uzak duracaklardır. Bunun neticesinde milli burjuva alt edilerek, işçi enternasyonali şekillenecektir (Armaoğlu, 1962: 228). Fahir Armaoğlu, Lenin'in bu düşüncelerini özetler nitelikteki şu değerlendirmeyi yapmıştır (Armaoğlu, 1962: 229);

> *"Lenin'in genel fikir sistemi içinde milli devletin kuruluşu ancak bir safhadır. Bu safha, proletaryanın sınıf mücadelesini daha iyi yürütebilmek için gerekli müsait ortamı yaratacaktır. Yoksa bahis konusu olan, bir milletin self-determination hakkının soyut olarak savunulması değildir. Bu sebepten, proletaryanın self-determination isteğine 'negatif istek' adını vermekte, bunun, 'herhangi bir millete bir şey vaad etmeyen' bir istek olduğunu belirtmektedir."*

Lenin, söz konusu ilkeye ve ayrılma hakkına, sık sık Polonya'nın, Rusya'dan ayrılması konusu üzerine Rosa Luxemburg ile girdiği tartışmalarda yer vermiştir. Rosa Luxemburg, Polonya'nın bağımsızlığına, Polonyalı milliyetçi burjuvaya fayda sağlayacağı için, karşı çıkmıştır. Biz bu tartışmalara tabii ki yer vermeyeceğiz. Fakat bu tartışmadan aktaracağımız aşağıdaki bölüm, Lenin'in, daha yetkin ve güçlü olan ulusun milliyetçiliğine karşı, ezilen ulusun milliyetçiliğine destek verme fikrinden yana olduğunu göstereceği için gereklidir (Lenin, 1992: 64);

> *"Rosa Luxemburg, Polonya milliyetçi burjuvazisini 'desteklememe' çabasıyla, Rus marksistlerinin programındaki ulusların ayrılma hakkını reddederken, gerçekte Rus kara-yüzlerine destek olmaktadır. O, gerçekte, Büyük-Rusların ayrıcalıkları (ayrıcalıktan daha kötüsü) karşısında, oportünistçe teslimiyete destek olmaktadır. Polonyadaki, milliyetçiliğe karşı savaşıma dalan Rosa Luxemburg, Büyük-Rus milliyetçiliğini unutmuştur; oysa Büyük-Rus milliyetçiliği, şu anda en güçlü olanıdır, bu milliyetçilik, daha az burjuva ve daha çok feodal olanıdır, ve demokrasi ile proletaryanın savaşımı önünde en büyük engel budur. Her ezilen ulusun burjuva milliyetçiliği, zulme karşı yönelmiş olan genel bir demokratik içerik taşır…"*

"Ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi" üzerinden sosyalistlerin yanı sıra Bolşeviklerin arasından da Lenin'in, milli grupların ayrılma ve bağımsız devlet kurma serbestisine muhalif sesler çıkmış ve karşılıklı eleştirilerin ardı arkası kesilmemiştir. Lenin, yine de tutumundan zerre taviz vermemiş ve kendi kaderini tayin hakkını, tüm dünyada sosyalist devrimin gerçekleşmesi için mühim ve kullanışlı görmüştür. Kullanışlıdır çünkü kapitalizmin çökmesi ve ardından sosyalist devrimin yaşanması, sömürge ve esir milletlerin ayağa kalkmasına bağlıdır ve kendi kaderini tayin hakkı ilkesi ile Lenin, tam da bunu hedeflemiştir. Bu ilke Lenin için proletarya diktatörlüğüne giden yolda taktiksel araçlardan sadece biridir. Esas hedef asla milletlerin ayrışması, küçük ölçekli devletler meydana gelmesi olmamıştır. Aksine güçlü, geniş, pek çok milletin birbiriyle kaynaştığı ve merkeziyetçi bir devlet Lenin'in isteği olmuştur (Armaoğlu, 1962: 230-234).

Lenin, milli sorun ve ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı gibi konuların, halkı aldatmada son derece kullanışlı olduğunu, *"Devrimci Proletarya ve Milletlerin Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı'ndan"* isimli makalesinde yazmıştır. Lenin'in, Dünya Savaşı dönemi ve meşhur emperyalizm teorisi üzerinden yaptığı değerlendirme, şu şekildedir (Lenin, 1974: 152):

> *"...iki yüzlü sosyal-vatanseverlerin, yani 'milletlerin özgürlüğü', 'milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı' ve 'vatan savunması' bahaneleriyle dünya milletlerinin çoğunluğunun Büyük Devletler elinde ezilmesini haklı gösteren ve savunan kişilerin halk yığınlarını aldattıkları dönemdir."*

Lenin'in 1917 öncesi fikirlerini toparlayacak olursak; milletlere serbestçe ayrılıp bağımsız devlet kurma hakkını tanıyan bir *"kendi kaderini tayin hakkı"* ilkesinden yana olduğunu, fakat bu ayrılmayı daha büyük ve güçlü bir birliktelik için taktiksel açıdan savunduğunu, söyleyebiliriz.

Partinin 29 Nisan 1917 tarihli VII. Konferansında, Lenin ve Pyatakov tarafından ulusal sorun üzerine yazılan karar tasarıları tartışılmıştır. Anti-Leninist çizgide bulunan Pytakov, *"ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkına"* karşı çıkan bir karar tasarısı hazırlamıştır. Stalin ise Lenin'in karar tasarısını güçlendirecek nitelikteki raporunu sunmuştur (Stalin, 1990: 75).

Stalin, raporunda demokrasi vurgusu yapmış ve demokrasinin son derece güçlü olduğu İsviçre'de, ulusal baskının hissedilmediğini fakat Rusya gibi eski toprak soyluluğunun iktidara yakın olduğu demokrasiden uzak yerlerde, ulusal baskının korkunç bir hal aldığını belirtmiştir (Stalin, 1990: 76). Lenin'in sağlık sorunlarının arttığı son dönemlerinden itibaren ipleri eline alan ve ulusal soruna yaklaşımı günden güne daha da sertleşen Stalin'in, geçici hükümet zamanına denk gelen 1917 baharındaki bu kongrede konuya yaklaşımı, oldukça yumuşak ve tavizkar görünmektedir (Stalin, 1990: 77):

> *"...Ezilen ulusların siyasal yaşamını nasıl örgütlemeli? Bu soru, Rusya'ya katılmış bulunan ezilen halklara, Rus devletinin içinde mi kalmak, yoksa bağımsız devletler kurmak üzere ondan ayrılmak mı istedikleri sorununu kendi başlarına kararlaştırma hakkının verilmesi gerektiği biçiminde yanıtlanmalıdır. Biz, şu anda, Finlandiya halkı ile Geçici Hükümet arasında somut bir çatışma karşısında bulunuyoruz. Finlandiya halkının temsilcileri, sosyal-demokrasinin temsilcileri, Geçici Hükümetten, halka, Rusya'ya, katılmadan önce yararlandığı hakların geri verilmesini istiyorlar. Fin halkının egemenliğini tanımayan Geçici Hükümet, bunu kabul etmiyor. Biz hangi yanı tutmalıyız? Elbette Fin halkının yanını, çünkü herhangi bir halkın zorla bir devlet çerçevesinde tutulmasının kabul edilmesi akılalmaz bir şeydir. Halkların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme hakkını formüllendirerek, biz, böylece ulusal baskıya karşı savaşımı, ortak düşmanımız emperyalizme karşı savaşım düzeyine yükseltiyoruz.*

Eğer bunu yapamazsak, kendimizi emperyalistlerin değirmenine su taşıyan kimselerin durumunda bulabiliriz. Eğer biz sosyal-demokratlar, Fin halkının kendi ayrılma isteğini dile getirme ve bu isteği gerçekleştirme hakkını reddedersek, bunun sonucu, kendimizi çarcı siyasetin sürdürücüleri durumunda buluruz."

Stalin, raporun devamında, ulusların ayrılma hakkını kullanıp-kullanmama konusunda özgür olduklarını vurgulamıştır. Ulusun aldığı karar karşısında Bolşevikler olarak olumlu ya da olumsuz ajitasyon yapma haklarının da bulunduğunu belirtmiştir. Fakat sonrasında verdiği örnek, beyanı ile çelişkilidir (Stalin, 1990: 78):

"Kendi payıma, örneğin ben, Kafkas-ötesi ile Rusya'nın ortak gelişmesini, proletaryanın bazı savaşım koşullarını vb. gözönünde tutarak, Kafkas-ötesi ülkelerinin ayrılmasına karşı çıkabilirim. Ama eğer Kafkas-ötesi halkları gene de ayrılmak isterlerse, bizde yana hiç bir muhalefete raslamaksızın, elbette ayrılacaklardır."

Bolşevikler, devrimi gerçekleştirip yönetimi ele aldığında Ukrayna, Finlandiya, Polonya ve Baltık Devletleri[67] fiili olarak Rusya'dan ayrılmıştır (Armaoğlu, 1962: 239). Bu *de facto* durum, yaklaşık 5 ay sonra 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Anlaşmasıyla resmiyet kazanmıştır (Yücel, bt: 317). Bolşevikler iktidarı ele alır-almaz yayınladıkları *"Rus Halklarının Hakları"* deklarasyonu ile bağımsızlık isteyen milletlere, bu isteklerinin gerçekleşeceği yönünde vaatler sunarken, Lenin'in istediği geniş ve güçlü devletten de taviz verilmiştir. Rusya'dan birbiri ardına kopan halklar ve verilen zorunlu tavizler, Bolşeviklerin iktidarlarını pekiştirmeye başlamasıyla, yerini sert politikalara devretmiştir (Armaoğlu, 1962: 241, 243). Ayrıca Polonya, Finlandiya, Gürcistan bağımsızlığa kavuştuktan sonra ağırlıklı olarak Almanlar ve karşı-devrimci gruplarla uyumlu hareket etmiştir (Kakınç, 2003: 193). *"Ulusların kendi kaderini tayin hakkı"* ilkesinden beslenen hareketler frenlenmiş ve burjuva hareketi olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Armaoğlu, 1962: 245). Bu süreçte, Stalin'in politikalarının daha etkin işlediğini söyleyebiliriz. Fakat Lenin, milliyetler sorununun çözümü için ısrarcı olmuştur. Stalin, Bukharin ve Pyatakov Parti'nin 8. Kongresinde yeni kabul edilecek olan programa *"işçi sınıfının kendi kaderlerini tayin hakkı"* maddesini kazandırmak istese de Lenin, ağırlığını koymuş ve mevcut olan *"halkların kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesini"* programda tutmuştur. Lenin, Sultan Galiyev'in de

[67] Bennigsen, Baltık ülkeleri ve Türkistan üzerinden, bağımsızlık hareketlerine yönelik Sovyetlerin tutumu hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 101-102):
"...Müslüman kuruluşları ...Sonunda tam bağımsız bir yönetime kavuşacakları konusundaki inançlarını bir gün dahi terk etmediler. Sovyet yöneticileri ise kendi cephelerinden çeşitli halkların Rusya'dan ayrılma isteklerinin görüşülebileceğini ileri sürüyorlardı ancak bu ayrılma Baltık ülkelerinde olduğu gibi Sovyet iktidarının gerçekleşmediği bölgelerde düşünülebilirdi. Ne var ki, Türkistan gibi Rusya'nın çıkarlarını birinci derecede etkileyen bir bölgede en ufak bir ayrılık isteğinin Ruslar tarafından 'Proleteryanın isteklerine ters' damgası yiyerek kırılacağı şüphesizdi. Ruslar Türkistan'dan gelecek böyle bir isteği 'Burjuva kafası' olarak nitelendirmek için hazır bekliyorlardı. Bu durumda askeri güç kullanacaklarına kimsenin şüphesi kalmamıştı."

belirttiği gibi milli sorunun ortadan kaldırılmasından ziyade, çözülmesinden[68] yana bir tutum benimsemiştir (Galiyev, 2006: 766). Fakat bu ilke şarta bağlanarak, partinin isteği dışında bir gelişme yaşanmasının önüne geçilmiş, kısacası parti tarafından kullanışlı bir hal verilmiştir (Armaoğlu, 1962: 246).

Bolşeviklere, *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı"* ilkesini kullanarak göz boyadıkları yönünde bir takım eleştiriler yöneltilmiştir. Çünkü Lenin'den itibaren giderek merkezileşen devlet, artan bağımsızlık hareketlerine karşı, kendi isteğini dayatmış ve bu hareketleri önlemeye çalışmıştır (Carr, 2010: 34). Zaten –daha evvel de değindiğimiz gibi- Lenin, bu ilkeyi Çarlığı yıpratmak, yıkılışını hızlandırmak, devrime katkı sağladığı ölçüde desteklemek üzere taktiksel açıdan ele almıştır.

1921'in Şubat ayında, Azerbaycan Sovyeti Başkan'ı Neriman Nerimanov, Lenin'e gönderdiği mektupta[69], *"ulusların kendi kaderini tayin ilkesinden"* bahsetmiştir. Sovyet Rusya'nın bünyesi içindeki bazı yöneticilerin faaliyetleri neticesinde, özerk cumhuriyetlerde Sovyetlerin sömürgeci bir politika izlediğine dair düşüncelerin güç kazandığını yazan Nerimanov, günden güne Bolşeviklerin inandırıcılığını kaybettiğini ve bu halkların, kendilerine verilen vaatlerin uygulamaya konmasını beklediklerini belirtmiştir. Mektupta yer alan aşağıdaki kısım, kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin Doğu'nun ezilen halkları için taşıdığı değeri anlama açısından oldukça mühimdir (Nerimanov, 2005: 103):

> *"İş o noktaya gelmiştir ki, mazlum Doğu halkları sizden başka hiç kimseye inanmıyorlar… Açıkça söylemek gerekirse, Buhara'da, Hive'de, İran'da devrimden sonra çok şeyler kaybettik. Fakat, bütün bunlara bakmayarak Doğu'nun mazlum halkları size hala inanıyor ve kendi kaderlerini tayin etmede, sizin daha önceki fikirlerinizin ne zaman hayata geçeceğini öğrenmek istiyor. Ve sizin verdiğiniz sözün yerine getirilmesini bekliyor."*

Lenin'in öngördüğü biçimde bu ilke, Bolşeviklere büyük kazanımlar sağlamıştır. Her şeyden önce *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi"*, artan milliyetçilik karşısında Bolşeviklere hareket alanı sağlamış ve milliyetçiliğin devrimci yanlarını kullanma imkanı sunmuştur. Özellikle iç savaşta, kendi saflarında savaşan milletlere hiçbir şey vaat etmeyen Beyazlara karşın, bu ilke kapsamında ayrılma hakkını savunan

---

[68] Lenin 3 Mayıs 1913 tarihli *"İşçi Sınıfı ve Milli Mesele"* adlı makalesinde milli soruna eğilmiş ve çözülmesi gerektiğini belirtmiştir (Lenin, 1974: 93): *"Milli mesele sınıf bilincine ermiş bütün işçilere açık ve seçik olarak anlaşılmalı, bir çözüme vardırılmalıdır."*

[69] Adıgüzel, Lenin'in, söz konusu mektuba büyük önem verdiğini ve mektubu, üzerine notlar alıp-altını çizerek okuduğunu yazmıştır. Lenin, mektubun bir köşesine şu notu düşmüştür (Nerimanov, 2005: 104); *"Yoldaş Stalin! Mektubu okuyup mektup hakkındaki görüşünüzü yazınız. Mektubu, Merkezi Komitesi'nin bütün üyelerine veriniz. Onlardan rica ediniz ki, mektubu okusunlar ve alt kısmına okuduklarını yazarak imzalasınlar. Mektubu daha sonra bana göndermenizi rica ederim."*

Bolşeviklerin ezilen halklara sunmuş olduğu vaatler, iç savaşı kazanmalarında etkin bir rol oynamıştır (Carr, 2006: 238-239). Zeki Velidov'un iç savaş sürerken Beyazlardan ayrılıp, Kızıllar ile birlikte hareket etmesinin sebebi de, Bolşeviklerin gayrı-Rus milletlere karşı bu yapıcı söylemleri olmuştur.

Genç Müslüman-Türk aydınlar arasında, Bolşeviklerin kendi kaderini tayin hakkı ilkesi kapsamında sunmayı vaat ettiği haklar, büyük ilgi ve umut uyandırmıştır. Bu noktada Çarlık sisteminin devamı için uğraş verenlerin, gayrı-Rus milletlere ve özellikle Müslümanlara yönelik hiçbir vaade sahip olmayışları da etkili olmuştur. Örneğin Türkistan'da adını duyuran ve etkili işler yapan Turar Rıskulov, Bolşeviklerin azınlıklara yönelik umut dolu söylemleri neticesinde Bolşevik saflarda yer almıştır (Devlet, 2011: 82,153). Vietnamlı Ho Chi Minh de, kendi kaderini tayin hakkı ilkesinden dolayı umutlanan isimlerdendir. Üstelik Ho Chi Minh, bu ilkeyi destekleyen Wilson'dan yana bir beklenti içerisine girmiştir. Fakat Wilson bu hakkı, imparatorlukların etkisi altında kalmış sömürgelerdeki tüm milletlerden ziyade, yalnızca Avrupalılar ile sınırlandırınca Ho Chi Minh, Lenin'e yaklaşmış ve kendi beyanına göre Lenin'in tezlerinden[70] etkilenmiştir (Priestland, 2017: 259-261). Dinsel fanatizmin ve tutuculuğun had safhaya ulaştığı Kuzey Kafkasya Dağlıları ve Dağıstan'da, Bolşeviklerin dinsel özgürlük üzerine vaatleri etkili olmuş ve iç savaş döneminde Kafkas Kızıl Ordu bünyesinde yüzlerce şeriatçı birlik ve manga, Beyaz Ordu'ya karşı savaşmıştır (Galiyev, 2006: 445).

Daha da ilginç tarafı Lenin'in, *"ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesinden"* hareketle vermiş olduğu vaatler, Yusuf Hikmet Bayur'un iddiasına[71] göre Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir başta olmak üzere, milli mücadelenin lider kadrosunu da etkilemiştir (Akal, 2006: 22). Mustafa Kemal için bu iddianın oldukça zayıf kaldığını söyleyebiliriz. Mustafa Kemal Paşa'nın, Moskova elçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya yazmış olduğu 16 Eylül 1920 tarihli mektupta[72], komünizme son derece olumsuz baktığı anlaşılmaktadır (İleri, 2014: 204); *"...kayıtsız şartsız Rus tabiyeti demek olan*

[70] Minh'in bahsettiği tezler, Lenin'in ulusal ve sömürgeler sorunu üzerine tezleridir.

[71] Yusuf Hikmet Bayur'un, Ari İnan'la yaptığı söyleşiden iddiayı aktaran Emel Akal'dır (İnan, 1997'den akt. Akal, 2006: 22): *"Başlangıçta o da [Karabekir] komünistti. Herkes başta komünistlere taraftardı. Herkes. Yani Atatürk, Karabekir, Yusuf Kemal -ki Türkçüdür-, Bekir Sami -ki Çerkez'dir- o yüzden Rusların aleyhindedir. Hepsi komünizme taraftardır, çünkü onlar mazlum milletlere istiklal vereceğiz teranesini söylüyorlardı..."*

[72] Aynı mektupta yer alan şu ifade oldukça çarpıcı ve nettir; *"kendi arzularını kolaylıkla destekletmek isteyen bir takım kimseler, hileli bir tarzda komünizm ve benzeri teşkilatına taraftar olduğumu daima yayıyorlar fakat yanlıştır."*

dahildeki komünizm teşkilatı amaç olarak tamamen bizim aleyhimizdedir…" Kaldı ki olaylara son derece gerçekçi yaklaşan Mustafa Kemal Paşa'nın, 3 Temmuz 1920 günü yaptığı meclis konuşmasında, Türkiye'de işçi sınıfının ne denli yetersiz geldiğini ifade eden şu cümlelerinden sonra komünizm peşinde koşmayacağı aşikardır (İleri, 2014: 146); *"...Eskişehir'de imalathanede Ermeni olduğundan bahsedildi. Bunları mutlaka atmak taraftarıyız. Fakat Rum ve Ermenileri atmakla bütün makineler durur. Böyle bir zorunluk yüzünden onları değiştirmek kabil olmuyor."* Mustafa Kemal Paşa'nın, Bolşevizm'e karşı tutumu 24 Eylül 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporunda, şu değerlendirme ile yer almıştır (Kocaova, 2019); *"Gerçekte Mustafa Kemal, Bolşevik ilkelerinden nefret ediyor, ama duygularını gizlemeye çalışıyor."*

Fakat Kazım Karabekir için milli mücadelenin ilk yıllarında Bayur'un iddiasının tutarlı olduğunu söyleyebiliriz (Karabekir, 1960: 623); *"...Kur'anı Kerim fıkaraya, ameleye ve saigayrete müteallik ve bizce malum olabilen ne kadar bolşevik prensipleri varsa hep ihtiva ediyor. Ondan dolayı da Müslümanlar bolşevikliği kolay ve munis kabul ve telakki etmektedir."* Karabekir'in, 23 Nisan 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye'ye çektiği telgrafta ise Bolşevikler ile ortak hareketi tek kurtuluş yolu olarak gördüğü anlaşılmaktadır (Karabekir, 1960: 654); *"...bugün Anadolunun halası için Bolşevik ordularile elele vererek hareketten başka çaremiz kalmamıştır."* Akal da, Kazım Karabekir hakkında *"Bolşeviklerle ittifak yapma konusunda en istekli komutan olduğu açıktır"* değerlendirmesini yapmıştır (Akal, 2014: 207).

Meclis-i Mebusan'da, komünizm konuları sıkça tartışılmış ve Bolşeviklik konusunda pek çok mebus son derece olumlu konuşmuştur. Bunlardan Antalya Mebusu Hamdullah Suphi, Lenin'in vaatlerinden etkilenerek, 28 Nisan 1920'de şu cümleleri sarf etmiştir (Okyar, 2017: 51)*; "Lenin, İslam dünyasının dinine ve Müslümanların mal haklarına saygı göstereceğine dair söz vermiştir. Ülkemizdeki istilacı kuvvetleri kovmak için Bolşeviklerin bizim en doğal yardımcımız olduğuna inanıyorum."* Nitekim söz konusu ilke, Türkiye'de dahi ses getirmiş, Bolşeviklerin taraftar toplama ya da en azından sempati kazanma noktasında, etkin rol oynamıştır.

"Ulusların kendi kaderini tayin hakkı" ve ulusal sorun konuları, şüphesiz daha detaylı incelenmeyi hak eden ve milli komünistlerin, Bolşevik saflara yöneliminde etkisi en yüksek olan hususlardır. Fakat Bolşevizm üzerine oldukça derin çalışmaları olan Edward Hallett Carr'ın (Carr, 2010: 35)*"bildiğim kadarıyla ihmal ederek en büyük hatayı yaptığım konu ulusal sorunla ayrıntısıyla ilgilenmemem oldu"* şeklindeki

mütevazı öz eleştirisini ele alacak olursak, bu konuyu bir yüksek lisans tezi içerisinde hakkıyla işlemenin güçlüğü, net biçimde ortaya çıkmış olacaktır.

3. SULTAN GALİYEV'İN FİKİRLERİ

Okumaya 6 yaşında başlayan Galiyev, ilkokulda Gaspıralı ekolüne dayanan bir eğitim almış ve okulu teşekkürle bitirmiştir. İlkokulun ardından gerçek bir eğitim kurumu yerine, köy mektebinde okuyup *"Müslüman eğitimini tamamladığını"* söyleyen Galiyev, bu mektepte yeni şeyler öğrenemediği için, 11-15 yaş arasında geçen süreyi zaman kaybı olarak belirtmiştir. Bu yaş aralığının kapsadığı dönemde Galiyev, anne ve babasının farklı sosyal statüdeki sınıflardan gelmesi nedeniyle sınıf ayrımını daha derinden hissetmiştir. Galiyev'in fikirleri ve karakteri bu ortamda şekillenmeye başlamıştır. Öyle ki zenginliğiyle hava atarak *mişar*ları küçümseyen ve *mirza*lardan olan iri yarı güçlü bir çocuğun, zayıf vücuduyla boynuna atılmıştır. Çevresinde topladığı *mişar* arkadaşlarıyla beraber, iri yarı *mirza* çocuğunu alt ederek, ilk sınıf savaşını 14 yaşında gerçekleştirmiştir (Galiyev, 2006: 583-590).

Tatar Öğretmen Okulu, Galiyev'in sosyalizmle tanıştığı, bazı devrimci hocalarının ona vermiş olduğu kitap ve broşürlerin de katkısıyla bilimsel sosyalizmi tamamen kavrayıp, özümsediği yer olmuştur. Kropotkin, Kautsky gibi isimlerin eserlerini de edinen Galiyev, Marksist okumalar da yapmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi 1913'de *Tatar Sosyalistleri Savaş Örgütü'*nü kuran Galiyev, bu örgütün yanı sıra *Okuyan Gençler* ve *Tatar Anarşistleri* adında iki örgüt daha kurmuştur. Bu yer altı örgütü etkin çalışmasına rağmen, savaşın başlamasıyla ömrü kısa olmuştur. Bunun üzerine Galiyev, Bolşeviklerle temasa geçmeye çalıştığını, fakat başarılı olamadığını belirtmiştir (Galiyev, 2006: 583-608).

Bu noktada Galiyev'in, Ekim Devrimi öncesine kadar milliyetçi olduğu söylemlerine ihtiyatlı yaklaşılması gerekir. Kaldı ki insanoğlunun düşünce, ideoloji ve inancının değişme ihtimali hep vardır. Engels bile bir dönem Alman dili ve mimarisinin yabancı etkilerden arındırılması gerektiğini ileri sürmüş, bir takım milliyetçi fikirler benimsemiştir (Davis, 1994: 11). Dahası Engels, 1840-1841 yıllarında kaleme aldığı düşünülen bir yazısında, Hollanda ve Belçika'nın Almanlaştırılması gerektiğini savunmuştur (Davis, 1994: 10-11):

> *"...Rhine'in Almanca konuşulan sol yakasının yeniden fethedilmesinin bir ulusal şeref meselesi olduğu; zorla koparılmış Hollanda ve Belçika'nın Almanlaştırılmasının bizim için bir politik zorunluluk olduğu, görüşündeyim. Slavlar Doğu da güçlenirken Alman*

ulusallığının bu ülkelerde baskı görmesine izin vermeye devam edecek miyiz? ...Fransa ile aramızda kuşkusuz yeni bir savaş olacak ve kimin Rhine'in sol yakasını hak ettiğini o zaman göreceğiz... Ülkemizin bölünmüşlüğü sürdükçe, politik bakımdan bir hiç olacağız, kamu hayatı, anayasallık, basın özgürlüğü ve talep ettiğimiz başka her şey sadece dindarca, sadece yarı yarıya gerçekleştirilebilen temenniler olarak kalacak."

3.1. SULTAN GALİYEV'E ZORLA GİYDİRİLEN GÖMLEK: GERİCİ MİLLİYETÇİLİK

Tarihi olaylar cımbızlanıp, özenle seçilerek bir takım ideolojik kaygılara hizmet ettirildiğinde, gerçeklerle bağdaşmayan durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumlar, olayları önyargısız biçimde tahlil etme amacı güden kişilerin önüne, maalesef aşılması güçleşen, karmaşık setler çekmektedir. Sultan Galiyev araştırmaları üzerinde, bu setlerden bol miktarda bulmak, maalesef ki işten dahi değildir. Politbüro'yu[73] aklamak adına, Politbüro'nun taktiksel manevralarının ürünü olan karşılıksız vaatlerini görmezden gelen aktarımlar, Tatar-Bolşeviklerin içinde bulunduğu durumu anlaşılabilir kılmayı şüphesiz zorlaştırmıştır.

Galiyev'in, olumlu ya da olumsuz açıdan bakarak, salt milliyetçi yaklaşımlar çerçevesinde hareket ettiği iddialarına da sıkça denk gelmek mümkündür. Galiyev'in, her dönemde gerici-milliyetçi biçimde hareket ederek, emperyalizme hizmet ettiği iddialarının, *Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'*ne karşı aldığı tavır örnek gösterildiğinde, dayanağının zayıflığı ortaya çıkmaktadır. Müsavatçıların, sıklıkla İngiliz yardımı aldığı konuşulurken, onlara karşı tavır alarak kurdukları bağımsız devletin yıkılması için çabalayan, bizzat Galiyev'in kendisidir. Sovyet Rusya, Denikin'i alt etmek amacıyla *Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'*ne askeri-politik müttefiklik teklif etmiş ve olumsuz cevap almıştır. Galiyev, bu tutumundan dolayı *Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin İlanı* adlı makalesinde, *Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'*ni sert biçimde eleştirmiştir (Galiyev, 2006: 321-324):

"Yeni peydahlanmış 'yarı demokratik' cumhuriyetin burjuva-milliyetçi yönetimi tarafından verilen yanıt daha tuhaf, daha karakteristik olamazdı.

Han-Hoysk başka bir yanıt da veremezdi, çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bütün 'bağımsız' yönetimi, önde gelen burjuva-milliyetçi partisi Müsavat'la birlikte, bütünüyle yerli ve yabancı petrol krallarına, Tagiyev'lere, Musa Nagiyev'lere, Nobel'lere vb. bağlıydı ve arkalarında duran Müttefiklerin banker ve anonim şirketlerinin çaldığı müziğe göre dans etmek zorundaydı."

Aynı makalede Galiyev, Azerbaycan'ın, ekonomik yönden devasa önemine değinmiştir. Azerbaycan'ın önemine vurgular yapmaya devam eden Galiyev, devrimin

[73] Politik Büro. Komünist Parti'nin, politikalarını belirleyen en yetkili organıdır.

İran-Türkiye-Ermenistan gibi ülkelere yayılması bakımından da, bu bölgenin büyük önem taşıdığını vurgulamıştır. Galiyev, söz konusu makalede ayrıca, halkın Müsavatçılar tarafından *"emperyalist çakalların"* önüne atıldığını ve bu sebeple tüm Azerbaycan'ın Müsavatçılara nefret duyduğunu, Bakülü işçilerinse Sovyet Rusya tarafında yer aldığını belirtmiştir (Galiyev, 2006: 321-324).

Milliyetçi Tatarların oluşturmak istediği İdil-Ural Devleti ile Bolşevik Tatarların kurmaya çabaladıkları Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti arasında, isim haricinde bir farklılık bulunmadığından bahsetmiştik. Milliyetçilerin projesi aynı olmasına karşın Galiyev, Bolşevik saflarda yer almış ve İdil-Ural'ın kurulmasına neden karşı çıktığını şu sözlerle anlatmıştır (Galiyev, 2006: 613-614):

> *"...devletin ilan edilmesine izin verirsek, daha sonra bunu düzeltmek zor olacaktı. Şu varsayımlardan yola çıktım:*
>
> *a)Tatar Devletinin ilan edilmesi eylemi Tatar nüfusunun milliyetçilere olumlu bakmasına neden olabilir;*
>
> *b)Silahlı çatışmaya giremezdik, çünkü birincisi, Kazan'da kesinlikle silahlı gücümüz yoktu, ikincisi, Harbi Şura seferberlik yoluyla sadece Kazan'da 60-80 bin Tatar milis askerini toplayabilirdi;*
>
> *c)Milliyetçiler hemen harekete geçebilir ve Ufa, Orenburg'da isyan çıkarabilirdi (Orenburg'da 10-12 bin Tatar işçisi toplanmıştı) ve bu isyanı Doğuya yayabilirdi: Kırgızistan, Türkistan, Astrahan, Azerbaycan…*
>
> *Milliyetçiler tarafından devletin ilan edilmesine izin vermemeyi ve önlem olarak geçici de olsa hareketin liderlerini tutuklamayı önerdim."*

Türk-Tatar Milliyetçiliği güden birinden, İdil-Ural Bölgesindeki bütün Türkleri tek çatı altında toplamaya çalışarak, ümmet anlayışından millet anlayışına doğru bir geçiş gösteren Milli İdare-Millet Meclisi oluşumuna muhalefet etmesi beklenemez. Oysa Galiyev, Bolşeviklerle birlikte hareket ederek, Milli İdare'ye karşı cephe almış, hatta Şubat 1918'de bu kesimden onlarca kişiyi tutuklamıştır. Galiyev'in yaptığı bu tutuklamalar dönemin Osmanlı basınına dahi yansımıştır (Kocabaşoğlu ve Berge, 1994: 153). Zileli, Galiyev'in Bolşevik saflarda yer alarak milliyetçilere karşı cephe almasını farklı bir noktadan ele almış ve Galiyev'in milliyetçiler ile yaşadığı çatışmanın iktidar mücadelesinden kaynaklandığını belirtmiştir (Zileli, 1998):

> *"…'Türkçüler', onun en büyük iktidar rakipleriydiler. Türki halklar mozayiğinin bulunduğu sömürge bölgelerde kendi özlediği anti-sömürgeci 'sol' diktatörlüğü kurup, sömürge devrimlerini daha ileri boyutlara götürebilmesi için, ufukları sadece kendi özerk devletlerini kurmakla sınırlı 'orijinal' milliyetçileri yolunun üzerinden temizlemesi gerektiğine inanıyordu ve bu amaçla, Bolşeviklerle ittifak yaptı."*

Gültekin, Galiyev'in hiçbir zaman devrimci olmadığını ve burjuva etkisinden kurtulamadığını savunmaktadır. Bu yöndeki savunusunu güçlendirmek amacıyla

Gültekin, İdil-Ural Bölgesi'nde kurulması planlanan Tatar devleti için, liberal Tatar burjuvası tarafından benimsenen *"İdil-Ural Devleti"* adını Galiyev'in de, uygun gördüğünü yazmış ve Galiyev'e ait olduğu iddiasıyla aşağıdaki doğrudan alıntıya yer vermiştir (Gültekin, 1999: 69):

> *"Müslüman proletaryayı Bolşevizme çekmek için, onu mıknatıs gibi celbedecek milli bir eğitime ihtiyaç vardır. İşte bu nedenle eski milli burjuvazinin (İdil-Ural devleti) deyimini kabul ettik. Doğu'da devrimi kolaylaştırmak için, Rusya'dan Müslüman Doğu'ya yakın bir bölge kurmak fevkalade lüzumludur. Bu toprak Bolşevizmin yükselmesi için bir tecrübe sahası ve en yüksek Müslüman ihtilalcilerin sığınacakları bir yer olacaktır."*

Ancak Gültekin burada hatalı bir alıntı yapmış ve Said Galiyev'e ait olan yukarıdaki paragrafın, Sultan Galiyev'e ait olduğunu yazmıştır[74].

Galiyev'e, biçilen milliyetçi yakıştırması o öldükten sonra ortaya çıkmış bir şey değildir. Galiyev, milliyetçi olduğuna dair ithamlara, muhalifleri tarafından sıkça maruz bırakılmıştır. *Dördüncü Tatar Parti Bölge Konferansı*'nda yaptığı konuşmasında Galiyev, kendisine milliyetçilik ithamında bulunan Tatar Komünistlerinden Tarpişev'e şu şekilde cevap vermiştir (Galiyev, 2006: 430-431): *"Bizi milliyetçi gibi göstermek istiyor, ama o, anlaşılan, biz 1917-1918 yıllarında Tatar milliyetçileriyle umutsuzca mücadele ederken, kendisinin Moskova'da, bizim mücadele ettiğimiz Tatar burjuva milliyetçi gazetesi İl'in redaktörlüğünü yaptığını unutuyor."*

Galiyev'in, milliyetçi olduğu yönündeki iddiaları reddetmesinden hareketle onun, milletini sevmediği sonucuna varmamak gerekir. Zira Galiyev'i, Bolşevizm'e getiren milletine olan sevgisidir (Galiyev'den akt; Reyhan, 2010: 158): *"Ben sosyalizme halkıma duyduğum derin sevginin itmesiyle geldim."*

Milliyetçilik suçlaması, 1922'nin sonlarında kurulan SSCB düzeninde muhalifleri en kolay susturma ve ötekileştirme araçlarından biri halini almıştır. Galiyev

---

[74] Gültekin, bu bilgiyi Kaymak'tan doğrudan alıntıladığını referans göstermiştir. Kaymak, bu paragrafın -hatalı biçimde- Sultan Galiyev'e ait olduğunu yazmıştır. Kaymak'ın verdiği referanstan, bu bilgiyi Bennigsen'in Wimbush ile ortak çalışması olan *"Muslim National Communism in the Soviet Union"* 1976 tarihli ve Sultan Pekmezci tarafından Türkçe'ye çevrilen eserinden, elde ettiği anlaşılmaktadır. Maalesef eserin bu basımına ulaşamadık. Fakat Bennigsen'in, hem söz konusu eserinin 1995 çevirisinde (Bennigsen & Wimbush, 1995: 89-90), hem de incelediğimiz diğer iki eserinde bahsedilen doğrudan alıntının *"Said Galiyev'e ait olduğu"* belirtilmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 110; Bennigsen & Quelquejay, 2005: 132). Hatta Bennigsen'in *"Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm"* eserinde, yazının sahibinin Said Galiyev olduğu bilgisinin yanında, *"Sultan Galiyev'le karıştırılmamalı"* uyarısı da yapılmıştır. Sanırız bu uyarının sebebi, daha evvel Bennigsen tarafından yapılan hatadır. Çünkü Bennigsen'in *"Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası"* isimli eserinde, söz konusu yazının Sultan Galiyev'e ait olduğu bilgisi yer almaktadır (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 334).

hakkında milliyetçi sapma yaşadığı iddiaları, zaman geçtikçe daha da sık dile getirilmiş ve bu iddialar suçlamalara dönüşmüştür. Galiyev milliyetçi olmadığını, devrim için yaptığı çalışmalardan örnekler vererek ispatlamaya çalışmıştır (Galiyev, 2006: 570-571):

> *"Benim milliyetçiliğim, neden 'Tatar ve Tatar-Başkır Milli Kızıl Ordu birliklerini' kurduğuma bakılarak anlaşılabilir. Evet, bunları ben kurdum, ama onları benim aracılığımla asıl kuran devrim, Sovyet iktidarı ve partiydi. Yoksa olmazdı, çünkü Tatar ve genel olarak Müslüman burjuvazisiyle savaş koşullarında ağır bir iç savaş döneminde bu, Tatarların ve genel olarak Müslüman kadroların devrim adına mücadelelerinin biricik gerçek ve en güçlü örgütlü aracı oldu. Bu haklı çıkmadı mı? Doğu cephesinin neredeyse yarısının Tatar-Başkırlardan oluşmuş olması başka nasıl açıklanır? On İkinci Parti Kongresi'nde onlara ihtiyaç olduğunu ve yararlı olduklarını kabul etmedik mi?"*
>
> *Son olarak, bana Müslümanlar arasındaki konuşmalarımda neredeyse hep onların milli hisleri üzerine vurgu yaptığım söylenebilir.*
>
> *Evet, bunu yaptım, ama hep değil. Eğer yaptıysam, bunun sebebi, devrim zamanında daha önceden ezilmiş milletler arasında genel olarak güçlü bir milli dalganın ortaya çıkmasıydı. Bu dalgaları nasıl şekillendirdim? Bizim için, devrim için gerekli özel darbelerle. Milli özgürlükten bahsettim, ama hiç onların şovenist ve milli hislerine vurgu yapmadım. Milli özgürlük sorunları, onlar için de daha anlaşılır, yakın ve ilgili sorunlardı. Ve ben bununla başladım… Ama nasıl bitirdim? Hep tam ve gerçek milli özgürlüğün sadece Sovyet iktidarı ve proletarya diktatörlüğü koşullarında düşünülebileceğini söyleyerek…"*

Kazan, en çalkantılı dönemlerinden birini geçirirken, Tatar ve Başkurtları Bolşevik saflara davet eden Galiyev, Başkurt ve Tatar milliyetçi liderlerine çok sert eleştirilerde bulunmuştur (Galiyev, 2006: 186): *"Başkır ve Tatar kardeşler! Siz aldatıldınız, çok kötü aldatıldınız! Rus ve Kazan toprak ağası ve bankerlerinin satın aldığı Zeki Velidov'lar, Alkin'ler, İshakov'lar, Maksudi'ler ve Tuktarov'lar sizi kandırdı."* 1918'in Aralık ayında Galiyev'in kaleme aldığı bu cümlelerden yaklaşık 1 ay evvel (Kasım ayında) Beyaz Ordu komutanlarından Amiral Kolçak tarafından, Başkurt Milli Hükümeti'nin çalışmaları durdurulmuştur. Bununla da yetinmeyen Kolçak, Kazaçiklerin (Rus Kazakları) başkanı Dutov'u, Başkurdistan'ın tek yetkilisi tayin etmiştir. Nitekim bu gelişmeler neticesinde Başkurt lider Zeki Velidov, Bolşeviklerle temasa geçmiş ve Başkurtlar 1919 Şubat ayı itibariyle Bolşevizm saflarında yer almıştır (Hayit, 1971: 29-30).

3.1.1. Milliyetçilerin İdil-Ural Devleti / Bolşeviklerin Tatar-Başkurt Sovyeti

"İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi" çatısı altında İdil-Ural Devleti'ni kurmaya yönelik çalışmaları ve bu çalışmaların olumsuz yönde sonuçlanmasını daha evvel incelemiştik. Bu başlık altında, Müslüman milli hareketine

son veren Müslüman-Tatar Bolşeviklerin, İdil-Ural Devleti projesini kendilerince revize ederek hayata geçirmeye çabalayışlarını ve Müslüman-Tatar Bolşeviklerin bu çabalarına karşın, başta Stalin olmak üzere *Rus (Bolşevik) Komünist Partisi* ileri gelenlerinin benimsedikleri tutumu ele alacağız.

Alimcan Şeref, İdil-Ural Devleti için 2 farklı proje hazırlamış ve Millet Meclisine sunmuştur. Milli İdare, İdil-Ural Devleti'nin sınırlarını; Kazan ve Ufa illerinin tümü, Orenburg ilinin Ufa ve Samara illerine sınırdaş olan batı kısmında Türk-Tatarların bulunduğu kısım, Perm ilinin Türk-Tatarların yoğun yaşadığı güney kısmındaki bölgeler, Vyatka ilinin Ufa ve Kazan illerine yakın olan Türk-Tatarlar ve Çirmiş (Mari) halkından oluşan bölgeler, Simbir ilinin Kazan sınırında Müslüman Türk-Tatarlar ve Çuvaşların yer aldığı bölümler, Samara ilinin Kazan ve Ufa illerine sınırdaş Türk-Tatarların bulunduğu bölgeler olarak belirlemiştir. 5 Mart 1918'de belirlenen bu sınırların içinde 34 milli vilayet ilan edilmiştir (Devlet, 1998: 203-204, 210, 265-267).

Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti projesi ile *İdil-Ural Devleti* projesi arasında ciddi farklılıklar bulunmamaktadır. Nadir Devlet (2011: 136), iki proje arasındaki farkın isimlerinin başka olmasından ibaret olduğunu belirtmiştir. Galiyev, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti fikrini *"sovyet veya sosyalist cumhuriyet"* koşuluna bağlı olarak savunmuştur (Galiyev, 2006: 568) ve aslında –doğal olarak- iki devlet yapısı arasındaki en önemli fark da budur.

Tatar-Başkurt Sovyeti'nin kurulacağına dair ilan 9 Martta yapılmış, projenin şekillendirilmesi ve karara bağlanması 10-17 Mayıs arasında Stalin'in başkanlığında yapılan toplantıda gerçekleşmiştir (Devlet, 1998: 271-276).

Galiyev, İdil-Ural Bölgesi'nde Başkurt ve Tatarları tek çatı altına alan bir cumhuriyeti neden istediğini şu üç maddede belirtmiştir (Galiyev, 2006: 554):

> *"Birincisi, sınıfsal-ekonomik ilkeden: Başkırya'nın hayvancılık tarımını Tataristan'ın sanayi tarımına 'bağlamak' yani proletaryanın bulunduğu bölgeye.*
>
> *İkincisi, Başkırlarla kültür ve dil birliği: Başkırların Tatarlardan ayrı var olma eğilimlerinin önemli ölçüde yapay bir eğilimden, 'aşiret ayrımcılığından' kaynaklandığını düşündük.*
>
> *Üçüncüsü, zorunlulukların kavranmasından: Bize göre, mevcudiyetlerinden, yani birbirlerinden yapay biçimde ayrılmalarından ayrı olan bir zeminde gelişmiş olan milliyetçi antagonizmanın, Tatar ve Başkırların barışçı emeği için ve devrim için zararlı olması."*

Bolşeviklerin, Milli İdare'yi saf dışı bırakarak, İdil-Ural Bölgesi'nde egemen güç konumuna geldiklerinden bahsetmiştik. Fakat bu egemenlik Beyaz Ordu'nun

harekete geçmesiyle kesintiye uğramıştır. Habsburg Hanedanı adına savaşmayı reddederek Ruslara sığınan Çek askerler, Fransa'ya geçmek istemiştir. Bolşevikler, bu isteğe karşı çıkınca Çek askerler (Duman, 1999: 56-57), 27 Mayıs 1918'de Beyaz Ordu saflarına geçmiştir (Devlet, 2011: 129). Yaklaşık 40-50 bin kişiden oluşan Çek lejyonunun saf değiştirmesi, Beyaz Ordu için büyük bir kazanım olmuştur. Çek güçleri *"Milli Ordu"* adını alarak Beyaz Ordu saflarında, Bolşeviklere karşı savaşmaya başlamıştır. 5 Ağustos günü yoğun top ateşi altında kalan Kazan'da, 5. Kızıl Ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Beyaz Ordu'nun, Kazan'ı ele geçirmesi, Bolşeviklere muhalif olan kesim için yeniden bir heyecan yaratmıştır. Milli İdare'yi tekrar canlandırmak için çaba sarf edenler olmuştur. *"Beyaz Ordu"* adına savaşan *"Milli Ordu"* Bolşeviklerden epeyce askeri malzeme ele geçirmiştir. Sayıları 11 bine ulaşan ve Bolşeviklere muhalif olan Tatar-Başkurt askerlerin, ele geçirilen bu mühimmatlar ile silahlandırılması gündeme gelse de, büyük ihtimalle Rusların çekincesinden dolayı bu hamle gerçekleşmemiştir (Devlet, 1998: 291-292).

Bolşevikler 10 Eylül 1918'de 62 bin asker ve 124 topla Kazan şehrini yeniden zapt etmeyi başarmıştır[75]. Bu gelişme Milli İdare destekçilerinin Samara'ya geçmesine neden olmuştur. Bolşeviklerin kısa süre içinde Samara'ya doğru hareket ettiği öğrenilince, Milli İdare destekçileri bu kez Ufa'ya geçmiştir. Ufa'da, eski rejim taraftarları, Bolşevizm muhalifi ve karşıtı pek çok güç, Devlet Danışma Toplantısı'nda bir araya gelmiştir. Bu toplantılarda Ruslar (Beyazlar), Türklere karşı güvensizliklerini belli eden tutumlar sergilemiştir (Devlet, 1998: 292-296). Rus olmayan halklara ve özellikle de Türklere yönelik benimsedikleri olumsuz tutum Beyaz Ordu'nun, uğradığı başarısızlığının temel nedenleri arasında yer almaktadır.

Nadir Devlet, bu dönemde halkın ikiye bölündüğünden ve Bolşeviklerin hakim olduğu bölgelerde, ister istemez Bolşevikleri de destekleyenlerin olduğundan bahsetmiştir. Fakat, Galiyev'in o dönemde Müslüman Kızıl Ordu'ya 50 bin asker topladığı ve Milli İdare'nin silahlandırmak için 11 bin askerinin mevcut olması göz önüne alındığında, Bolşeviklere olan ilginin ciddi boyutta olduğundan bahsedebiliriz. Beyazların, Müslüman-Türkler başta olmak üzere, pek çok milletin bıkmış olduğu ve *"milletler hapishanesi"* olarak adlandırılan Çarlık düzenini yeniden tesis etmeyi amaçlaması, Bolşeviklere olan ilginin başlıca sebeplerinden olmuştur.

[75] Sultan Galiyev'in komutasındaki Müslüman Kızıl Ordu, bu başarıda büyük bir rol oynamıştır.

Beyaz Ordu'nun Kazan'dan atılması, Bolşeviklerin elini güçlendirmiştir. Giderek güçlenen Kızıl Ordu, Beyaz Ordu'yu yavaş yavaş süpürürken, otoritesini güçlendiren Stalin ise Sultan Galiyev'in başını çektiği Müslüman Komünistlerin hareket alanını, günden güne daraltmıştır[76].

Bu sırada Başkurtçuluk Hareketi'nin lideri Zeki Velidov, Beyazların milli oluşumlara izin vermeyerek eski Çarlık düzenini tesis etmeyi amaçlayan politikalarından dolayı saf değiştirmiş ve 3 ay süren müzakereler sonucu Şubat 1919'da Kızılların (Bolşevikler) yanında yer almaya başlamıştır (Togan, 2012: 207). Bu saf değiştirmede Sultan Galiyev'in önayak olması da etkili olmuştur (Erdem, 2009: 98; Devlet, 2011: 165). Lenin, Stalin ve Zeki Velidov arasında sağlanan işbirliği, Mart 1919'da Başkurt Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin ilanını da beraberinde getirmiştir. Bu durum, yaklaşık bir yıl evvel Vahidov ve Galiyev'e söz verilerek ilan edilen Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasını zora sokmuş ve aynı bölgede iki ayrı cumhuriyetin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Devlet, 2011: 161).

22 Kasım- 3 Aralık 1919 tarihinde toplanan *II. Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kongresi'*nde Politbüro tarafından, 22 Mart 1918 tarihli Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması yönündeki karar, iptal edilmiştir. Zeki Velidov gibi önde gelen Başkurt temsilciler, Başkurtların, Tatarlar ile birleşerek cumhuriyet kurmasına, Milli İdare dönemindeki İdil-Ural Devleti fikri ortaya atıldığından beri karşı çıkarak, ayrı bir Başkurt Devleti kurma arzusunun peşinden gitmiştir. Bu tutumun değişmediğinin farkında olan Stalin, Başkurtların birleşme kararına karşı olmasını gerekçe göstererek, Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması kararını iptal etmiştir (Engin vd., 1976: 156). Başkurtlar ile Tatarlar arasında var olan anlaşmazlığı Lenin ve Stalin akıllı biçimde kullanarak, Galiyev'in kurmaya çalıştığı geniş kapsamlı Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'ni rafa kaldırmıştır (Devlet, 1998: 276,303).

Zeki Velidov, Bolşevikler'in safına, onlara inandığı için değil, çıkarları için geçmiştir. Zeki Velidov'un milliyetçi görüşlere sahip olduğu ve komünizmi benimsemediği[77] Lenin ve Stalin tarafından da açıkça bilinmektedir (Togan, 2012: 243).

---

[76] Bu konunun bir kısmını *"Sultan Galiyev'in Yaşamı"* bölümünde ele almış, Müslüman Komünist Parti'nin ve tüm milli komünist örgütlerin kapatılmasına değinmiştik.

[77] Zeki Velidov, hatıralarında Lenin ve Troçki gibi liderlerin anlayışsız ve güvensiz tavırları nedeniyle yaşadığı sürtüşmelerin, kendisini Sovyetlerin saflarından kopardığını yazmıştır (Togan, 2019: 235); *"…Trotskiy ve Lenin ile telgraf başında münakaşalara sebep oldu. Onlar bu hareketimi bir nevi 'eşkiyalık' saydılar. Bunda da Frunze bana hak verdi. Bu zatın bana karşı gösterdiği bu nevi itimat ve dostluk, bende sonradan Sovyetlerde bu tip insanlar, Rykov ve emsali zevat iş başında bulunup da verilen*

Öte yandan Zeki Velidov'un, Başkurt isminin yok edilip onun yerine Tatar adının dayatılacağı yönünde endişelere sahip olduğundan söz etmek de mümkündür. Çünkü - Sultan Galiyev dahil- genel olarak Tatarlar, Müslümanlar arasında kültürel açıdan ilerlemiş olmanın da etkisiyle, bir *"büyük ağabey"* olarak liderlik yapmayı istemişlerdir. Tatarların bu düşüncesi, Orta Asya ve Kafkasya'da bulunan Türklerde *"Tatar hegamonyası"* tehdidi[78] uyandırmıştır (Yamauchi, 1998: 54). Zeki Velidov, yalnızca bu endişeleri ekseninde hareket etmemiştir, *Hatıralarında* belirttiğine göre Başkurtları, Özbek ve Kazaklar ile birleşen bir köprü konumuna getirme planları kurmuştur (Togan, 2012: 133).

Hedefler ya da amaçlar ne olursa olsun, Tatarlar ve Başkurtlar birlikte hareket edememenin bedelini, 500 bin kilometrekarelik İdil-Ural bölgesinde tek ve güçlü bir özerk devlet kuracakken, oldukça dar sınırlar üzerinde Tatar ve Başkurt halkın büyük kısmını dışarda bırakan Özerk Başkurt Sovyet Cumhuriyeti ve Özerk Tatar Sovyet Cumhuriyeti adında iki farklı özerk devletin oluşmasıyla ödemiştir. İdil-Ural neticede Başkurdistan, Tataristan, Çuvaşistan, Mordova, Mari ve Udmurt olmak üzere altı özerk devlete ve Kuybişef (Samara), Orenburg, Perma, Saratov, Sverlovsk ve Astrahan adında altı eyalete bölünerek on iki parçaya ayrılmıştır (Engin vd., 1976: 159-160).

Sultan Galiyev'in ısrarla savunduğu, İdil-Ural bölgesindeki Türk unsurların büyük çoğunluğunu tek yapı içerisinde toplayarak geniş bir sahayı kapsayan ve 8 milyonu aşan nüfusa sahip *Özerk Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti* projesinin yerine, Tatarların dahi pek çoğunu dışarıda bırakan (Engin vd., 1976: 156-157), 67 bin kilometrekarelik sahadan ve 2.9 milyon nüfustan ibaret Tataristan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur[79] (Devletşin, 2019: 186). Politbüro, bu küçük ve göstermelik Tatar Devleti'ni kurmadan evvel Sultan Galiyev, Tatar-Başkurt projesini, Başkurtların Özerklik kazanmaları nedeniyle revize ederek, yeni bir devlet projesi hazırlamıştır. Sultan Galiyev, Said Galiyev ve Burhan Mansurov Lenin'le görüşerek, yeni projesini

---

söze, yazılan muahedelere riayet hususlarına itina edilmiş olsa idi, Sovyetlerden ayrılıp, onlara karşı isyan yoluna sapmamış olurdum fikrini uyandırdı."

[78] Yamauchi, Galiyev'in bu tehdidin farkında olduğunu yazmıştır (Yamauchi, 1998: 55):
"...Müslüman uluslar arasında Tatarların erken dönemde Ruslar tarafından kontrol edilmesi ve Avrupa medeniyetini kabul etmesi idi. Tatarların böyle bir kültürel üstünlüğe sahip olması, diğer Müslüman topluluklar için Tatar şovenizmi olarak kabul edilme tehlikesi doğuracaktı. Elbette Sultan Galiyev de bu tehlikeyi farkediyordu. Çünkü o 1921 yılında Tatarlar ile Başkırlar arasında şiddetlenen ekonomik anlaşmazlığın temelinde kültürel açıdan ilerlemiş Tatarların, Başkırları ezmesinin olduğunu biliyordu."

[79] 27 Mayıs 1920

sunmuştur. Kurulacak olan Tataristan'ın sınırlarını biraz daha geniş tutmak isteyen Galiyev'in bu girişimi, olumsuz sonuçlanmıştır (Bayhan ve Poyraz, 2019: 244).

İki farklı Türk boyu olan Başkurtlar ve Tatarlar için ortak bir Türk-İslam kültürünün mevcut olduğundan bahsetmek mümkündür (Engin vd., 1976: 160). Sorunsuz biçimde bir arada yaşadıkları ve Çarlığa karşı birlikte hareket ettikleri bilinmektedir (Öztekten, 2008: 77). Nadir Devlet, Tatarlar ve Başkurtlar arasında 1917 yılı evvelinde herhangi bir düşmanlık belirtisine rastlayamadığını ve Başkurtçuluk Hareketi'nin *I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'*nda oluşmaya başladığını belirtmiştir (Devlet, 1998: 148). Tatarlar ile Başkurtlar arasında 20. yüzyılda ortaya çıkan problem, liderler düzeyinde cereyan etmiş ve halka sirayet etmemiştir (Öztekten, 2008: 78). Fakat Türk boylarının arasındaki ayrılıkları besleyen SSCB politikaları, ikiz kardeş olarak adlandırabileceğimiz bu iki Türk boyunu birbirine rakip, hatta zaman zaman da düşman konumuna sürüklemiştir (Şahin, 2008).

Bu noktada Ziya Gökalp'in, Rusya Müslümanları hakkında değerlendirmelerde bulunduğu 4 Nisan 1918 tarihli makalesine değinmek yerinde olacaktır. Gökalp, Çarlığın dağılması ile Rusya'da egemen güç konumuna gelme sırasının Türklerde olduğunu ve baskı altındaki Türklerin, ebedi istiklale kavuşacağını yazmıştır. Fakat Gökalp'e göre istiklalin kazanılması, Rusya'daki Türklerin küçük parçalara ayrılmadan, bir bütün halinde hareket etmeleri şartına bağlıdır (Gökalp, 1918: 1-2):

> *"...Bir milletin müstakil olabilmesi, bütün şubelerinin aynı metbua tabi olmasıyla kaimdir... ...bir takım beyliklere yahut aşiretlere bölünmüş olan bir kavim, ecnebi istilası altına kolayca geçebilir. O halde her şeyden evvel Rusya'daki Türklerin, birbirinden ayrı küçük hükümetler teşkiline değil, cümlesinin birleşmesiyle büyük bir devlet tesisine çalışması lazımdır."*

3.2. SULTAN GALİYEV'İN PROLETARYA ALGISI

Galiyev, sömürülen-ezilen halkları topyekün proleter ilan etmiştir (Gültekin, 1999: 74). Burada Kakınç'ın sıkça üzerinde durduğu (Kakınç, 2003: 28); Galiyev'in *"sınıfsal devrim kavramları ile değil, uluslararası ilişkiler temelinde düşünen bir devrimci"* niteliği taşımasının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ferro da, benzer bir yaklaşımla Galiyev'in, *"... 'proleter ulus' kavramını icat ederek proleteryanın toplumsal bir sınıf olduğu Batı dünyasını, tümden proleter ulusların söz konusu olduğu Doğu dünyasından"* ayırdığını belirtmiştir (Ferro, 2002: 418).

Galiyev, Marksizm'in temel öğelerinden olan proletarya kavramını kesip atamayacağı için, bulunduğu noktadan kendi gereksinimlerine uygun biçimde,

Bennigsen'in deyimiyle bu kavramı "*yeniden tanımlamıştır*." Bu yeniden tanımlama ya da yorumlama ile proletarya kavramı, ezen-ezilen milletler düşüncesinden hareketle ekonomik ve uluslararası bir temele oturtulmuştur (Bennigsen & Wimbush, 1995: 59):

> *"Tüm Müslüman sömürge halkları proleter halklardır ve Müslüman toplumundaki hemen bütün sınıflar sömürgeciler tarafından ezildiklerinden, tüm sınıfların 'proleter' olarak adlandırılmaya hakkı vardır… Müslüman halklar proleter halklardır. İktisadi bir bakış açısından, İngiliz ve Fransız proleterleri ile Afgan veya Faslı proleterler arasında muazzam bir fark vardır. Dolayısıyla, Müslüman ülkelerdeki milli kurtuluş hareketinin bir Sosyalist devrim karakterine sahip olması meşrudur."*

Galiyev'i bu şekilde düşünmeye iten sebepleri, tıpkı yukarıdaki doğrudan alıntı gibi 1918 yılında, yine Galiyev tarafından kaleme alınmış bir başka yazıya baktığımızda görebiliriz (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 329): *"Müslüman halklar birbirilerine düşman toplumsal sınıflara bölünmediklerine ve henüz sanayi proletaryasına sahip olmadıklarına göre, bu toplumlarda proletarya devrimi olanaklı değildir. Şimdilik sınıf mücadelesini içermeyen bir 'sovyet' devrimiyle yetinmek gerekir."*

Buradan hareketle, Galiyev'i, Müslüman halklar odaklı yeni bir proletarya tanımı yapmaya iten sebeplerden en belirgininin, Müslümanların sanayi hamlesini yapamayışı neticesinde geri kalmaları olduğunu söyleyebiliriz. Bu geri kalış neticesinde, sınıfsal farklılıklar belirginleşememiş ve işçi sayısında[80] gerekli rakamlara ulaşılamamıştır. Nitekim, Müslüman kesim içerisinde tek tük rastlanan zengin toprak sahipleri ve diğer kompradorlar, Müslüman milli komünistlerce, Rus kapitalizminin işbirlikçisi olarak algılanmış ve Müslüman toplumunun parçası olarak kabul edilmemiştir (Bennigsen & Wimbush, 1995: 61). Kakınç, Galiyev'in sınıfsal yaklaşımdan neden vazgeçtiği sorusuna çarpıcı bir cevap vermiştir (Kakınç, 2003: 36): *"Çünkü ona göre; ezilen bir halk için Rus Monarşi Diktatörlüğü'nün Rus Proleterya Diktatörlüğü ile yer değiştirmesi, sadece tabela değişikliği anlamına gelecektir."*

Proletarya kavramının genişletilerek millet tabanına yayılmasının sonucunda proletarya diktatörlüğünün, ezilen millet diktatörlüğüne dönüştüğünü görmekteyiz. Galiyev'in, parçalanmasına kesin gözüyle baktığı Rusya üzerinden yapmış olduğu değerlendirmeye göre, Rus hegemonyası altında ezilen milletler, Rusya'yı parçalayıp bağımsızlığa kavuşacaktır. Fakat bağımsızlığın ilk etapta gelmediği durumda Galiyev,

[80] Rusya Müslümanlarının en gelişmişlerinden olan Tatarların işçi nüfusu hakkındaki, Tatar komünist Ganayev'e ait aşağıdaki değerlendirme, Müslüman toplumunda proletaryanın ne durumda olduğunu ortaya koymaktadır; *"Köylülerden farklılaşmamış bir kaç niteliksiz işçi haricinde Tatar işçisi yoktur. Moskova bizi yerel proletaryamız üzerine dayanmaya davet ediyor. En azından 3.000 nitelikli Tatar işçisi olsaydı bu mümkün olabilirdi, fakat bu sayıdan çok uzaktayız."*

durumun tersine döneceğini ve iktidara sahip olan Rusların, baskı altına aldıkları milletler tarafından kurulan diktatörlüğün altına gireceğini belirtmiştir. Fakat Galiyev, Rusya'da ezilenlerin diktatörlüğünden ziyade, bağımsız milli devletlerin kurulacağına daha çok inanmıştır. Hatta yıkılan SSCB sonrasında ortaya çıkacak olan devletleri, şu şekilde sıralamıştır (Galiyev, 2006: 671-672):

> *"Ukrayna (Kırım ve Beyaz Rusya'yla birlikte), Kafkaslar Kafkas Ötesiyle birlikte Kuzey Kafkas Birliği olarak var olabilir, Turan (Tataristan, Başkırya, Kırgızistan ve Türkistan Cumhuriyetleri Federasyonu olarak), Sibirya ve Velikorusya. Rusya'dan zaten ayrılmış olan Finlandiya'yı, Polonya ve küçük Baltık kıyısı devletlerini saymıyoruz."*

Galiyev, Rusya temelinde verdiği bu örneği, tüm dünya ölçeğine yaymış ve Batı emperyalizminin ne şekilde alt edilebileceğine dair aşağıdaki düşünceyi ileri sürmüştür (Galiyev, 2006: 657);

> *"...insanlığın sosyal yeniden yapılanmasına yönelik maddi ön koşullar sadece sömürge ve yarı sömürgelerin metropoller üzerindeki diktatörlüğüyle sağlanabilir, çünkü ancak bu yolla yerkürenin Batı emperyalizminin zincirlerine yakalanmış üretici güçlerinin kurtuluşunun ve özgürlüğünün gerçek güvencesi sağlanabilir."*

Galiyev'in "*proleter millet"* olarak beliren proletarya algısını, Bolşevik liderleri ikna etme çabasının bir ürünü olarak da, ele almak mümkündür. Çünkü Bolşevik liderler o dönemde, ezilen-sömürge durumundaki ülkelerde ortaya çıkan ve proleter tabanlı olmayan tüm hareketlere, şüphe ile yaklaşmışlardır. Türkiye örneğinde Ankara Hareketi, proleter tabana dayanmadığı için başlangıçta Bolşeviklerce yadsınmış ve destek görmemiştir (Kakınç, 2003: 32). Oysa Galiyev, emperyalizmi yıkmak için, emperyalizme karşı direnişe geçmiş tüm hareketlere destek verilmesinden yana olmuştur (Galiyev, 2006: 256):

> *"...Karşımızda Doğuda sosyal hareketin varlığı durmaktadır, karşımızda Panislamizm hareketi ve Panmoğolculuk hareketi durmaktadır. Doğu Sorunundaki taktiğimiz bizim temel hedefimiz olmalı. Uluslararası emperyalizmden bir kere kurtulmamız gerek, buna bağlı olarak, bu hedefe yönelmiş her hareketi desteklememiz gerek."*

Galiyev'in içinde bulunduğu toplumun niteliklerine göre yeniden ele aldığı proletarya ya da proleter millet kavramını, onun en meşhur tezlerinden olan *"sömürgeler enternasyonaline"* açılan kapı olarak düşünebiliriz. Sömürgeler enternasyonali teorisinin de ilk basamağı Kakınç'ın aşamalandırması ile *"komünal turan birliği"* olmuştur[81] (Kakınç, 2003: 201).

[81] Bennigsen de *"Turan Cumhuriyeti"*ni" sömürgeler enternasyonalinin ilk aşaması olarak değerlendirmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 206).

3.3. SULTAN GALİYEV'İN TURAN'I: SOSYALİST TURAN

Sultan Galiyev'i konu alan bir takım değerlendirmelerde, Galiyev'in ileri sürdüğü Turan Federasyonu-Devleti fikrinden hareketle, anakronik hatalar içeren yargılar ortaya konmuştur. Bu fikrinden dolayı onu, Türkçü olarak niteleyen değerlendirmelere rastlanacağı gibi, Bolşeviklere ihanet ile suçlayan değerlendirmelere de denk gelmek mümkündür. Galiyev'in Turancı yaklaşımına bugünden bakarak, 1940'lardan sonra Atsız[82] ile keskinleşen Türkçülük fikriyle aynı eksende değerlendirmek, yukarıda sözünü ettiğimiz hatalardandır. Diğer anakronik yaklaşım ise, Galiyev'in, Turan Devleti hedefleyerek devrime ve Bolşeviklere ihanet ettiği yargısıdır. Galiyev ile Sovyetlerin bağı, 1923 yılı itibariyle bir daha düzelmemek üzere kopmuş ve Galiyev, Stalin tarafından karşı-devrimci ilan edilerek, önce hapse atılmış sonra da amansız bir takibe maruz kalmıştır. Galiyev'in, kendine has Turancı yaklaşımı ise Rusya Komünist Parti ile arasındaki bağların zayıflamasıyla şekillenmeye başlamıştır. Kaldı ki Galiyev, Turan fikrini, Stalin'in politikaları sebebiyle yıkılacağını düşündüğü SSCB sonrasında devrimin devamlılığını sağlamak amacı ile kurgulamıştır.

Sultan Galiyev, *Onuncu Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi'*nde Merkez Yürütme Komitesi'nde, yalnızca bağımsız Sovyet cumhuriyetlerin söz sahibi olabileceğini savunan Stalin'e karşı çıkmıştır. Bu kongre 23-27 Aralık 1922 tarihinde, SSCB'nin kuruluş arifesinde düzenlenmiştir (Galiyev, 2006: 834). Merkez Yürütme Komitesi'nde yalnızca bağımsız cumhuriyetlerin söz sahibi olması, özerk cumhuriyetlerin, iktidar organında tamamen geri plana atılması anlamını taşımaktadır. Galiyev, SSCB'de özerk cumhuriyet ve bölgelere de eşit hakların verilmesi talebinde bulunmuştur (Galiyev, 2006: 495):

> *"Söyleyin lütfen, Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'ni Gürcistan Cumhuriyeti'nden ayıran şey nedir? Diğerinin Gürcistan Cumhuriyeti'nden biraz daha fazla nüfusa, biraz daha fazla toprağa sahip olmasıdı ve bunun dışında Türkistan stratejik ve politik konumuyla, 'bağımsızlık' açısından (Türkistan'a atfedilebilecek olan bu sözcüğü tırnak içinde kullanıyorum) Gürcistan'dan çok daha uygun bir konuma sahiptir. Bu durumlar göz önüne alınırsa, Sovyet cumhuriyetlerinin milletlerinin, birleşik TsİK'ya[83] katılma hakkına sahip milletler ve bu hakka sahip olmayan milletler olarak ayrılması, üvey evlat ve öz evlat olarak ayrılması, bize göre kuşkusuz anormal bir durumdur."*

Milli sorun üzerine yaşanan bu tartışmalarda Galiyev'in, Gürcistan-Türkistan örneği dikkat çekicidir. Bağımsız Gürcistan'ı kriter alarak yaptığı değerlendirmelerde,

[82] Ertekin, Türk siyasal yaşamında *milliyetçiliğin* 1930'lu yıllarda örülmeye başlandığını ve 1940 yılından itibaren özellikle de, 1944 Türkçülük-Turancılık yargılamaları ile Türkçülük üzerinden biçimlendiğini belirtmiştir (Ertekin, 2008: 346).
[83] Merkezi Yürütme Komitesi.

hem toprak büyüklüğü hem de nüfus bakımından, özerk statüde bulunan Türkistan'ın, bağımsızlığı daha çok hak ettiğini vurgulamaktadır. Diğer yandan Stalin'in Gürcü kökenli olmasından dolayı Gürcistan örneğinin, manidar bir yönü de mevcuttur. Stalin'i işaret eden aşağıdaki satırlar, Lenin'e aittir (Lenin, 1970: 412):

> *"…Öyle sanıyorum ki bu olayda, Gürcü milletini ilgilendirdiği kadarıyla, tipik bir durumla karşı karşıyayız: gerçekten proleter bir tutum büyük bir ihtiyatı, saygıyı ve uzlaşmaya yatkınlığı bizim için zorunlu kılmaktadır. Sorunun bu veçhesini gözden ırak tutan yada (kendisi gerçek ve su katılmadık bir 'milliyetçi-sosyalist', hatta adi bir Büyük-Rus külhanbeyi olduğu halde) her önüne gelene 'milliyetçi-sosyalizm' suçlamaları yönelten Gürcü, aslında proleter sınıf dayanışmasının çıkarlarına aykırı hareket etmektedir. Çünkü milli haksızlık kadar proleter sınıf dayanışmasının gelişmesini ve güçlenmesini geciktiren hiç birşey yoktur; bir milletin 'gocunan' fertleri herşeyden çok eşitlik konusunda, ve sırf ihmalden ötürü yada latife olsun diye dahi olsa bu eşitliğin çiğnenmesi, kendi proleter yoldaşlarınca çiğnenmesi konusunda hassastırlar. işte bunun içindir ki, milli azınlıklara taviz verme ve hoşgörüyle davranma hususunda yetersiz kalmaktansa aşırı gitmek daha iyidir*[84].

Sultan Galiyev, yukarıda ele aldığımız milli sorun odaklı ve benzeri tartışmalar sebebiyle Stalin ile pek çok kez ters düşmüştür. Bu detayları, Galiyev'in karşı-devrimciliğe geçiş sürecini ele aldığımız başlık altında inceleyeceğiz. Şimdi Galiyev'in, Türkistan için istediklerinin devamına geçelim. Zira bu konu, Galiyev'in "*Pantürkist*" olarak adlandırılması ile doğrudan alakalıdır.

Galiyev, Türkistan için; bağımsız bir devlet bütçesi, Türkistan yerel kızıl ordusu ve Türkistan Komünist Partisi meydana getirilmesinin zorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Galiyev, Türkistan için istediklerinin *Pantürkist* çerçevede değerlendirilerek, muhalefet göreceğinden emindir. Bu isteklerin *Turan*'ı meydana getirebileceği itirazlarına ise Galiyev'in tutumu son derece net olmuştur (Galiyev, 2006: 560-561);

> *"…Turan'ın oluşmasına yol açacağı söylenebilir: Kırgızistan, Kaşgarya, Hive, Buhara, Afganistan'ın ve İran'ın Türk kısımlarının katılımıyla. Ama bu uluslararası sosyal devrimin çıkarları açısından neden korkunç olsun ki? Bu Rus milliyetçiliği için korkunçtur, bu Batı Avrupa kapitalizmi için korkunçtur. Devrim için korkunç değildir…"*

Galiyev'in bir başka yazısında da Turan coğrafyası Tataristan, Başkurdistan, Kırgızistan ve Türkistan'dan ibaret[85] durumdadır (Galiyev, 2006: 672). Galiyev'in, Sovyetler içerisinde federe biçimde tasvir ettiği Turan'ın en geniş sınırlara dayalı formu, SSCB içinde yer alan Türk bölgeleri, Afganistan ve İran'ın Türk bölgelerinden ibarettir

[84] 30 Aralık 1922 yılında, Lenin tarafından yazdırılmıştır (Lenin,1970: 412).

[85] Bennigsen, Kuzey Kafkasya yani Azerbaycan ve Dağıstan'ın da Turan Cumhuriyeti içerisinde düşünüldüğünü yazmıştır (Bennigsen & Wimbush, 1995: 89). Fakat Galiyev, Rusya'nın çökmesi durumunda ortaya çıkabilecek tabloyu kendince tasvir ederken Kafkasların, Kafkas ötesiyle birlikte Kuzey Kafkasya Birliği şeklinde var olabileceğini belirtmiş ve Turan olarak adlandırdığı bölüme dahil etmemiştir (Galiyev, 2006: 672).

(Galiyev, 2006: 766). Burada konuyu bağlamından koparmadan, Turan ve Turancılık anlayışı üzerine kısa bir değerlendirme yapmamız gerekmektedir.

1830'lu yıllarda Türkistan hanlıkları ile diplomatik ilişkiler çerçevesinde yazıldığı anlaşılan bir resmi Osmanlı belgesinde ilk olarak rastlanılan Turan, Osmanlı Türkleri ile Orta Asya Türkleri arasında, Ural-Altay temelli etnik bir bağ kurmamaktadır. Bu belgeye göre Turan'dan; Tatarların, Moğolların, Özbeklerin ve Türkistanlıların ülkesi olarak bahsedilmiştir. Kısacası, Osmanlı Türkleri ile Orta Asya halkları arasında etnik bir bağ kurmaktan ziyade, bir coğrafi alan adı olarak kullanılmıştır. Turan sözcüğü, Osmanlı'da ilk olarak belirttiğimiz biçimde geçerken, Macaristan'da 1839 yılında Türkçe, Macarca, Fince ve Moğolca'nın aynı dil ailesinden olduğunu belirtmek üzere Turan terimi kullanılmıştır. 1870 yılı itibariyle de Macaristan, ilk kez Budapeşte Üniversite'sinde kurulmuş olan Türkoloji kürsüsüne, ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı'da ise 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan toprak kayıpları ve özellikle Balkanlar üzerinden yaşanan kopuşlar, Orta Asya kökenli Turan toplulukları ile etnik bir bağın varlığını gündeme gelmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise hem Osmanlı, hem Rusya'daki Türkçü aydınlar, hem de Macaristan'daki Türkologlar arasında mühim fikir alış-verişleri gerçekleşmiştir (Özdoğan, 2008: 388-395).

Her ne kadar birbirilerini etkilemiş olsalar da, Türk ve Macar Turancılıkları arasında nüfus ve coğrafya bakımından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Macarlar, bir yandan Avrupa'da yükselen Pancermenizm ve Panslavizm akımlarının tehdidine karşı atak gösterme ve Avrupa'daki yalnızlıklarına çare bulma çabası içine girmiş, diğer yandan da yükselen milliyetçi düşüncenin etkisiyle eski, güçlü Macar Krallığına özlem duymaya başlamıştır. Bu atmosfer içinde dil ve tarih çalışmaları büyük önem kazanmış ve Macarlar, akraba toplulukları ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bunun neticesinde Macar Turancılar, Turanlı halkları; Türkler, Çinliler, Moğollar, Bulgarlar, Japonlar, Finliler, Estonyalılar olmak üzere bir hayli kalabalık tutmuştur (Önen, 2008: 406). Bir başka yazara göre ise Macar Turancıları, yukarıda sayılanlara ek olarak Koreliler, Siyamlılar (Tayland) ve Tibetlileri de Turan'a dahil etmiştir. Yine Macar Turancılığı içerisinde, Turan halkları ile iç içe konuma sahip oldukları gerekçesiyle Rusya ve Ukrayna halklarının da, Turan'a dahil olması gerektiğini savunan farklı bir görüş gündeme gelmiştir (Özdoğan, 2008: 389-390).

Türkiye'deki Turan anlayışında yelpaze bu kadar geniş tutulmamış ve *"Turanlı halklar"*; Türkler, Finliler, Macarlar ve Japonlar ile sınırlandırılmıştır. İş devlet olma-

birlik kurma noktasına geldiğindeyse Türkler haricindeki diğer tüm unsurlar, dışarda bırakılmıştır (Önen, 2008: 406-407). Şu satırlar Gökalp'e aittir (Gökalp, 1968: 23-24, 26):

> *"Turan bazılarının zannettiği gibi, Türklerden başka, Moğolları, Tonguzları, Finuvaları, Macarları da ihtiva eden bir kavimler halitası değildir… Turan kelimesinin manası şu suretle tahdit olunduktan sonra, artık Macarların, Finuvaların, Moğolların, Tonguzların, Turanla bir alakaları kalmamak icap eder… Turaniler, yalnız Türkçe konuşan milletlerdir."*

Macarların kurmayı düşündüğü Turan, 600 milyon civarında (o dönem dünyanın üçte birine denk düşen) bir nüfusu içermektedir (Önen, 2008: 407). Oysa Gökalp'in sözünü ettiği Turan birliği, sadece Türkleri kapsadığı için 100 milyon nüfustan oluşmaktadır[86] (Gökalp, 1968: 25).

Coğrafi sınır bakımından, Türkiye'deki Turancıların net bir çerçeve çizmediğini söyleyebiliriz. Gökalp, eski Türk tarihinden örneklemeler yaparken Turan kıtasını "*Mançurya'dan-Macaristan'a kadar*" şeklinde belirtmiş olsa da, kendi Turan tanımlarında net bir coğrafi sınır bulunmamaktadır (Gökalp, 1968: 36, 138, 161). Gökalp'te, tüm Türkleri tek çatı altında toplamak şeklinde bir yaklaşım söz konusudur ve benzerini Atsız'da da görmek mümkündür (Atsız, 1973: 3):

> *"Turancılık, Türkiye'de 60 yıldan beri tartışılan bir konudur. Zaman zaman, Türklerle akraba milletleri de içine alan bir sistem halinde düşünülmekle beraber bugün "Turancılık" deyince Türkiye'de anlaşılan şey, tarihi mirasları da dâhil olduğu halde bütün Türkler'i tek devlet halinde birleştirmek ülküsüdür ve her ülkü gibi nesillere bakan, kan ve can vergisi isteyen, gönüllere heyecan katan bir inançtır."*

Galiyev'in Turan tanımı, Rusya ve çevresinde yer alan Türkleri ifade etmektedir. Bu nedenle Galiyev'in Turan yaklaşımının, yukarıdaki Turan tartışmaları içerisinden, 1830'lu yıllardaki Osmanlı belgelerinde yer alan Turan anlayışı ile benzeştiğini söyleyebiliriz. Nitekim Galiyev, söz konusu Osmanlı belgesi ile benzer biçimde, Türkiye'deki Türkleri, Turan'ın dışında bırakmıştır. Çünkü Galiyev'in, Turan Federasyonu ile amaçladığı şey, tüm Türkleri tek çatı altında toplamaktan ziyade, ezilenleri bulundukları zulümden kurtarmaktır. Galiyev'in bunları tasarladığı dönemde Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış ve yeni kurulmuş bir cumhuriyet olarak Türkiye, bağımsızlığını elde etmiş konumdadır. Erol Cihangir ile yaptığımız görüşmede, Cihangir, Galiyev'in Turan'a yüklediği anlamı aşağıdaki şekilde ifade etmiştir E. Cihangir (kişisel iletişim, 03 Ocak, 2020):

[86] Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserini 1923 yılında yazmıştır ve burada verdiği rakam 100 milyondur; *"işte, Turan mefkuresi de bunun gibidir. Yüz milyon Türkün bir millet halinde birleşmesi. Türkçüler için ne kuvvetli bir vecd menbaıdır."*

"Galiyev için, Turan, Turancılık yahut İslamcılık Türkiye'de genel geçer tabirle bir soy birliği veya din birliğini aşarak, tarihsel perspektifte Batı emperyalizmine karşı duruşun olduğu kadar, 'Doğu Enternasyonali' olarak beşeri coğrafyanın yeniden örgütlenmesi ve yeniden inşa edilmesidir."

Bu noktada Kakınç'ın, Galiyev araştırmacılarına yol gösterir nitelikteki aşağıdaki tavsiyesi tamamlayıcı olacaktır (Kakınç, 2003: 181):

"Sultangaliyev araştırmacılarının asla gözden kaçırmamaları gereken iki önemli nokta daha söz konusudur. Bunlardan birincisi, Sultangaliyev' in irtica konusuna son derece tedirgin bir biçimde yaklaşarak bir Turan devletini bu irticaya karşı tampon olarak öngörmesi, ikincisi de, bu imgesel devleti, Sovyetler Birliği'nin eşit bir parçası olarak düşünmesidir."

Galiyev, SSCB içinde yer alan Türk bölgeleri ile SSCB'ye komşu olan ülkelerde yer alan Çin Türkistan'ı (Doğu Türkistan), Afganistan ve İran'ın Türk Bölgeleri'nin tek devlet altında birleşmesini -öngörmenin de ötesinde- tarihsel bir koşul olarak ele almıştır. Tarif edilen bölgelerde yer alan Türklerin, tek devlet halinde bir araya gelmesi Galiyev için, tarihin akışı içerisinde kaçınılmaz bir süreçtir ve bunun hakkında *"frenlenebilir, ama durdurmak ya da yok etmek olanaksızdır"* diye yazmıştır (Galiyev, 2006: 766-767).

Galiyev Tatar, Başkurt, Türkmen, Kazak, Özbek vb. Türk boylarının çevresinde yer alan Rus, Hint ve Çin tarafından "*yutulmaları*" tehlikesine dikkat çekmiştir. Bu tehlikeyi bertaraf edecek çözümü ise, Türk boylarının birbirlerini karşılıklı asimile ederek, ortak bir kültür etrafında bir kitle meydana getirmelerinde görmüştür. Artan gericilik karşısında SSCB'nin yıkılması ihtimaline karşı, devrimin devam etmesini sağlamak amacı ile Sovyet sistemi içinde bir *"Turan Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"* kurulmasını öngören Galiyev, SSCB'nin yıkılması halinde *Turan*'ın, Rusya'dan ayrılarak devrimi sürdürmeye devam edeceğini tasarlamıştır (Galiyev, 2006: 789-790). Aslında Galiyev için SSCB'nin yıkılması, ihtimalin de ötesinde mutlaka gerçekleşeceğini düşündüğü bir durumdur (Galiyev, 2006: 671); *"Çok milletli bir devlet ve Rusların devleti olarak Rusya kaçınılmaz olarak çöküşe ve parçalanmaya gidiyor."*

Ayrıca Galiyev, bütün Türk boylarının bir araya gelerek oluşturacağı güçlü bir Türk Sovyet Cumhuriyeti'nin, Çin ve Hindistan üzerinden gelecek tehlikelere karşı tampon görevi yapacağını savunmuştur. Bu noktada Galiyev, Türk boyları arasındaki ayrılıkları besleyen ve onları küçük parçalar haline getiren Sovyet politikasına, eleştiriler getirmiştir (Galiyev, 2006: 767):

"Saldıran gericilik Türk milli Sovyet cumhuriyetlerini ayrı ayrı, küçük 'bağımsız' birimler halindeyken, bir bütün oldukları zamandan çok daha kolayca ele geçirecektir.

Kısacası, Sovyet iktidarına Çin ve Hindistan tarafından uluslararası gericiliğin yapacağı beklenen ve olası saldırıya, güçlü ve sağlam bir tampon devletle, Birliğe doğrudan katılmış ve Ukrayna'yla eşit haklara sahip bir Türk Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu'yla karşı koymak gerektiğini öne sürdüm."

Görüldüğü üzere Galiyev, tıpkı Osmanlı'nın dağılma sürecinde ortaya çıkan ve devletin devamını amaç edinen Türkçülük-Turancılık fikri gibi, devrimin devamı için Turan fikrini ortaya atmıştır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Galiyev'in Turan fikri, tamamıyla kendine has bir içeriğe sahiptir. Diğer yandan Galiyev'in Turan'ı; yalnızca bir tampon değil, aynı zamanda Bennigsen'in deyimiyle *"devrimci bir tramplen"* niteliği taşımaktadır (Bennigsen & Wimbush, 1995: 88).

Turan konusunda, milliyetçiler ile kendi düşünceleri arasındaki hassasiyetlerin farklı olduğunun altını çizen Galiyev, Türk boylarının bir araya getirilmesi halinde devrimin Ortadoğu'daki seyrinin dahi değişebileceğini belirtmiştir (Galiyev, 2006: 767):

...Türk milli burjuvazisi bu tarihsel süreci kendi sınıfsal çıkarları için kullanmaya çalışıyor ve SSCB'nin Türk halklarının Sovyet iktidarından ve sosyalist devrimden 'kurtulması' sloganını öne çıkarıyor. Burjuva-milliyetçi bir hareket olan Pantürkizmin özü budur. Bense, SSCB ve onunla komşu Doğu ülkelerin Türk halklarının bir araya gelme sürecinin sosyalist devrim tarafından, Ortadoğu'daki ekonomik, politik ve stratejik konumunun sağlamlaştırılması yönünde kullanılabileceğini ve kullanılması gerektiğini düşündüm.

SSCB'nin çöküşü sonrasında sahneye çıkacak olan *"Turan Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"* sayesinde, Kakınç'ın tabiri ile *"devrimci tohumlar muhafaza edilecek ve uygun ortamlar bulundukça ihraç edilecektir."* Sonraki adım ise sömürgelere yönelik biçimde düşünülmüştür. Sömürgelerde ardı ardına patlak vermesi muhtemel devrimler neticesinde Galiyev, *"sömürgeler enternasyonalinin"* meydana geleceğini düşünmüştür. *"Sömürgeler enternasyonali"* Galiyev'in, hedefine varmadan hemen önceki aşamasıdır. Galiyev'in nihai hedefi ise *"dünya devrimi"* olmuştur (Kakınç, 2003: 25). Zileli'ye göre Galiyev, Turan'ı, devrime giden yolda gerekli bir araç olarak görmektedir (Zileli, 1998); *"Hatta onun Pan-Turanizmi bile, sürekli sömürge devrimini yürütmenin bir aracı olarak gözükür."*

3.4. ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK – MAZLUMLARI KURTARMAK

Sultan Galiyev, farklı yönleri sebebiyle dikkat çeken bir kişiliğe sahiptir. Onu, zaman zaman Turancı, İslamcı, Komünist ya da tüm bu görüşleri sentezleyen bir kuramcı olarak tanıtan ifadelere denk gelmek mümkündür. Sultan Galiyev'deki

Turancılık, Komünistlik, İslamcılık ya da bunların sentezinin aslında tek bir amacı vardır: Mazlumları kurtarmak…

O kendi milleti olan Tatarları mazlum görmüştür. Bizce bu değerlendirmesi milliyetçi duygulardan ziyade, bir realitenin ürünüdür. Galiyev, yaklaşık 4 asırdır farklı bir kültür tarafından sindirilmeye çalışılan bir milletin evladıdır. Tatarların, nasıl bir tarihsel süreçten geçtiğini ve bu süreçte -Hıristiyanlaştırma dahil- ne tür asimilasyon politikalarına maruz bırakıldıklarını, ilk bölümde kısa da olsa, ele almıştık. Galiyev'in (Kaymak, 1993: 22); *"eşit olmayanlar arasında iki isim var. Onlardan biri Tatar Türkler, diğeri müslümanlardır. Bunlar en çok ezilenler, en çok ayak altına alınanlardır…"* tespiti de şüphesiz bu realiteden beslenmiştir.

Galiyev, tutuklu bulunduğu hapishaneden Troçki ve Stalin'e gönderdiği mektubunda, mazlum bir milletin evladı olduğuna dikkat çekmiş ve kendini yalnızca Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında özgür hissettiği, itirafında bulunmuştur (Galiyev, 2006: 546); *"Ezilenlerin, ezilen halkın oğluydum… Evet… Ben devrimciydim, ama köle devrimci. Hep bunu hissettim ve hep kendimden hoşnutsuz oldum..."*

Galiyev için, mazlumlar yalnızca kendi milletinden ibaret değildir. O, Batılı sömürgeci devletlerin kıskacında kıvranan tüm Müslüman ülkeleri, topyekün proleter ilan etmiştir (Galiyev, 2006: 112). Dahası Batılı emperyalistlerin, sömürge konumuna getirdikleri Doğu'dan beslendiğini ve Doğu'nun bir bütün olarak Batı tarafından sömürüldüğünü savunmuştur(Galiyev, 2006: 254):

> *"…bütün Doğu'nun, buraya bütün Asya, Afrika, Avusturalya'yı da katarsak uluslararası emperyalizmin sömürü nesnesi olduğunu görürsünüz. Uluslararası Emperyalizm kendi durumunu güçlendirmek için gerekli bütün kaynakları, öncelikle Doğudan, sömürge alanlarından sağlamaktadır."*

Galiyev, Batı emperyalizmini yıkma konusunda, mazlum Doğu'ya önemli bir rol biçmiştir (Galiyev, 2006: 232-233); *"Doğudan yoksun ve Hindistan, Afganistan, İran ve diğer Asya ve Afrika sömürgelerinden kovulmuş Batı Avrupa emperyalizmi tükenecek ve doğal ölümü yaşayacaktır."*

Olivier Roy, Galiyev'in tüm Müslüman halkları proleter ilan etmesinden hareketle, *üçüncü dünya* kavramının Galiyev tarafından icat edildiğini ileri sürmektedir (Roy, 2009: 74):

> *"En güzel ve en kısa ömürlü sentezi komünist Sultan Galiyev yaptı. Sultan Galiyev, üçüncü dünya mefhumunu vaktinden önce icat etmişti: Buna göre emperyalizmin küresel sömürüsü karşısında sınıf çelişkilerinin arka plana itildiği mazlum bir halk*

çıkıyordu ortaya. Panislamizm burada bir tür anti-emperyalist enternasyonalizmin habercisi konumundadır."

Galiyev'e ait *"sömürgeler enternasyonali"* tezinin 1918[87] yılına dayandığını ve 19. yüzyılın ikinci yarısında arka arkaya patlak veren *"sömürge devrimlerini"* düşündüğümüzde, Roy'un yukarıdaki tespitine hak vermek mümkündür.

Galiyev, Bolşevik yöneticilerden farklı olarak, devrimin yönü için daima Doğu'yu işaret etmiştir. Çünkü Galiyev, Batı proletaryasının, sömürgelerden gelen zenginlikten nemalandığını ve gerçek proletaryanın sömürge halklar olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle de gerçek bir sosyalist devrimin, sadece sömürgeler tarafından yapılabileceğini ileri sürmüştür (Cihangir, 2006: 26-27). Galiyev'in önerisi nettir: İntikam. Şüphesiz bu öneri, proletaryanın burjuvadan intikam almasını planlayan Marksizm'den beslenmiş ve karşımıza *"ezilenlerin, ezenlere karşı intikamı"* olarak[88] çıkmıştır. Kurulacak olan sömürgeler enternasyonalinin, *Komintern*'den ayrı ve bağımsız nitelikte olması gerektiğini belirten Galiyev, sömürgeler enternasyonali bünyesinde yer alacak ülkeler için, sanayileşmeyi ölçüt olarak almıştır (Sultan Galiyev'den akt. Bennigsen & Quelquejay, 1995: 165):

"Sömürge ülkelerin bu dev planı gerçekleştirebilmeleri için, sanayi toplumlarının temsilcilerinin egemenliğindeki III. Enternasyonal'den bağımsız, hatta ona ters ve zıt, komünist bir 'sömürgeler enternasyonali' içerisinde birleşmeleri gerekir. Bu sömürgeler enternasyonali, Asya'nın, Afrika'nın ve Amerika'nın tüm ezilen halklarını bağrında toplamalıdır.

Komünist ama sanayileşmiş bir devlet olan Sovyetler Birliği bu oluşumun dışında tutulmalı, ama Rusya'nın Müslüman toprakları içine alınmalıdır."

Avrupa'yı merkeze oturtan devrim anlayışına, en başından beri karşı olan Galiyev, yukarıda ele aldığımız sömürülen mazlum halkları, devrimi gerçekleştirecek ana öğe olarak konumlandırmıştır. Galiyev'in bu yaklaşımı, onun *"üçüncü dünyacı devrimin babası"* olarak anılmasına yol açmıştır. Galiyev'in *"üçüncü dünyacı devrimin babası"* olarak anılmasında, sömürge halklara verdiği önemli rol kadar, fikirlerini bir üniversite hocası olarak, çeşitli ülkelerden gelen öğrencilerine aktarması da etkili olmuştur. Çünkü Galiyev'in öğrencilerinin bir kısmı, Moskova'dan ayrılıp ülkelerine döndüklerinde, ülkelerinin yönetiminde söz sahibi konuma erişmişlerdir. Galiyev'in eğitiminden geçmiş bu yöneticilere; Endonezyalı Tan Mala, Vietnamlı Ho Şi Minh,

[87] Kaymak, Galiyev'in, Sovyet liderlerini, devrimin Doğu'ya doğru ilerlemesi konusunda ikna etmek için *"Ezilmişlerin Birleşik Cephesi"* isimli tezini R.K.P. Kazan Bölge Komitesi'ne 18 Mart 1918'de sunduğunu belirtmiştir (Kaymak, 1993: 148).

[88] Bennigsen'in eserinde Galiyev'e ait bir yazının başlığı, bu isimle verilmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 329).

Japon Sen Katayama, Çinli Liu Şao-Çi örnek gösterilebilir (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 123).

Sultangaliyevcilik'in Türkiye'deki uzantısı olarak anılan *Kadro Hareketi*'nin liderlerinden Şevket Süreyya Aydemir, 1921-1924 yılları arasında *Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'*nde (KUTV) öğrenim görmüştür. Yani Galiyev ile Aydemir arasında hoca-öğrenci ilişkisi söz konusudur. *Kadro Hareketi*'nin Marksizm'e yaklaşımı, Galiyev'in bakış açısı ile fazlaca benzeşmektedir. Burada ön plana çıkan en mühim benzerlik, sınıf çatışmasının yerine uluslararası çatışmanın, -yani *"ezen-ezilen milletler"* çatışmasının- temel alınması olmuştur. *Kadro Hareketi* ve bu harekete Galiyevci fikirlerin tesirini, eserinde detaylı biçimde elen alan Yanardağ'ın yorumu, aşağıdadır (Yanardağ, 2018: 133):

> *"Kadroculara göre insanları gerçek kurtuluşa götürecek adaletli bir dünya, ancak emperyalizmle sömürge uluslar arasındaki bu evrensel çelişkinin çözümüyle kurulabilecektir. Bu tez çok sonraları dünyanın değişik ülkelerinde geliştirilecek 'Üçüncü Dünya' ideolojilerinin öncüsü olmuştur."*

*"Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'*nde*"* Sultan Galiyev'in yanı sıra Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov, Ahmet Baytursun, İranlı Sultanzade ve Hintli Mobendra-Nath Roy gibi fikren benzeşen önemli isimler de ders vermiştir. Aynı kurum çatısı altında çalışma yürüten bu isimlerin, birbirilerini etkilemeleri de muhtemeldir (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 123).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin, sömürgesi Hindistan'dan çekilmesi, yeni bir bağımsızlık dalgasının önünü açmada etkili olmuştur. Sömürgeci Avrupalı devletlerin bir kısmı, İngiltere'nin çekilme siyasetini benimseyip uygulasa da, Hollanda gibi kolonilerinden çekilme siyasetini benimsemeyenler de olmuştur. Hollanda, Endonezya'daki varlığını, çekilmenin aksine daha da sağlamlaştırmak istemiş, ancak silahlı direnişe dayanamayarak 1949 yılında buradan çıkmak zorunda kalmıştır. Sömürgelerindeki yerini sağlamlaştırmak isteyen bir başka Avrupalı Devlet olan Fransa, Vietnam'da silahlı direniş karşısında fazla dayanamamıştır. Vietnam, Kamboçya ve Laos gibi yeni bağımsız devletleri, bir süre sonra bağımsızlığına kavuşan -yine Fransız sömürgesi- Cezayir izlemiştir (McNeill, 2015: 725-728).

Avrupalı devletlerin sömürgesi olan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında *"sömürge devrimleriyle"* bağımsızlığını kazanan devletlerin sayısı hızla artmıştır. 19. yüzyıldan itibaren, sömürgelerde gelişmeye başlayan ulusal bilinç giderek yükselmiştir. Buna ek olarak büyük güçlerin, Dünya Savaşları neticesinde yorgun düşmeleri, onları,

sömürgeleri üzerindeki denetimlerini gevşetmeye zorlamıştır (Sander, 1996: 354-355). Avrupa sömürge devletlerinin bağımsızlığa kavuşması, önceleri ABD ve SSCB tarafından olumlu karşılansa da, ortaya çıkan sonuçları bakımından bu iki süper gücü rahatsız etmiştir. Çünkü bağımsızlığına kavuşan bu yeni devletler, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda oy hakkına da erişmiştir ve söz konusu devletlerin, karar alırken yöneldikleri taraf ne ABD, ne de SSCB'den yana olmuştur. Onlar ayrı bir grubu *"Üçüncü Dünya"* bloğunu meydana getirmiştir (McNeill, 2015: 728-729).

Galiyev'in sömürgeler enternasyonali teziyle, Roy'un belirttiği gibi *"üçüncü dünya mefhumunu vaktinden önce icat"* ettiğini söyleyebiliriz. Galiyev'in öngörüsü gerçekleşmiş, sömürgeler hem Batı Avrupa'yı, hem Sovyetleri reddederek ayrı bir yol tutmuşlarsa da, buradan yola çıkarak Soğuk Savaş sürecinde ortaya çıkan, *"Üçüncü Dünyacılık-Bağlantısızlar Hareketi"* üzerinden Galiyev'e dair –haklı ya da haksız olduğu üzerine- yargıda bulunmanın, olayı bağlamından kopardığını söyleyebiliriz. Galiyev, kuramının merkezine sömürgeleri oturtarak *"Üçüncü Dünyacılık"* fikrini temellendirmiş olabilir; fakat sonrasında ortaya çıkan süreç, Galiyev'in çizdiği yol haritasını izlememiştir.

3.5. SULTAN GALİYEV VE DİN: İSLAM'A KARŞI PROPAGANDA YÖNTEMLERİ

Sultan Galiyev üzerine araştırma yapan birinin, Galiyev'in ateist olduğunu iddia eden eserlere rastlayacağı gibi onun dindar biri olduğunu, hatta Panislamist düşüncelere sahip olduğunu ileri süren çalışmalara da denk gelmesi mümkündür. Farklı yazarların, bu kadar uç noktaları, aynı konu üzerinde savunmasının bizce iki nedeni olabilir; yazarın durduğu yer ve yazarın Galiyev'i konumlandırmak istediği yer… Her iki durum da, konuyu gerçeklerden uzaklaştırmaktadır. Galiyev'in dine karşı tutumunu, ilk olarak Galiyev'in kendi yazdıklarından, daha sonra onun döneminde yaşayan kişilerin beyanlarından ve en son da çeşitli yazarların iddialarından yararlanarak, tartışacağız. Amacımız, konuyu, gerçeklerden koparmadan, Galiyev'in fikirlerine bağlı kalarak analiz etmek olacaktır.

İlk olarak Galiyev'in *"Müslümanlar arasında din karşıtı propaganda yöntemleri"* adlı makalesini inceleyeceğiz. Galiyev, propaganda yöntemi üzerine yaptığı tahlillerini evvela Rusya içindeki genel-tüm Müslümanlar üzerinden, daha sonra etnik grupları inceleyerek ortaya koymuştur.

Galiyev'in makalesinde üzerinde durduğu konulardan biri Avrupa'nın ciddi İslam araştırmacılarının da dikkat çektiği; İslam'ın tüm semavi dinler içindeki en genç ve güçlü din konumunda olmasıdır. Sahip olduğu bu dinç halin, din karşıtı propagandayı güçleştirmesi doğal bir çıkarımdır. Bu duruma ek olarak Galiyev, İslam'ın, şeriat ya da Müslüman hukuku vasıtasıyla, hayatın tüm alanlarını detaylı biçimde düzenlediğini vurgulamıştır. İslam ve diğer dinlerin küçük bir kıyasını yapan Galiyev, İslam'ın sivil-politik ögeler ile öne çıkarken, diğer dinlerde saf ruhsal-etik motiflerin hakim olmasına dikkat çekmiştir. Bu farklılık, dinlerin ruhban sınıflarının da, birbirilerine göre farklı nitelikler ile donanmasını sağlamıştır (Galiyev, 2006: 434):

> *"...Ve sivil-politik motifleri olan bir din olarak, İslam ona inananların organizmasına sağlam bir biçimde yerleşmiştir, bu yüzden onunla mücadele daha zor ve karmaşıktır. Bu durumun haklılığının açık bir kanıtı, Müslüman din adamlığının başka dinlerdeki ruhbanlıklara göre daha büyük bir sağlamlığa sahip olmasıdır."*

İslam'da din adamının aynı zamanda öğretmen, yargıç, idareci ve hatta zor durumda kalındığında doktor olduğunu belirten Galiyev, buradan hareketle Müslüman din adamlarının diğer dinlerin ruhbanlarına nazaran, çok daha güçlü bir otoriteye sahip olduğunu yazmıştır (Galiyev, 2006: 433-434).

Galiyev'e göre Müslümanlar arasında ateizm propagandasını zorlaştıran diğer noktalardan biri de, neredeyse tüm Müslüman aleminin sömürge durumunda oluşu, yani sosyo-ekonomik durumdur. Bu noktada, dine karşı yapılacak tüm hücumların, Müslümanlarca *"haçlı seferi"* gibi algılanacağını vurgulayan Galiyev, esasında, İslam'da mevcut olan ümmet anlayışının, din karşıtı propaganda için güçlü engellerden biri olduğunu düşünmüştür. Galiyev'e göre genel etkenlerden bir diğeri de Müslümanların kültürel geri kalmışlığının doğal sonucu olarak ortaya çıkan dinsel fanatizmdir (Galiyev, 2006: 434-435).

Galiyev, din karşıtı propaganda yürütülürken, genel olarak karşılaşılacak engelleri böylelikle teşhis ettikten sonra, engelleri aşmanın yollarını tahlil etmeye makalesinde devam etmiştir. Galiyev'in en büyük çekincesi, ateizm propagandası yapan Bolşeviklerin, eski toplumsal hafızayı harekete geçirerek Müslüman halkta, Bolşeviklere dair Rus misyoner algısını uyandırma ihtimali olmuştur. Galiyev, İslam'a savaş açmış bir misyonerden ziyade, ateizm propagandasını, deyim yerindeyse kırıp-dökmeden doğal hak doğrultusunda yaparak, Rus misyonerler ile aynı kefeye konmaktan kurtulabileceklerini belirtmiştir (Galiyev, 2006: 436).

Bilindik sosyalist ajitasyonların hedefine varamayarak, broşür ve makalelerin okuyucu bulamayacağını belirten Galiyev, propaganda yapıldığını hissettirmeden, son derece olumlu biçimde hedef kişilere yaklaşılması gerektiğini belirtmiş ve iki örnek ile yöntemini açıklamaya çalışmıştır (Galiyev, 2006: 437):

> *"...Köye hırpani bir ajitatör gelir, Tatar, ürkütücü, korkunç, kaba biridir, revolveri ve belinde kılıcı vardır, 'Allah'a ve peygamberlerine' sövmeye başlar, bu şekilde kendi 'ateşli' ateizmini sergiler, Kuran'ı ya da Müslümanların kutsal kitabı saydığı bir şeyi tekmeler.*
>
> *-İşte, bakın, Kuran'ı çiğniyorum, ama bana bir şey olmuyor. Yani bu kitap kutsal değil, yani Allah yok.. vb. Dağlı ajitatörlerin bu tür davranışları halkta en olumsuz izlenimi bırakır.*
>
> *-Onu oracıkta gırtlaklayıp gebertmek istedik –dediler bana bir Tatar köyünde, böyle 'hatiplerden' bahsederken; ama muhafız birliği gelip Bulşeviki (Bolşevik) niye öldürdünüz, diye sorar diye çekinmişler…*
>
> *Ama oradan geçerken uğramış 'birinin', bir Rus 'Bolşeviğinin' papazlar ve mollalarla ilgili 'neşeli hikayeler' anlattığını söylerken konuşmaları nasıl da apaçık bir keyife ve samimi bir neşeye büünüyor:*
>
> *-Adam öyle neşeli, öyle yakın ki. Sürekli şakalaşıyor. Rus papazlarının halkı nasıl kandırdığını anlatıp durdu. Biz de durup düşündük, e bizim mollalar da, onlar da sahtekar.."*

Rusya içindeki Müslüman etnik grupların, ekonomik ve kültürel olarak, birbirinden oldukça farklı özelliklere sahip olduğunu belirten Galiyev, her grubun diğerlerinden ayrılan yanlarının gözetilerek yaklaşılması ve propagandanın bu hassasiyetler göz önüne alınarak yapılması gerektiğini yazmıştır (Galiyev, 2006: 432-438).

Galiyev, Tatarların yaygın olarak yaşadığı İdil çevresi, Ural, İç Rusya ve Sibirya'da din adamlarının, Kazakistan ve Türkistan'dakine nazaran çok daha güçlü biçimde örgütlenmesinin, din karşıtı propaganda için bu bölgeye özgü olumsuz koşullardan biri olduğunu yazmıştır. Galiyev'e göre Tatarlar arasında propagandayı güçleştirecek bir diğer koşul da, *"Rus Halk Birliği"* cephesine ait Rus misyoner derneklerinin faaliyetleri neticesinde, Müslümanların tepki göstererek dinci fanatizme daha sıkı sarılmasıdır (Galiyev, 2006: 439).

Galiyev, Tatarlar arasında propagandayı kolaylaştıracak etkenleri de sıralamıştır. Olumlu etkenlerin, olumsuzlardan fazla olduğunu belirten Galiyev, Tatarlar konusunda iyimserdir ve din karşıtı propaganda için buradaki zemini son derece uygun olarak görür. Ona göre ilk etken Tatarların, Rusya'daki tüm Müslümanlar içinde en çok proleterleşen kitle olmasıdır. Galiyev, toprakların azlığı ve kuraklığın getirdiği açlık nedeniyle Rusya'nın sanayi bölgelerine göç eden Tatarların, zaman içinde yaşam

düzenlerinde ve hayat görüşlerinde köklü bir takım değişimlerin meydana geldiğini tahlil etmiştir. Galiyev bu değişime yönelik izlenimini şu şekilde anlatmıştır (Galiyev, 2006: 440):

> *"İhtiyaçlar onları Rusya'nın bir ucundan diğerine, bir madenden diğerine sürükledi. Ruhlarında zamanla ateizm yer etti. Mide çalışmak isterken, Allah'ı düşünmek olmadı. 'Vatandan' kopup gezgin bir hayat sürdürür ve Rus yoldaşlarını örnek alan Tatar işçileri, Tatarların ataerkil yaşam düzenini ve onunla birlikte dinsel fanatizmi yıktı."*

Tatarların, çevresindeki Müslümanlara nazaran daha güçlü bir kültürel zemine sahip olmasını Galiyev, propagandayı kolaylaştırıcı etkenler arasında saymıştır. Bir diğer kolaylaştırıcı etken ise devrimin etkisi ile din adamlarının Beyaz ve Kızıl mollalar olarak ikiye bölünmesidir(Galiyev, 2006: 442).

Galiyev, Başkurtlar arasında yürütülecek olan din karşıtı propagandanın da uygun zemine sahip olduğunu düşünmüştür. Başkurtların, kabile yaşam tarzının kalıntılarını barındırmaları ve göçebe bir hayat sürmeleri nedeniyle, zayıf bir dinsel fanatizme sahip olduklarını belirtmiştir. Bedevi Araplar, Kırgızlar ve Türkmenlerden[89] hareketle göçebe yaşam tarzının dinsel fanatizmi zayıflattığını belirten Galiyev, bütün dinlerin şehirde doğup-gelişmesinin ardından kırsala-çöle yayıldığına dikkat çekmiştir (Galiyev, 2006: 442-446).

Galiyev, Başkurtların, Tatar kültürünün hegemonyası altında ezildiğini ve İslam'ı da bu koşullar altında yapay biçimde Tatarlardan edindiklerini yazmıştır. Galiyev'e göre bu durum da dinsel fanatizmi zayıflatan koşullardan olmuştur.

Başkırya'dakine (Başkurdistan) benzeyen koşulları nedeniyle Kırgızistan'daki propaganda faaliyetlerinden Galiyev'in beklentisi çok yüksektir. Tatar gezgin din adamlarının, Kırgızlarda saf biçimde duran eski yaşantı ve alışkanlıklarına nüfuz edemeyişi, Galiyev'in beklentisini yükseltmiştir. Galiyev, kadının Kırgızlar'daki konumu üzerinden yaptığı değerlendirmede, Kırgızlar arasında din karşıtı propagandanın başarısındaki büyük beklentisini temellendirmiştir (Galiyev, 2006: 443-444); *"İslam Kırgızistan'da hala kadınların konumunu belirleyememiştir. Başka yerlerde her yerine zincir konulmasına karşın, Kırgız kadını özgürlüğünü korumuştur. Şu anda gözlemlediğimiz sınırlamalar da, dinsel nitelikten çok gündelik nitelik taşımaktadır."*

[89] Taheri, Galiyev'in Türkmenler hakkındaki *"zayıf dinsel fanatizm"* saptamasının aksini yazmıştır (Taheri, 1991: 123); *"çok dinibütün bir halk olan Türkmenler 'kafir' Ruslarla temaslarını en alt düzeyde tutuyorlardı."*

Galiyev, Buhara ve onun etki alanında kalan Hive ile Türkistan'ı, din karşıtı propaganda için son derece zorlu görmüştür. Galiyev, buralarda, Cedidçilerin 1905-1910 arasında Volga çevresinde yürüttüğü yöntemler örnek alınarak, faaliyetlerin yürütülmesini uygun bulmuştur (Galiyev, 2006: 444). Cedidçilerin, din karşıtı bir propaganda yürütmediğini, sadece pozitif bilim ve eğitimleri gözeterek çağdaşlaşma ekseninde kaldığını ve ılımlı yapılarına rağmen sert tepkilerle karşılaştıklarını hesaba kattığımızda, bu bölgelerdeki dinsel fanatizmin ne denli katı olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

Galiyev'in tahlillerinde, din karşıtı propagandanın yüksek bir direnç ile karşılaşacağı diğer yerler ise; Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Dağları'dır. Buralarda İmam Şamil'in takipçilerinin mevcut olması ve Şeriat Mahkemeleri'nin işler vaziyette bulunması, Galiyev'e göre işleri zorlaştırmaktadır. Galiyev, milli ve dinsel tutuculuğun hakim olduğu bu bölgelerde Kuzey Kafkasya'nın Dağlı köylülerinin, iç savaş döneminde Kafkas Kızıl Ordu saflarında yer aldığını vurgulamıştır. Bilindiği üzere Sovyetler, Çar yanlılarına nazaran daha özgürlükçü politika ve vaatler sunarak, etnik ve dini pek çok grubu saflarına çekmiştir. Kuzey Kafkasya Dağlıları, dini kaygılar ile hareket ederek, Sovyetlerin bu yaklaşımları neticesinde Kızıl Ordu saflarında yüzlerce şeriatçı manga ve birlik meydana getirmiştir. Galiyev, buralarda da propaganda için uygun bir zeminin olmadığını belirtmiştir (Galiyev, 2006: 444).

Galiyev, Türkiye'ye yakınlığı ve sanayisinin Türkistan gibi bölgelere göre daha gelişmiş olması nedeniyle, Azerbaycan'da din karşıtı propagandanın, Tataristan'daki kadar olmasa da Buhara ve Türkistan'dakinden daha kolay ilerleyebileceğini yazmıştır. Kırım için işler daha kolaydır. Galiyev, Kırım'ı, propaganda için rahat çalışma koşulları açısından, Azerbaycan ile Tataristan arasında bir yerlerde konumlandırmıştır (Galiyev, 2006: 444-445).

Söz konusu makale, Galiyev'in en çok tartışılan, üzerine fikir yürütülen ve altında maksat aranan makalelerinden biri olmuştur. Galiyev'in bu makalesi ile *"din karşıtlığı üzerinden İslamcılık"* yaptığını iddia eden değerlendirmelere[90] denk gelmek mümkündür (Bayhan ve Poyraz, 2019: 305-313). Kakınç, Galiyev'e dönem dönem atfedilmeye çalışılan *"İslamcılık"* sıfatını yakıştırmayı olanaksız olarak nitelendirmiştir.

[90] Fatih Bayhan ve Mehmet Poyraz, Galiyev'i inceledikleri eserde *"din karşıtlığı üzerinden İslamcılık"* başlığı altında Galiyev'e ait olan *"Müslümanlar arasında din karşıtı propaganda yöntemleri"* adlı makaleyi ele almışlardır (Bayhan ve Poyraz, 2019: 305).

Söz konusu makale, Kakınç'ın bu yönde öne sürdüğü güçlü delillerden olmuştur (Kakınç, 2017: 199-200): *"...Sultangaliyev, dine mesafeli davranmakla kalmamış, arasında din karşıtı propaganda yöntemleriyle ilgili (müslüman kökenli komünistler arasında ilk olarak) uzunca bir makale yazmıştır."*

Yamauchi, *"Müslümanlar arasında din karşıtı propaganda yöntemleri"* makalesinde Galiyev'in, İslam'a ve Şeriat'a olumlu bir takım anlamlar yüklediğini ileri sürmüştür (Yamauchi, 1998: 49); *"İslamiyetin gerici olduğu şeklindeki düşünceleri reddetmekte ve İslamiyeti insan ile toplum arasında dengeyi kuran bir örnek olarak değerlendirmekteydi. Ona göre İslam kanunlarının (şeriat) esasında yeterince olumlu nitelikler mevcuttu."*

Gültekin de Galiyev'in söz konusu makalesini incelemiş ve üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Yamauchi ile benzeyen değerlendirmeler yaparken, Gültekin'in vardığı nokta farklıdır. Çünkü Galiyev, ona göre makalesinde bir takım maddi hatalar yapmıştır. Örneğin, makalede Galiyev'in, İslam'a antiemperyalist bir rol yüklemeye çalıştığını düşünen ve bu rolü eleştiren Gültekin, emperyalizm ile dini ideoloji arasında 20. yüzyıl itibariyle stratejik bir ittifakın olduğunu belirtmiştir[91]. Gültekin'e göre Galiyev, bu makalesinde *"takıyye"* yapmıştır. Bu makalenin din karşıtı gibi göründüğünü fakat içerik bakımından dini ideolojinin methiyesi olduğunu savunmuş[92] ve *"inançlı bir Müslümanın İslamiyete övgüsü mahiyetindedir"* değerlendirmesinde bulunmuştur (Gültekin, 1999: 96-97). Gültekin'in bu değerlendirmeleri ve Galiyev eleştirisi üzerine inşa ettiği eseri, Eren Tellal tarafından

[91] Mustafa Suphi, bu tehlikeyi önceden görmüş ve Galiyev ile yaptıkları sohbet esnasında dile getirmiştir (Galiyev S, 2006: 134-135): *"Eğer Müslüman ülkelerin proletaryası zamanında devrimcileştirilmezse ve bu yolla sosyalist kültürü hızla benimsemeye hazırlanmazsa, dünya emperyalizmi onu uluslararası sosyal devrimin gelişmesine karşı savaş amacıyla kullanabilir. Böylece Doğunun Müslüman proletaryası kesinlikle beklenmedik biçimde dünya devrimi için bir köstek olabilir."*

[92] Gültekin bu fikirlerini *"konunun uzmanı"* sayılan Bennigsen'den yaptığı alıntılar ile güçlendirmiştir. Fakat Gültekin'in, Bennigsen'den alıntılar yaparken, tezini güçlendirmek adına seçici davrandığını ve savunduğu tezin aksi yönde ilerleyen Bennigsen'e ait değerlendirmeleri en azından görmezden geldiğini belirtmemiz gerekmektedir. Şu satırlar Bennigsen'e ait değerlendirmelerdir (Bennigsen & Wimbush, 1995: 69): *"Sultan Galiyev ve izleyicileri Sovyet yazarlarınca gerçek Müslüman müminler olmakla ve dolayısıyla sosyalist olarak kabul edilemeyecekleri şeklinde suçlanmışlardı. Bu kuşkuludur. Sultan Galiyev ve diğer Müslüman milli komünistlerin samimi Marksistler ve muhtemelen İslam dahil, tüm dinlere düşman gerçek tanrı-tanımazlar olduklarından kuşku duyulamaz."*
Diğer yandan Gültekin, eserinde, Galiyev'in devrime katkısının zannedilenden daha az olduğunu ve Galiyev olgusunun abartıldığını işlemektedir. Galiyev'in RKP'den tasfiye edilme sürecinde son derece etkin rol oynayan ve adeta Galiyev'in düşmanı gibi hareket eden Kuybişev bile *"Sultan Galiyev Davası"* olarak bilinen RKP. MK. 4. Toplantısı 1. Gündem maddesi çerçevesinde yapmış olduğu konuşmada, Galiyev'in devrime katkılarının inkar edilemeyecek boyutta olduğuna vurgu yapmıştır (Cihangir, 2006: 216); *"Sultangaliyev'in parti saflarında vermiş olduğu hizmetleri de inkar edemeyiz. Onun askeri alandaki çalışmaları, Tataristan Cumhuriyetinde gayet ağır şartlarda yaptığı çalışmalar ve sergilemiş olduğu şahsi cesaret çoğu kişilerce bilinmektedir."*

incelenmiş ve şu şekilde yorumlanmıştır (Tellal, 2012: 114): *"Bütününde 'bilimsel sosyalizm' adı altında Sovyet deneyiminin savunusuna soyunan bu çalışma, bu bağlamda Galiyev'in tasfiyesini de olumlayacak biçimde yanlı yaklaşmaktadır."*

Tellal, Galiyev'in din karşıtı makalesi ile övgüde bulunmadığını, aksine din karşıtı propagandanın kuramsal alt yapısını oluşturma gayreti içinde olduğunu ve yaptığı saptamalar ile Bolşevikleri *–"içerden biri olarak"*- uyarmayı amaçladığını belirtmiştir. Galiyev'e yakıştırılacak *"dinci"* sıfatının yerinde bir saptama olmadığını düşünen Tellal, Galiyev'in Müslümanlar arasında Bolşevizm'in yerleşmesi için çabaladığını ileri sürerek, bu iddiasını sağlam bir temele oturtmuştur (Tellal, 2012: 112-114). Zira Galiyev'in Bolşevizm saflarında yer alarak, Tatar milli hareketinin önde gelenlerini, bizzat tutukladığına ve hapse attırdığına daha evvel değinmiştik.

Hayit, Galiyev'in söz konusu makalesinin, Sovyetlerin dine karşı girişiminin ilk örneklerinden olduğunu ve bu makalenin, *Milliyetler Komiserliği* tarafından yayımlandığını belirtmiştir. Hayit'in, konu üzerindeki saptamaları aşağıdaki gibi devam etmektedir (Hayit, 2000: 299):

> *"Sultan Galiyev, bir Müslüman din adamının oğlu, önce 'İslam'da yenicilik' ruhunu taşıyan, sosyalist, komünist, sonra milliyetçi olarak ortada görünen, zamanının Müslümanları arasından gelen Sovyet rehberlerinden, Azerbaycan komünist rehberlerinden Nuriman Narimanov'dan sonra İslam aleyhinde ortaya çıkarılan ikinci bir Müslüman idi. Sultan Galiyev'e göre 'İslam aleyhindeki propaganda yaparken İslam aleyhinde savaşan misyonerlerle hareket etmek mümkündür'. O, Müslümanlar arasında yürütülecek din aleyhindeki propagandanın Müslümanlar arasından yetiştirilen Sovyet elemanları vasıtasıyla yapılması fikrini ileri sürmüştür. Sovyet rehberleri ve İslam araştırmacıları, Sultan Galiyev'in risalesini Müslümanlar arasında çok miktarda okutuyorlardı. Fakat, onun tarafından bildirilen 'dikkatli olmak gerektiği' fikrini hesaba katmıyorlardı. Yalnız l935'te 'Savaşçı Allahsızlar Cemiyetleri Birliği'nin Başkanı Yaroslavskiy, 'Müslümanlar aleyhindeki dini propagandanın, Müslümanlar arasından gelen ortaklar tarafından yürütülmesi gerekli bir kaidedir' diye yazmıştır."*

Makale üzerinde derinlemesine incelemelerde ve yorumlarda bulanan bir diğer isim de ünlü Türkolog Bennigsen'dir. Bennigsen, Galiyev'in makalesinin giriş bölümünde kendisini; ateist ve Marksist olarak konumlandırmasının ardından, bir düşmanı tanıtırmışçasına İslam'ı analiz ederken, aslında onu üstü kapalı biçimde övdüğünü ileri sürmüştür. Bennigsen, söz konusu makalenin, Galiyev'in gözden düşmesinde pay sahibi olduğunu yazmıştır (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 132-137); *"Stalin bu makalede, Sultan Galiyev'in Marksizm-Leninizm'den farklı ve bu haliyle açıkça kabul edilemez bir 'İslami komünizm'in temellerini atma iradesi görmüştür."* Gürses'in, Galiyev'in makalesi üzerine olan tahlilleri, Bennigsen'in bu değerlendirmeleri ile büyük ölçüde benzeşmektedir (Galiyev ve Gürses, 1998: 19-20).

Bennigsen, bir diğer eserinde yine aynı Galiyev makalesi üzerine –fakat bu kez daha kısa- değerlendirmelerde bulunmuştur (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 120):

> *"Temelde tüm dinlere düşman bir komünist olduğu halde Sultan Galiyev, partideki arkadaşlarını İslam'a karşı dikkatli ve liberal bir tutum takınmaya davet ediyor, dine karşı 'savaş' vermenin gereğine işaret ediyor, ancak bu savaşın 'propaganda' temellerine dayanmasını istiyordu…"*

Galiyev'in dine karşı tutumunu sağcı kalıplara oturtan Bennigsen, Galiyev'deki mevcut ikileme dikkat çekmiştir. Bennigsen'e göre Galiyev, İslam'a karşı sert politikalardan uzak durulmasını öğütlerken, aynı zamanda tüm dinlerin yok olacağı inancına sahip bir Marksist olarak, dinsel tutuculuğa karşı düşmanlık beslemektedir. Galiyev'deki farklı bakışın, İslam'ın yok olmasından ziyade laikleşmesi isteği olduğunu belirten Bennigsen, Galiyev'in, bu laikleşme sürecinde Müslümanların kültür ve yaşam biçimlerinin zarar görmemesine dikkat ettiğini yazmıştır (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 119-120; Bennigsen & Wimbush, 1995: 69).

Galiyev ile sıkça yolları kesişen, iç savaş sürecinde kah aynı safta, kah karşı safta yer almış, Başkurtların lideri Zeki Velidov, Galiyev'in İslamiyet karşıtı propaganda faaliyetinde ciddi olduğunu yazmıştır (Togan, 2012: 243); *"…Sultangaliyev idaresindeki 'Doğu Komünist Merkezi' dine ve İslamiyete karşı açıkça propagandayı ciddi olarak yaptığı halde, Stalin 'Türkistan, Kazak ve Başkurt komünist'lerine bu işi teklif etmemeyi emrediyordu."*

Tüm bu tartışmalar ardı sıra dizildiğinde, zihinlerde Galiyev'in dini inancının ne olduğu sorusu kendiliğinden belirmektedir. Bu sorunun cevabından bağımsız olarak Galiyev'in, en çok sömürülen ve ezilen kesim olarak gördüğü Müslümanların kurtuluşu için, büyük çaba sarf ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Galiyev, tüm bir Müslüman alemini proleter kitle olarak ilan etmiştir (Bennigsen & Wimbush, 1995: 59).

Sorumuzunsa Galiyev'in kendi kaleminden bir cevabı mevcut durumdadır (Galiyev, 2006: 589); *"16 yaşımda gerçek bir ateist haline gelmiştim."* Fakat konunun başında da belirttiğimiz gibi Galiyev'in dini inancı hakkında farklı yazarların, farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Fatih Bayhan ve Mehmet Poyraz, birlikte kaleme aldıkları çalışmada, Galiyev'in Müslüman olduğunu yazmıştır (Bayhan ve Poyraz, 2019: 305). Bennigsen eserlerinde, Galiyev'in Marksizm'e iman etmiş, İslam dahil tüm dinleri yıkmak isteyen bir Marksist olmasına rağmen, İslam kültürünü ve yaşam tarzını devrimci nitelikler atfederek muhafaza etmeye çabaladığını belirtmiştir (Bennigsen & Wimbush, 1995: 69-70; Bennigsen & Quelquejay, 1995: 133; Bennigsen & Quelquejay,

2005: 120). Zeki Velidov, Galiyev'in samimi bir komünist ve din karşıtı olduğunu *Hatıralarında* yazmıştır (Togan, 2012: 246); *"...Sultangaliyev'in bizden diğer bir farkı: Komünizme bizim gibi bir zaruret icabı değil, bizzat buna inanarak intisap etmiş ve samimi olarak din aleyhtarı kesilmiş olması idi…"*

Eren Tellal, Galiyev'i tanımlarken kullanılan Müslüman, Tatar ve Bolşevik sıfatlarının arasından Müslüman kimliğini, *"en zayıfı"* olarak nitelendirmiştir. Tellal, Galiyev'in, Troçki ve Stalin'e gönderdiği 23 Mayıs 1923 tarihli mektubundaki beyanını esas almış ve Galiyev'in ateist olduğunu yazmıştır. Tellal, Galiyev'in İslam dinine yüklediği antiemperyalist rolden hareketle, Müslümanlığı Bolşevizm için kullandığını öne sürmüştür (Tellal, 2012: 111).

Kakınç, Galiyev'in, dine yaklaşımını "*özgün*" olarak nitelendirmiştir. Galiyev'in din konusunda hurafelere geçit vermeyen ve direkt olarak dine karşı eleştirel bir tutum sergilediğini belirten Kakınç, bu tutumuna rağmen Galiyev'in, devrimci yaklaşımı reddederek, evrimci bir çizgi benimsediğini yazmıştır (Kakınç, 2003: 25). Benzer biçimde Çelik, Galiyev'in dine karşı sert-yıkıcı ve devrimci tutumu reddederek, evrimci yaklaşımı benimsemesine dikkat çekmiştir (Çelik, 2012: 37-38)*; "Sibernetik Materyalizm tezi ile dinsel inanışlarla sosyalizmi barıştıran Galiyev, böylece tüm dünya halklarının umut güneşi olmuştur."* Reyhan'a göre ise (Reyhan, 2010: 101); *"Galiyev sosyalizminde İslamiyet, inançsal değil sosyal/kültürel bir veridir. Zira Galiyev bilinen şekliyle dinsel inançlı olmasa bile kültürel ve sosyolojik olarak 'Müslüman'dır."*

Görüldüğü gibi Sultan Galiyev'in, İslam dinine yönelik yaklaşımları son derece özeldir. Büyük bir dünya devrimini tasarlarken, milletini ve milletine ait kültür ögelerini hem muhafaza etmeyi amaçlamış, hem de devrimin çıkarları doğrultusunda, devrimin hizmetine sunmuştur. Kısa vadede İslam'ın gerici yönlerinin törpülenmesini ve ilerici yönlerinin, devrimin hizmetine sunulmasını hedeflemiştir. Galiyev, ait olduğu ideolojik bakış açısı gereği tüm dinlere karşı olsa da, İslam özelinde bu karşı çıkış, sertlikten uzak ve evrimseldir. Diğer yandan Galiyev'e göre kısa vadede İslam ve Türklüğün sahip olduğu kültürel ögeler de, devrime olumlu katkılar içerme potansiyeline sahiptir. Bu noktada mazlumun da mazlumu olan ve Rus baskısı altında ezilen Türklere de devrimi muhafaza etme, eğer yıkılırsa yeniden ayağa kaldırma ve onu dünyaya yayma görevini yüklemektedir.

3.5.1. Bolşevikler ve İslam

Çarlık zamanı boyunca Müslüman kelimesi, Türkleri ifade eden bir anlama sahip olmuştur. Bunun ilk sebebi Çarlık Rusya'sının, tebaasını, ırk temelli değil, Osmanlı'nın "millet sistemine" benzer biçimde din ve mezhep temelli adlandırmasıdır. Diğer sebep ise Rusya'da yaşayan Müslümanların çoğunluğunun, Türk olmasıdır. Kakınç, Çarlık Rusya'sında Türkler dışındaki Müslüman nüfusun birkaç yüz bin civarında olduğu belirtmiştir (Kakınç, 2017: 197-198). Fakat Bennigsen'in Türk olmayan Müslümanlar için verdiği rakam, yaklaşık olarak 4 milyon civarındadır (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 2).

Rus Çarlığı, 1711 yılı itibariyle, İslam dinini ve Peygamberini inceleyen ve İslam'ın sahte olduğunu iddia eden, bir takım eserler yazdırmıştır. Bu tarz eserleri, ilerleyen yıllarda tercüme çalışmaları da izlemiş ve Kur'an, Rusçaya çevrilmiştir. Çarlık Rusya'sı zamanında, İslam hakkında 150'den fazla eser yayınlanmıştır. Bu eserlerin ortak özelliği ise, İslam aleyhtarlığı içermesi olmuştur. Sovyet Rusya, sona erdirmiş olduğu Çarlık rejiminin İslam dini üzerine araştırmalarda bulunan alimlerini, kendi hizmeti altına almıştır (Hayit, 2000: 297-298).

Sovyet Rusya, bir yandan İslam'a karşı savaş açarken diğer yandan İslam'ın komünizm ile bağdaştığı yönünde çalışmalar yaptırmış ve İslam'ı kullanarak Müslümanları, devrime hizmet ettirmeyi amaçlamıştır (Hayit, 2000: 300). Müslümanların sayısının 16 milyon civarında olduğu düşünüldüğünde bu tarz çalışmaların, Sovyetler açısından gerekliliği daha iyi kavranabilecektir (Taheri, 1991: 119).

Komünist Parti'nin Türkistan vekili Ahmet Klevlev'in, Hz. Muhammed'in tüm talimatlarının sosyalist yönde olduğunu ve zaten Hz. Muhammed'in de, komünist olduğunu ifade eden beyanatlarına[93] rastlamak mümkündür. Bolşevikler, 1923 yılında daha da ileri giderek, İslam kültür ve tarihinde komünist yaklaşımların var olduğunu iddia eden yazılar yayınlamıştır. Tartışma ve iddialar bir zaman sonra gerçeklerden tamamen bağını koparmış ve 1926 yılında *Allahsızlar Cemiyeti, "Lenin peygamber midir?"* sorusuna kafa yormaya başlamıştır. Lenin'in peygamberliği üzerine tartışmak için pek çok alim toplanmıştır. Hayit, alimlerin bu iddiayı reddetmesine rağmen, Sovyet

[93] Klevlev, bu görüşlerini *Türkistan Komünist Partisi*'nin Haziran 1918'deki Kurultayı'nda dile getirmiştir.

yetkililerinin *"Lenin, hakikaten peygamberdir. Lakin, taktik cihetinden peygamber sözü kullanılmazsa iyi olur"* düşüncesinde birleştiklerini yazmıştır (Hayit, 2000: 300).

Hayit'in aktarımlarında, Sovyetlerin din üzerine benimsedikleri politikalar kendi içinde çelişkili gözükmektedir. Bir yandan Lenin'in peygamberliği ve hatta Mesihliği tartışılırken, diğer yandan dinler aleyhinde propaganda faaliyetleri sürdürülmüştür. Sovyetler; *Ateist*, *Bezbojnik* (Allahsız) ve *Antireligioznik* (Din Aleyhtarlığı) ismiyle çıkardıkları dergilerde, İslam Dini üzerine çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar, İslam'ın araştırılmasından ziyade, tahrip edilmesi doğrultusunda yürütülmüştür. Sovyetler, 1925 yılında *Fem Hem Din* dergisinde, Marksizm'in penceresinden İslam'ı değerlendirmiş, bunu yaparken yine Müslümanları komünizme yaklaştırmayı amaç edinmiştir. Bu dergi Türkçe (Tatarca) yayınlanmıştır (Hayit, 2000: 300-301).

Devletşin, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle beraber İslam'ı tahrip etmeye yönelik sistematik bir çalışmaya koyulduklarını yazmıştır. Bolşevikler, karma ya da dini ayrımı gözetmeksizin bütün Müslüman okullarını kapatmış ve din dersi vermeyi yasaklayarak, bu yasağa uymamanın cezasını cinayet ile eşdeğer tutmuştur. Kutsal kitaplar dahil olmak üzere, tüm dini yayınları sonlandıran Bolşevikler, din adamlarını da *"emeği ile geçinmeyen unsur"* olarak nitelendirmiştir. Ayrıca din adamlarının siyasi ve vatandaşlık haklarına son verilmiştir (Devletşin, 2019: 20-21).

İslam'a zarar vermek amacıyla yürütülen çalışmalar, Müslümanların zaman zaman ayaklanmasına sebep olmuştur.1920'nin baharında, İdil-Ural'da Tatarlar ve Başkurtlar *"Yaba Kıyamı"* denilen bir ayaklanma başlatmıştır. Ayaklanan halkın yaba, tırpan ve balta gibi aletler ile direnişe geçmelerinden adını alan bu kıyam, Kızıl Ordu tarafından kanlı biçimde sonlandırılmıştır. Aynı yılın sonlarına doğru Bolşevikler, mescit ve camilerin kapatılmasına yönelik gizli bir çalışma başlatmıştır. Bu konuda resmi herhangi bir kanun çıkarılmadığını belirten Devletşin, dindar halkın kendi isteği doğrultusunda camilerin kapatıldığını belirten, uydurma toplantı kararları ile Bolşeviklerin amaçlarına ulaştığını yazmıştır (Devletşin, 2019: 21-24).

Sovyetler, İslam konusuna tamamen pragmatist yaklaşarak, ihtiyaçları doğrultusunda gerekli gördükleri fikirleri pompalamayı tercih etmiştir. Bunu yaparken, Hz. Muhammed'e yönelik, komünist tanımlamalardan tutun da, sahtekar yaftasına kadar uzanan eleştirilerden çekinilmemiştir. Hatta Hz. Muhammed'in, hiçbir dönemde

yaşamadığını iddia eden L. Klimoviç gibi Rus yazarlara denk gelmek de mümkündür (Hayit, 2000: 302).

Yamauchi, klasik Marksist teorinin kalıpları dışına çıkan Sultan Galiyev'in, İslam sosyalizminin özelliklerini vurgulayan ve *Üçüncü Dünya*'yı önemseyen ilk Asyalı sosyalist olduğunu yazmıştır. Yamauchi, Galiyev'in, emperyalistlerce baskı altında kalan ve sömürülen İslam dininin, "*emperyalizme karşı bir din*" olabileceği fikrini taşıdığını belirtmiştir (Yamauchi, 1998: 47).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN GALİYEV'İN TASFİYESİ

1. 1920 BAKÜ DOĞU HALKLARI KURULTAYI

18 Haziran 1920 günü yapılan *Komintern İcra Komitesi* toplantısında, Karl Radek tarafından Türkiye, Ermenistan, İran, Yakın Doğu ve Kafkasya'nın devrimci oluşumlarını, Bakü'de bir araya getirme teklifi sunulmuştur. Radek'in bu teklifi, Dışişleri Komiseri Çiçerin'in yardımcısı olan Karahan tarafından da olumlu karşılanmıştır (Aslan, 1997: 132-133). Kurultay'ı organize etmek amacıyla bir Teşkilat Bürosu kurulmuştur. Kurulan Teşkilat Bürosu, 19 Temmuz 1920'de toplanmış ve Kurultay'ın açılış tarihi olarak 15 Ağustos'u belirlemiştir. Bunun üzerine Sultan Galiyev, toplantıdan bir gün sonra (20 Temmuz) Mustafa Suphi, Nerimanov ve Sultan Efendiyev'e Kurultay'ın, 15 Ağustos günü Bakü'de toplanacağını haber veren telgrafı göndermiştir. Galiyev, telgrafta Nerimanov, Suphi ve Efendiyev'e yapacakları çalışmalar hakkında bilgiler vermiştir. Hazırlıklar 15 Ağustos'a kadar yetişmeyince, Kurultay'ın açılışı 1 Eylül tarihine[94] sarkmıştır (Aslan, 1997: 135, 138-139).

Her şeyden evvel Bakü Doğu Halkları Kurultayı, Bolşeviklerce izlenen politikanın Batı'dan, Doğu'ya[95] doğru kaydığını göstermiştir (Carr, 2006: 298-299). Devrimi Batı'ya yaymak için, Çekoslovakya ve Polonya üzerine yürüyen Kızıl Ordu, istediği başarıyı sağlayamamıştır. Hatta harekat ters tepmiş Polonya, Ukrayna'ya doğru yönelmiştir. Bolşevikler, içinde bulundukları durumu bir nebze düzeltmek amacıyla Doğudaki İngiliz ve Fransız sömürgelerini ayaklandırmak için Bakü Kurultayı'nı toplamıştır. Sovyetler, ayaklanan sömürgelerin, İngilizleri oyalayacağını varsayarak hareket etmiştir (Cebesoy, 1982: 17). Nitekim Kurultay'ın sonunda tüm Doğu

[94] Bolşeviklerin Eylül aynın hemen başında topladıkları bu kurultay, onları Türkistan işgalinden alıkoymamıştır. Sovyetler tarafından, Doğu'nun kurtuluşunu amaç edinilerek Bakü'de toplanan bu kurultay devam ederken, yine aynı Sovyetler tarafından Buhara, işgal ve talan edilmiştir. Doğu'da emperyalizme karşı güç birliği hedefleyen Sovyetlerin içine düştüğü bu tezatı, Baymirza Hayit *"kara mizah"* olarak adlandırmıştır (Hayit, 1997: 153).

[95] Doğu Halkları Kurultayı'ndan yaklaşık 1 ay önce düzenlenen *"Komintern 2. Kongresinde*" de, devrimin yönü konusunda Doğu'da karar kılınmıştır. İlk kongrede benimsenen, Marksizm'in Avrupa merkezli devrim beklentisi, 2. Kongrede yerini, Dünyayı kurtaracak devrimin Doğu'dan yanan ateş ile gerçekleşeceği ümidine bırakmıştır. Başkaya'ya göre burada yaşanan büyük fikri değişimin ana nedeni, Alman devrimi başta olmak üzere Avrupa'da devrim umudunun günden güne azalması olmuştur. Başkaya, bu değişimi *"ölü doğmuş bir strateji değişikliği"* olarak adlandırmıştır. Nitekim 2. Kongrede alınan kararlar ve benimsenen ilkeler uygulanmamış, sömürge ülkelere verilen önem ve ayrılan zaman 3. Kongreye kadar ancak sürmüştür. 3. Kongrede sömürge ve yarı-sömürge ülkelerden katılan delegelere, sadece beşer dakika konuşma süresi verilmiştir (Fikret Başkaya'dan akt. Bennigsen & Quelquejay, 1995: 380-385).

Halklarına hitaben yayımlanan çağrıda (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 343); *"Doğu Halklarının ve bütün dünya emekçilerinin emperyalist İngiltere'ye karşı Kutsal Savaş'ı alevle yansın"* temennisinde bulunulmaktadır.

İngiltere ise Moskova'nın bu hamlesine, Kurultay'a gitmek için yola çıkan delegeleri engellemeye çalışarak karşılık vermiştir. Türkiye'den gelecek delegeleri tutuklamak amacıyla Trabzon kıyılarını tutan İngilizler, İran'dan yola çıkanları da havadan yaptığı saldırılar ile engellemeye çalışmıştır. Hindistan'da ise liman ve sınırlarda çok sıkı tedbirler alınmıştır. İngiltere'nin tüm bu çabalarına rağmen Kurultay, geniş bir katılım ile gerçekleştirilmiştir (İnç, 2007: 265-266).

Ali Fuat Cebesoy, Başkurdistan'da ve Türkistan'da yönetimde bulunan bazı Müslüman Komünistlerin, doğuda komünizmin uygulanma biçimini kararlaştırma ve kendi iç meselelerini de bu arada halletme amacıyla Sovyet yönetiminden, Bakü'de bir kongre toplanması talebinde bulunduklarını yazmıştır (Cebesoy, 1982: 16). Hakan Reyhan, Bakü'de toplanan bu kurultayın karar aşamasında Sultan Galiyev'in büyük katkısının olduğunu belirtmiştir (Reyhan, 2010: 55). Galiyev ise kurultay yerine toplantı yapılmasını ve Bakü'de değil Moskova'da[96] toplanılmasını istediğini *Ben Kimim* isimli makalesinde belirtmiştir (Galiyev, 2006: 579).

Kurultay'ın tamamen ya da büyük ölçüde Galiyev tarafından tasarlandığı ve örgütlendiği fikrini taşıyan yazarların (Gürses, 1998:16-17; Erdem, 2009:104; Reyhan, 2010: 61; Cihangir, 2010: 35; Çelik, 2012: 45; Bayhan ve Poyraz, 2019: 251) aksine Gültekin, Galiyev'in bu Kurultay'a katkısının ciddi boyutlarda olmadığını belirtmiştir (Gültekin, 1999: 102-103). Kaymak, Kurultay'ın düzenlenmesi fikrinin ve delege seçimlerinin tamamıyla Lenin'e ait olduğunu yazmıştır (Kaymak, 1993: 207). Zeki Velidov[97] ise bu tarz bir kurultay toplama fikrini ilk olarak kendisinin ortaya attığını fakat Kurultay'ın, Stalin'in başında olduğu *Milletler Komiserliği* ve *"Müslüman Komünistleri Merkezi* tarafından gerçekleştirildiğini yazmıştır (Togan, 2012: 287).

[96] Komintern İcra Komitesi Üyesi Karl Radek, kurultay için Bakü'nün neden daha uygun olduğunu şu sözlerle açıklamıştır (Aslan, 1997: 133) *;"Biz Kongre için Moskova'yı değil, Bakü'yü teklif ediyoruz. Çünkü Doğu temsilcilerinin Moskova'ya gelmesine nispeten, Bizim Bakü'ye gitmemiz daha kolaydır. Ayrıca, Bakü Doğunun merkezidir."*

[97] Zeki Velidov, kaçak durumda olduğu ve Sovyetler tarafından arandığı için Bakü Kurultayı'na katılamamıştır. Fakat Kurultay zamanı Bakü'ye gitmiş, Mustafa Suphi ile görüşerek *"Türk Komünist Partisi Merkezi'nde"* konaklamıştır. Sovyetler tarafından aranan birinin Komünist teşkilata sığınması kimsenin aklına gelmeyeceğinden Velidov burada kendisini son derece güvende hissetmiş, hatta Başkurt temsilcilerinin, Kurultay'da okuması için bildiriler kaleme almıştır (Togan, 2012: 287-290).

Sultan Galiyev, *Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Büro Başkanlığı, Merkezi Müslüman Askeri Kurulu Başkanlığı* gibi ünvanlara sahip olmasına rağmen, katılmayı çok istediği bu Kurultay'da yer alamamıştır. Kurultay'ın düzenleneceği sıralarda Başkurtlar ayaklanmıştır. Ayaklanma nedeniyle Sovyet yetkililer, Galiyev'e de, şüphe ile yaklaşmıştır. Galiyev'in belirttiği üzere, izlenen yanlış politikalar, Başkurt köylülerini isyana sürüklemiştir[98] (Galiyev, 2006: 569). 1920 yılının yaz ve güz ayları Başkurtlar için oldukça hareketli geçmiş, bölgede anarşi ve kaos hakim vaziyete gelmiş ve Carr'ın aktardığına göre, *"genel bir Başkırt ayaklanması güçlükle önlenmiştir"* (Carr, 2006: 299).

Başkurtların isyana kalkıştığı bu dönemde, *Çeka* tarafından, Zeki Velidov ve diğer kaçan Başkurt komutanlar ile temas halinde olabileceği şüphe edilen Galiyev, Doğu Halkları Kurultayı'na gönderilmemiştir (Galiyev, 2006: 569). *Çeka*'nın bu kararının arkasında, Sultan Galiyev'e güvenmeyen Stalin yer almaktadır. Stalin, Galiyev'i Başkırya hakkında yanlış istihbarat vermekle itham etmiştir. Fakat Galiyev, yanlışlığın nerede olduğunu bulamamış ve bunu, kopan bağlar sebebiyle Stalin'e de soramamıştır. İçine düştüğü bu durum, *"Doğudaki çalışma bütün devrim süresince benim başlıca hayalimdi"* diyen Galiyev'i, tam da kurultay için Bakü'ye doğru yola çıkma hazırlığı yaparken, Moskova'da alıkoymuştur (Galiyev, 2006: 622). Galiyev, hakkında duyulan bu şüphelerin ve gelişen olayların kendisine çok ağır geldiğini ve intihar etmeyi bile düşündüğünü yazmıştır (Galiyev, 2006: 569). Galiyev, Bakü Kurultayında yer alamamıştır, ancak onunla aynı fikri çizgideki Mustafa Suphi, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov gibi milli komünistler, Divan Üyesi olarak Kurultay'da bulunmuştur (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 343).

Doğu'nun, geri kaldığı ve işçi sınıfının eksikliği gibi nedenlerle devrime öncülük yapamayacağına inanan ve devrimin istikametini Batı olarak benimseyen Sovyetler, gelişmelerin istekleri dışında ilerlemesi nedeniyle ve biraz da taktiksel kaygılar ile Sultan Galiyev'in Doğu odaklı taleplerini kendilerince revize edip kullanışlı hale getirerek, ezilen milletleri ortak düşman emperyalizme karşı harekete geçirmek istemiştir.

[98]Galiyev, Başkurtlara yönelik "milliyetçilik ile mücadele" adı altında uygulanan kulaklarının kesilmesi, gözlerinin çıkarılması gibi terör boyutundaki sert politikaların halkı isyana sürüklediğini belirtmiştir (Galiyev, 2006: 556).

Delege olarak Bakü Kurultayı'nda yer alan Şevket Süreyya Aydemir'in bu kurultaya ait izlenimlerini ele aldığımızda, kurultayda yer alan Doğu Milletlerinin ciddi bir coşku içinde olduğunu söyleyebiliriz (Aydemir, bt: 204-205):

> "*Kurultay; marşlar, çığlıklar, kılıç, hançer şakırtıları arasında açıldı. Herkes, her millet kendi dilinde haykırıyordu. Havada savrulan ve birbirleriyle çarpışan kılıç, hançer sesleriyle yalnız salon değil, bütün gökkubbe inliyor gibiydi.*
>
> *...Kurultayın ilk celseleri nümayişler, bağrışmalar arasında, gürültüler, alkışlarla geçti. Kılıçlar durmadan sıyrılıyordu."*

Duman'ın aktardığına göre etkileyici konuşmalar karşısında coşkuya kapılan delegeler sloganlar, alkışlar eşliğinde havaya ateş açmıştır (Duman, 1999: 37). Bu çoşkulu atmosferin kamera kayıtlarını seyreden Ferro, izlediği görüntüleri naklettiği şu satırlarında adeta Şevket Süreyya'nın anlatımlarını doğrulamıştır (Ferro, 2002: 416-417); *"Gerçekte, kameranın hiç bozulmadan sakladığı görüntülerde, 'Cihad', 'Yaşasın Doğu'nun uyanışı' çığlıkları eşliğinde çekilen kılıçlar ve tabancalarla…"* Kısa bir araştırma sonucunda *"Tüstav Görsel Arşivi"*[99] üzerinden, Bakü Kurultayı'na ait görüntüleri izleme şansı bulduk. Görüntülerde, coşkuya kapılan insanların bir kısmı alkış tutarken, bir kısmının da anlatıldığı gibi coşkuyla silahlarını havaya doğrultup ateş ettiği görülmektedir (Tüstav Arşivi, 2017).

Bakü Kurultayı'na katılan Doğulu delegeler ile Rus ve Avrupalı yöneticilerin, Kurultay'dan beklentileri bir takım farklılıklar barındırmaktadır. Sultan Galiyev ve onun gibi düşünen Doğulu delegeler için Bakü Kongresi; Batı emperyalizminin kıskacında kıvranan Doğu halklarının kurtuluş mücadelesinde ilk adım olarak tasarlanmıştır. Komintern yöneticileri ise; Batı proletaryasının, Batı burjuvazisi ve emperyalist devletler karşısında vermiş olduğu mücadeleye, bu emperyalist devletlerin Doğulu sömürgelerini kıyama dikerek, -geçici de olsa- destek sağlama kaygısıyla hareket etmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 114-116). Nitekim daha önce de dipnotta değindiğimiz gibi Komintern, 2. Kongresi'nde yönünü döndüğü Doğu'dan, 3. Kongrede hızla yüz çevirmiştir. Bir noktada politikasının başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kurultay sonrasında Sovyetler, İngiltere ile masaya oturmuş ve bir ticaret anlaşmasına imza atmıştır. Bu bir yandan Sovyetler için, İngiltere'ye iktidarını kabul ettirme anlamını taşırken (Gültekin, 1999: 105), diğer yandan Doğu Halkları Kurultayı'nın artık yapılmayacağının ve sömürgelerin, Sovyetler tarafından İngiltere'ye

[99] http://www.tustav.org/gorsel-isitsel/dogu-halklari-kurultayi-goruntu-kaydi/

karşı kışkırtılmayacağının teminatını oluşturmuştur (Galiyev ve Gürses, 1998: 14: Ferro, 2002: 418-419).

Gürses, imzalanan *"İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'*nın*"* sadece sömürgelerdeki sosyalist hareketleri olumsuz etkilemediğini, beraberinde İngiliz işçi ve sosyalist hareketini de olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Gürses'in önemle dikkat çektiği diğer bir nokta da, *"Bakü Doğu Halkları Kurultayı'*nda*"* yoğun katılım sağlayan Türk-İslam dünyasının, muhteşem bir coşku ile gözler önüne serilen birleşme ve mücadele potansiyelinin, yalnız İngilizleri korkutmakla kalmadığı aynı zamanda Sovyet yöneticilerini de tedirgin etmiş olabileceği hususudur (Galiyev ve Gürses, 1998: 14-15).

1.1. BAKÜ KURULTAYI'NDA ANADOLU HAREKETİ, ENVER PAŞA VE GALİYEVCİLER

Davetlerin, doğrudan halka hitaben yapıldığı Bakü Kurultayı'na, devletler değil, halk ve partiler davet edilmiştir (Akal, 2014: 199). Ankara Hükümeti'ne doğrudan davet gitmediği gibi kurultay için hazırlanan çağrı metninde de Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik tereddüt ve eleştiri içeren ifadeler yer almıştır (İnç, 2007: 249):

> *"Anadolu köylüleri! Yabancı istilacılarla döğüşmek için, Kemal Paşa'nın bayrağı altında toplanmaya ısrarla çağrıldınız. Ama biz sizin, Paşalar Antanta'nın yırtıcı hayvanlarıyla barış yaparlarsa mücadelenize devam edebilmek üzere, kendi halk partinizi, kendi köylü partinizi kurmaya çalıştığınızı da biliyoruz."*

BMM ve Ankara Hükümeti'ni temsilen İbrahim Tali Bey görevlendirilmiştir. Fakat İbrahim Tali'nin delegelik başvurusu kabul görmemiştir ve Tali, gözlemci sıfatıyla Kurultay'da yer almıştır (Bayhan ve Poyraz, 2019: 254-255). Kurultay'da, İbrahim Tali'nin haricinde, Kazım Karabekir ve valiler tarafından seçilen kişiler de -şahsi olarak katılım sağlıyormuş izlenimi vererek- yer almıştır (Akal, 2014: 200). Enver Paşa, Kurultay'da "*Cezayir, Trablusgarb, Mısır, Hindistan, Tunus ve Arabistan İhtilal Cemiyetleri İttihadı*'nı" temsilen kurultayda bulunmuştur. Fakat Enver Paşa'nın, delege başvurusu kabul görmemiş, kendisine misafir localarından bir yer verilmiştir. Mustafa Suphi, Bakü Kurultayı'nda, Ankara'ya bağlı olmayan Türk Komünistlerini temsil etmiştir (Bardakçı, 2015: 206). Suphi, İttihatçılar tarafından kurulmuş olan *"Türkiye Komünist Fırkası*'nı*"*, Rus Komünist Partisi ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin desteği ile ele geçirmiş ve Bakü merkezli kurduğu yeni teşkilatına katmıştır. Bu durum, daha önceden de var olan Mustafa Suphi ile İttihatçılar arasındaki gerginliği, daha da arttırmıştır (Durmuşoğlu, 2013: 108-109).

Cebesoy'a göre komünist liderler, Bakü Kurultayı'nda Enver Paşa ve Türkiye hamleleri üzerinden Doğu'ya ve İslam Alemine bir takım mesajlar vermek istemiştir. Bolşeviklerin bu konudaki amaçlarını, hem Enver Paşa hem de Türkiye için tek cümlede toplayabiliriz; her ikisinin de İslam Alemi üzerinde kazanmış olduğu saygınlığı ve nüfuzu kullanarak, Müslüman Milletleri daha kolay etki altına almak (Cebesoy, 1982: 39-40)…

Fakat Bakü Kurultayı'nda pek çok dengenin Anadolu Hareketi, Bolşevikler ve Enver Paşa tarafından ayrı ayrı gözetildiğini söyleyebiliriz. Bolşevikler, Enver Paşa'yı saflarında göstererek İslam Alemine ortak hareket ettikleri mesajı verirken, Enver Paşa ise Türkiye'deki gelişmeleri daha yakından takip etme fırsatı bulacağını umarak hareket etmiştir (Bardakçı, 2015: 205). Bolşevikler için Enver'in Kurultay'da yer almasının iki mühim noktası daha bulunmaktadır. İlki, hakkında şüphe duydukları Sultan Galiyev'in, Müslümanlar üzerindeki güçlü nüfuzunu, Enver Paşa üzerinden dengelemek olmuştur (Reyhan, 2010: 66-67). İkincisi ise Galiyev'in yazılarında karşımıza çıkmaktadır; Bolşevikleri, Anadolu'da gerçekleşen Milli Mücadele Hareketi'nin önemini geç kavradığı için eleştiren Galiyev, hareketin önemi anlaşıldıktan sonra ise Bolşeviklerin, Enver'i mi yoksa Mustafa Kemal'i mi destekleyecekleri konusunda tereddüt yaşadıklarını, bir öz eleştiri dili kullanarak vurgulamıştır (Galiyev, 2006: 551). Nitekim Milli Mücadele'nin başarısız olması ya da Bolşeviklere karşı muhalif cepheye geçmesi halinde Sovyetler, Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal'in alternatifi olarak denemeyi tasarlamıştır. Moskova'nın bir diğer planı ise Anadolu'nun, Enver Paşa aracılığı ile komünistleştirilmesi yönünde olmuştur. Bardakçı'nın deyimiyle Enver Paşa, Moskova tarafından *"elde bulundurulması gereken bir joker, bir yedek kart"* olarak algılanmıştır (Bardakçı, 2015: 200-201).

Anadolu Hareketi için de Kurultay farklı anlamlar ve fırsatlar içermektedir. Kazım Karabekir, Bakü'ye gidecek olan heyet ile görüşerek, Kurultay'ın ülkeye sağlayacağı yararı anlatmıştır. Karabekir, Kurultay'da yer alarak Batı'ya karşı yapılan bu hareketin bir parçası olmanın yanı sıra, Azerbaycan'daki durumu gözlemlemek, İslam aleminin giriştiği faaliyetleri ve Bolşeviklerin amaçlarını öğrenmek bakımından önemli bir fırsat elde edileceğini düşünmüştür (Karabekir, 1960: 846). Kazım Karabekir'in seçtiği heyetin içinde bulunan Mühendis Aziz Bey, Kurultay kisvesi altında petrol üzerine bilgi edinmesi için gönderilmiştir. Bakü'de Aziz Bey'e, Mustafa

Suphi yardım etmiş, petrolün çıkarılması ve işlenmesi konusunda eğitim almasını sağlamıştır (Aslan, 1997: 147).

Ş. Süreyya Aydemir, Enver Paşa'nın Müslüman Doğu'daki muazzam şöhretini şu çarpıcı cümlelerle belirtmiştir (Aydemir, bt: 207);

> *"Paşa'nın şöhreti Müslüman Şarkta bir masal, bir efsane halindeydi. Bu halkın inanışına göre o, yeryüzü insanlarından biri değildi. Onun göründüğü her yerde, göklerin açılması, yerlerin yarılması, büyük ve azametli bir şeylerin olması lazım gelirdi. O daima her şeyin üstünde ve herkesin üstünde olmalıydı."*

İşte Bolşevikler de, bu şöhretten yararlanmak istemiştir. Fakat ona duyulan aşırı ilgi ve saygı, Sayılgan'ın belirttiğine göre Bolşevikleri endişelendirmiştir. Çünkü kurultaydaki Müslüman delegeler arasında, Enver'e duydukları saygıdan ötürü onun elini, ayağını öpenler olmuştur. Bazı delegeler, Enver Paşa'nın otomobilinin önüne yatmaya varacak kadar kendilerinden geçmiştir. Enver'in, Locadan her belirişinde ise Müslüman delegeler *"salavat"* getirmiştir (Sayılgan, 2009: 138). İttihatçılar, Enver Paşa'nın Kurultay'da gördüğü itibarı Anadolu'ya duyurmak için yayımladıkları gazetelerde sık sık Müslümanlarca Paşa'ya gösterilen saygıyı işlemişlerdir (Açık Söz Gazetesi'nden akt. Akal, 2014: 171);

> *"...Birden locaların birinde Enver göründü. Müslümanlar Enver'i görür görmez kıyametler koptu. Herkes meclisi bırakarak etrafına ihata etti. Kimi alnı öpüyor, kimi arkasını okşuyor, kimi elbisesine temas ediyor, kimi hayran hayran yüzüne bakıp duruyor. Etrafını tavaf edip durdular..."*

Aydemir, Enver Paşa'nın yarattığı bu coşkulu havanın bir süre sonra söndüğünü yazmıştır (Aydemir, bt: 207); *"Onu ilk görüşlerinde heyecanlarından sarsılanlar, biraz vakit geçip de, kahramanlarını ihmal edilmiş, yahut da bütün diğer insanlardan biri gibi görünce yadırgamaya başladılar. Bunun için Enver Paşa da gittikçe daha çekingen, hatta daha şaşırmış bir hal aldı. Yüzü sakin olmaktan ziyade somurtkandı."*

Kurultay'da misafir sıfatı ile yer alan Enver Paşa'nın kürsüde konuşma isteği, Zinovyev[100] tarafından geri çevrilmiştir. Enver Paşa'nın konuşmasına izin verilmemesinde, başını Mustafa Suphi'nin çektiği Türk Komünistlerinin, Paşa'ya yönelik *"Kurultay'a değil, Halk Mahkemesine"* şeklindeki protesto içeren sloganları etkili olmuştur. Enver Paşa'nın hazırlamış olduğu konuşma metni, Paşa'yı protesto eden

[100] Zinovyev *"Yoldaşlar, doğunun işçileri! Enver Bey aramıza gelmiştir ve söz hakkı istemektedir. Fakat savaş tellallığı yaparak yüzbinlerce insanın kanma giren bu emperyaliste söz hakkı vermekten imtina ederim. Konuşmasının yazısı başkası tarafından okunacaktır"* diyerek, Enver Paşa'nın konuşma talebini geri çevirmiştir (Hayit, 1997: 192).

Türk Komünistlerinden Mehmet Emin Vehbi tarafından[101] okunmuştur. Vehbi, metni okurken isteksiz ve hor gören bir tavır takınmıştır (Aydemir, bt: 208; Sayılgan, 2009: 138; Bardakçı, 2015: 208).

Enver Paşa'yı protesto edenler yalnız Türk Komünistleri ile sınırlı kalmamıştır. Enver Paşa'nın Kurultay'da yer alması, daha başka bazı komünistleri de rahatsız etmiştir. Rus dilbilimci olan Mikhail Pavloviç (Bardakçı, 2015: 209), kürsüden yaptığı konuşmasında doğrudan Enver Paşa'yı hedef alarak, Almanlar ile yaptığı ittifakı ve Brest-Litovsk Barışı ile yetinilmemesini eleştirmiştir (İnç, 2007: 173-174). Çeçen komünistlerinden Musuşef de konuşmasının bir bölümünü İttihat ve Terakki partisi üzerinden Enver Paşa'yı eleştirmeye ayırmıştır (İnç, 2007: 180); *"gerçek adının daha çok 'Belirsizlik ve Geriye gitme' olması gereken 'İttihat ve Terakki' Partisi'nin on iki yıllık egemenliği dönemini padişahın mutlakiyeti ile taçlandırdığı gibi, Türk köylü sınıfını da yoksulluğun son kertesine sürükledi."*

Nerimanov önderliğindeki Azerbaycanlı Komünistler de, Enver Paşa'nın Kurultay'daki varlığından hoşnut olmamış[102] ve Paşa'ya soğuk davranmışlardır (Reyhan, 2010: 67). Azerbaycan'ın halk eğitiminden sorumlu komiseri Bünyatzade, saldırgan bir tutum içerisinde, Enver Paşa'nın Alman emperyalizmine yardım ettiğini söylemiştir (Hayit, 1997: 191-192).

Enver Paşa'nın Kurultay'da yaşadığı olumsuzluklar bunlarla sınırlı kalmamıştır. Enver Paşa, kurultay için konakladığı otelin salonunda, Rus istihbarat elemanı Reissich tarafından silahlı saldırıya uğramış ve şans eseri bu saldırıdan yara almadan kurtulmuştur. Reissich, yaptığı bu saldırıdan dolayı yargılanmamış, aksine ödüllendirilircesine *"Siyasi İstihbarat Bürosu Türkistan Başkanı"* olarak görevlendirilmiştir (Hayit, 1997: 192).

Bardakçı, Kurultay'ın sonunda Enver Paşa'nın büyük bir hayal kırıklığı yaşadığından bahsetmiştir. Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile olan mektuplaşmalarından örnekler vererek, Enver Paşa'nın yaşadığı hayal kırıklığına dikkat

[101] Hakan Reyhan, bu metnin Macar Komünist Lider Bela-Kun tarafınan okunduğunu yazmıştır (Reyhan, 2010: 68-69). Cebesoy ise Enver Paşa'nın Kurultay'a hitaben kürsüde yer alıp, konuşmasını kendisinin yaptığını yazmıştır (Cebesoy, 1982: 30). Ş. Süreyya Aydemir, Cebesoy'un vermiş olduğu bu bilginin hatalı olduğunu yazmıştır (Aydemir, bt: 208).

[102] Enver Paşa, Atatürk'e, Bakü'deki faaliyetleri hakkında bilgi verdiği mektubunda, Azerbaycan Hükümeti'nin (Sovyet) kendisine mesafeli davrandığını da yazmıştır (Bardakçı, 2015: 211); *"...Bakü'ye seyahatim bilumum Müslümanlarca pek büyük şevk ile karşılandığı halde, Azerbaycan Hükümeti bunun aksi fikirde bulunduğunu göstermeye çalıştı. Herhalde Azerbaycan resmi adamlarının bu hareketinin başka taraflardan mülhem olması muhtemeldir."*

çeken Bardakçı, Bakü'de çektirdiği fotoğraflarında gülümsememesinin arkasında bu hayal kırıklığının olabileceğini düşünmektedir (Bardakçı, 2015: 210-211). Kutay da, Enver Paşa'nın Kurultay sonunda kötü izlenimler edindiğine dikkat çekmiştir. Çarlık Rusya yıkıldığında *"İttihat ve Terakki*'nin*" "Panislamizm"* güden diğer mensupları gibi Enver Paşa da, Türkistan'da yaşayan Müslümanların katkısıyla Hindistan'daki Müslümanlara yardım ederek İngilizleri defedebileceklerini umut etmiştir. Fakat Enver Paşa, Kurultay sonrasında Bolşevizm'in, Türk ve Müslüman Alemi için Çarlık rejiminden daha büyük bir tehlike teşkil ettiği fikrine varmıştır (Kutay, 1955: 11, 15-16). Aslan ise Enver Paşa'nın, Kurultay sonuçlarından oldukça memnun olduğunu yazmıştır (Aslan, 1997: 199).

Mustafa Kemal önderliğindeki Ankara Hükümeti, Zinovyev tarafından eleştirilmiştir. Fakat Zinovyev, Anadolu'daki hareketin İngilizlere karşı, devrimci bir hareket olması nedeniyle Sovyetlerin yardımlarını sürdüreceğini ifade etmiştir (Uğurlu, 2000: 132):

> *"Biz, daha bizimle bir düşünmeyen kitlelere de sabır ile yardım ediyoruz. Bunlar fikren dahi bize muhaliftirler. Mesela şûra hükümetinin Türkiye'ye, Mustafa Kemal'e yardımcı olduğunu biliyorsunuz. Biz başında Mustafa Kemal bulunan hareketin komünist hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz. Ankara'daki halk hükümetinin birinci içtimaının stenograf sureti gözümün önündedir. Mustafa Kemal, halifenin ve sultanın şahsı mukaddestir, ona dokunulmaz, diyor. Mustafa Kemal'in başında bulunduğu hareket, halifenin şahsını düşmandan kurtarmak istiyor. İşte bu fırkanın noktainazarı budur. Bu komünist prensibi midir? Hayır, asla…*
>
> *…Bununla beraber Mustafa Kemal hükümetinin Türkiye'de yürüttüğü siyaset, Komünist Enternasyonalın siyaseti, yani bizim siyasetimiz değildir. Fakat İngiliz hükümetinin aleyhine yürüyen her inkılap mücadelesine yardım etmeye hazırız. Bu saatte Türkiye'de terazinin gözü kim zengin ise onun tarafına eğilmektedir. Lakin bunu başka türlü olacağı zaman da gelecektir."*

Anadolu Hareketi açısından Kurultay'ın neticesi bir bakıma rahatlatıcıdır. Çünkü Anadolu'ya yapılan yardımların, Ankara Hükümeti'nin komünizmi benimsemesi şartı aranmadan sürdürülmesi kararı alınmıştır. Fakat Sovyetlerin Anadolu'da komünizm propagandasını sürdüreceği ve hatta fırsat bulduğu takdirde Türkistan ve Azerbaycan örneğinde olduğu gibi Kızıl Ordu'yu, Türkiye'ye karşı devreye sokmaktan çekinmeyeceği, BMM delegelerinin Kurultay hakkındaki raporları ışığında Ankara Hükümetince görülmüştür (Aslan, 1997: 202).

1.2. NERİMAN NERİMANOV, AZERBAYCAN SOVYETİ VE ANADOLU HAREKETİ

Azerbaycan Türklerinin, Gürcüler ve Ermeniler ile olan problemlerine daha evvel değinmiştik. Aynı durumun -üstelik benzer sebepler ile- Gürcüler ve Ermeniler

arasında var olduğunu söyleyebiliriz. Tıpkı Azerbaycan'dakine benzer biçimde Gürcistan'da, burjuvazi sınıfının büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşmuştur. Bu durum Gürcüler arasında, Ermeni karşıtı milliyetçiliğin şekillenmesine sebep olmuştur (Stalin'den akt. Carr, 2006: 311). Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler arasında yaşanan anlaşmazlıklar, bölgede hakimiyet kurabilme amacıyla Bolşeviklerce kullanılmıştır.

Devrim sonrasında etkisini yitiren Rus denetiminin yarattığı boşluk neticesinde, evvelce Çarlık baskısı altında kalmış milletlerden; kültürel muhtariyet, topraklı muhtariyet ve bağımsızlık ilanları arka arkaya gelmiştir. *Ekim Devrimi* sonrasında *"kendi kaderini tayin hakkını"* kullanmak isteyen Azeri, Gürcü ve Ermeni temsilciler, 22 Nisan 1918 günü Tiflis'te bir araya gelmiş ve ortak hareket etme kararı almıştır. Toplantı sonrasında temsilciler, *Seym* adını verdikleri bir parlamento oluşturmuş ve burada *Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti* (G.K.F.D.C.) ilan edilmiştir. (Saray, 1998: 10).

*Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti'*nde Gürcüler daha etkin olarak, söz sahibi konumda bulunmuştur. Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklar daha yaygın olarak bilinse de, Gürcüler ve Ermeniler arasındaki çekişme de azımsanamayacak boyutlara ulaşmıştır. Brest-Litovsk'tan elde ettiği kazanımlar çerçevesinde harekete geçen Osmanlı Devleti, Batum'u işgal etmiştir. G.K.F.D.C. sınırları, Brest-Litovsk'da Türkiye'ye bırakılan alanların bir kısmını kapsayacak biçimde ilan edilmiştir. Mayıs ayında Batum'da, Osmanlı Devleti ile gerçekleştirilen Konferans, yeni kurulan Cumhuriyet'in sonunu getirecek olan üstü örtülü anlaşmazlıkları, bir anda gün yüzüne çıkarmıştır. Azerbaycan Türkleri, dindaş ve ırkdaşları olan Osmanlı'dan yana tavır almış, Gürcü ve Ermeni anlaşmazlığı da tuzu biberi olmuştur. Neticede 26 Mayıs 1918 günü Gürcistan, bağımsızlığını ilan ederek Federatif Cumhuriyeti dağıtmıştır. 28 Mayıs 1918'de ise Azerbaycan ve Ermenistan, ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmiştir (Carr, 2006: 312-313). Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti, ilk bağımsız Müslüman cumhuriyeti olma özelliğini taşımaktadır. Yine bu Cumhuriyet ile ilk kez "*Azerbaycan*" adı, bir ulus adı olarak kullanılmıştır (Roy, 2009: 79). Azerbaycan Cumhuriyeti, Gence şehrini Hükümetin geçici merkezi olarak duyurmuştur (Saray, 1993: 30).

Bakü ise Bolşeviklerin hakimiyeti altında bulunmaktadır. Bolşevikler, Bakü'nün kontrolünü, Lenin tarafından 18 Aralık 1917'de *"Kafkasya Fevkalade Komiseri"* olarak

görevlendirilen Şaumyan, üzerinden sağlamıştır (Mehmetzade, 1991: XXII). Lenin'in dostu olan Şaumyan, aynı zamanda Bakü Sovyeti'nin de başkanlığına getirilmiştir (Carr, 2006: 313). Ermeni asıllı Şaumyan, Doğu Anadolu'da Rusya himayesinde bir Ermeni Devleti meydana getirmek için görevlendirilmiştir (Mehmetzade, 1991: XXII). Bu amaçlarla donanmış ve Şaumyan[103] başkanlığında bulunan Bakü Sovyet Hükümeti, Azerbaycan Türklerinden korkan bölgedeki Ermeniler tarafından, olumlu karşılanmış ve büyük bir destek görmüştür (Carr, 2006: 313).

Mart ayında Bakü'de ortam tamamen gerilmiş, milliyetçi Azerbaycan Türklerinden oluşan *Müsavat Partisi*, zaten yaygın olan siyasi konumunu daha güçlendirmiştir. Bunun önüne geçmek isteyen Şaumyan önderliğindeki Bolşevikler, Ermeniler ile ortak hareket ederek, Bakü Katliamı'nı gerçekleştirmiştir[104] (Sarıahmetoğlu, 2014: 13). Ermeniler, Erzincan Mütarakesi sonucunda Kafkas cephesinden geri çekilen Rus askerlerden temin ettikleri silah ve mühimmatlar sayesinde, tam anlamıyla bir kolordu oluşturarak, donanımlı hale gelmiştir. Buna karşılık, Azerbaycan Türkleri kendilerini korumaya yönelik bir takım oluşumlar meydana getirme girişiminde bulunsa da, teçhizat yönünden son derece yetersiz kalmış ve Ermenilerin hücumları karşısında savunmasız konuma düşmüştür (Budak, 1998: 62, 65-66). Bakü'de yaşanan olayların katliam olduğu fikrine, Şaumyan'ın anlatımlarından bile ulaşmak mümkündür (Sarıahmetoğlu, 2014: 14):

> "*Musavatçılara karşı savaşlara katılmayı kabul eden Taşnak askeri birlikleri savaşların ikinci günü şehirde fitne-fesat, nizamsızlık yaratmaya, milli soykırımı alevlendirmeye çalıştılar. Onlar şehirde sivil halkı, özellikle Azerbaycan Türklerini öldürüyor ve mallarını yağmalıyorlardı. Bununla Taşnaklar ihtilal güçlerini soysuzlaştırmak, Bakü'de proleterler ile ihtilal karşıtları arasında meydana gelen sınıf savaşına milli soykırım mahiyeti vermek istemişlerdi. Taşnakların ve Musavatçıların çıkardıkları kargaşa sonucunda şehirde vatandaş savaşı kendiliğinden, belirli ölçülerde millî bir hal aldı."*

Olaylar neticesinde 30.000 Azerbaycan Türkü, Bolşevikler ve Ermeni çetelerin işbirliğinde katledilmiştir. Komünist Azerbaycan Türklerinin lideri konumunda bulunan Neriman Nerimanov, yaşananlardan duyduğu rahatsızlığı Şaumyan ve Orconokidze'ye yazdığı açık mektup ile dile getirmiş ve bu mektup *Hümmet* gazetesinde yayınlanmıştır (Adıgüzel, 2004: 152-153):

---

[103] Şaumyan, milliyetçi Ermeni gruplar ile yakın temas halindedir ve Elçin Neciyev'e göre, göreve gelmesinde bu temasın büyük bir etkisi olmuştur (Neciyev, 2014: 7).

[104] 1918 yılındaki katliamlarda Ermeniler, Rus Bolşevikleri Türkistan'da da yalnız bırakmamıştır. 20 Şubat 1918'de Kızıl Ordu, Taşkent'i işgal etmiş ve hiç zaman kaybetmeden Ermeni silahlı kuvvetleriyle beraber, 10 binden fazla Türkü öldürmüşlerdir (Hayit, 1971: 33; Bayraktar, 2008: 24).

"Sizler Sovyet Devletinin politikasına ihanet ederek Taşnaklarla iş birliği yaptınız ve hiçbir günahı olmayan binlerce insanın, karşı devrimci, halk düşmanı gibi aslı esası olmayan suçlamalarla yok edilmesine seyirci kaldınız.

...Bunu yaparak Sovyet yönetimine bir kara leke vurdunuz. Bir an önce bu kara perdeyi yırtmaz ve lekeyi temizlemezseniz, buralarda Sovyet hakimiyetinin yaşaması imkansız olacaktır."

Bölgedeki Ermenilerin, Türklere yönelik katliamları bu kadarla sınırlı kalmamıştır. Fakat konumuzdan uzaklaşmamak adına, Bakü'deki Azerbaycan Türklerine yönelik Ermeni zulmünün, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun, Bakü'de hakimiyeti sağladığı tarih olan 15 Eylül 1918'e kadar sürdüğünü belirterek devam edeceğiz (Sarıahmetoğlu, 2014: 15).

Nuri Paşa[105], Bolşevik ve Ermeni saldırıları karşısında savunmasız kalan *Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'*nin Hariciye Vekili Mehmet Hacinski ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek yardım talebinde[106] bulunmaları üzerine (Saray, 1993: 35-37), Enver Paşa tarafından, *Kafkas İslam Ordusu* Komutanı olarak görevlendirilmiştir (Budak, 1998: 69). Enver Paşa, *"Elviye-i Selâse"* olarak adlandırılan ve Berlin Antlaşması ile Ruslara savaş tazminatı olarak bırakılan Kars, Ardahan, Batum'un geri alınmasını, Dünya Savaşı'nda yaşanan kayıplar sonrasında, yeniden toprak ve güven kazanımı sağlamak bakımından son derece mühim görmüştür (Çolak, 2014: 28-29, 31).

Kafkas İslam Ordusu'nun ilerleyişi, bölgedeki Ruslar ve Ermenileri tedirgin etmiştir. Yaklaşmakta olan Türklerin korkusuyla Bakü Proletaryası -bilhassa Ermeniler- Bakü Sovyet'ine, İngilizler ile işbirliği yapılarak destek istenmesi için baskı yapmıştır. Bu konuda Bolşeviklerin olumsuz tutumu nettir ve Şaumyan bu istekler karşısında istifasını sunmuştur. Bölgeyi İngilizlerden temizlemenin, Türklere nazaran daha zor olacağını düşünen Bolşevikler, bu tarz bir ittifaka sıcak bakmamıştır. Bu gelişmeler neticesinde iktidar, ekseriyeti Ruslardan oluşan ve Ermeni milliyetçilerinin de desteğini arkasına alan Es-Erlerin kurduğu *"Orta Hazar Diktatörlüğü'*ne*"* geçmiştir. Yeni oluşum hiç vakit kaybetmeden, Türkleri durduracak tek kuvvet olarak gördükleri

[105] Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Enver Paşa'nın kardeşidir. Gence merkezli kurulan Milli Hükümet'in yardım isteği ve davetiyle, Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a giren Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü, katliamcı Ermeni çetelerinden ve Bolşeviklerden temizlemiştir (Adıgüzel, 2004: 93).

[106] Bu yardım talebi Osmanlı Devleti ile karşılıklı yardımlaşmayı öngören, 4 Haziran 1918 tarihli anlaşma sonrasında gelmiştir. Söz konusu anlaşmadan aylar önce (Ocak ayında) Azerbaycan temsilcileri Osmanlı Devletinden yardım talebinde bulunmuştur. Bu yardım talebini Enver Paşa son derece önemli bulmuş ve Berlin Anlaşmasında (13 Temmuz 1878) kaybedilen Kars, Batum, Ardahan'ı tekrar almak için bir fırsat olarak görmüştür. Nitekim bu amaçla, Mart ayında *İttihat ve Terakki*'nin bir *"Kafkas Şubesi"* teşkil edilmiştir (Budak, 1998: 63-67).

İngilizleri davet etmiştir. İran'da hazır bekleyen ve binden fazla mevcuduyla İngiliz kuvveti, General Dunsterville komutasında Bakü'ye gelmiştir. İngilizlerin bölgeye gelmesinin ardından Ermeniler güven tazelese de, İngilizlerin beklenenin altında bir kuvvet ve donanım ile gelmesi sebebiyle aslında bir hayal kırıklığı yaşanmıştır (Kazımzade, 2016: 164-172).

Azerbaycan Türkleri tarafından büyük sevgi gösterileri ile karşılanan Kafkas İslam Ordusu (Saray, 1993: 37), Ermenistan'ı işgal etmiş ve Azerbaycan'ı kendi komutası altına almıştır. Gürcistan ise Osmanlı'nın müttefiki Almanya'ya[107] sığınarak varlığını sürdürebilmiştir. İngilizler, İran üzerinden Ağustos 1918'de girdiği Bakü'yü, Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesi nedeniyle 15 Eylül'de terk ederek, yeniden İran'a çekilmiştir (Carr, 2006: 314).

Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül'de kurtardığı Bakü'den, Mondros Mütarekesi nedeniyle 30 Ekim'de çıkmak zorunda kalmıştır. Türklerin boşalttığı Azerbaycan, bu kez İran'da hazır bulunan İngilizlerin hücumuna uğramış ve Bakü, yine Bolşevik ve Ermenilerin zulmü altına girmiştir. İngiltere, "*Azerbaycan Milli Şurası'*nı" ülkedeki tek otorite olarak beyan etmiştir. Azerbaycan Hükümeti, istiklalini koruyabilmek adına;

[107] Osmanlı'nın Kafkaslar'daki ilerleyişi, Almanları da endişeye düşürmüştür. Almanya'nın Gürcistan temsilcisi General Lossow, Osmanlı'nın Gürcistan'a girmesinin engellenmesi gerektiğini, çünkü Türklerin amacının tüm Kafkasya'yı ele geçirmek olduğunu belirtmiştir. Kafkasya, Dünya Savaşı'nın iki müttefiki arasında anlaşmazlıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Osmanlı, Kafkasya'da ilerlerken Almanlar ise ilginç bir tezat içerisinde kalmıştır. Osmanlı'nın tüm Transkafkasya operasyonlarının planlarını Alman General Seeckt yaparken, Alman Dış İşleri ise buradaki ilerlemenin durdurulması için çabalamıştır. Almanya içinde yaşanan görüş ayrılığına dikkat çeken Çolak, Osmanlı'nın ve Alman General Seeckt'ın bilgilendirilmemesinin sebebinin Almanların gizli bir Kafkasya politikası olduğunu yazmıştır. Enver Paşa, kısa zamanda bu gizli politikanın farkına varmış ve Alman yetkililere gönderdiği sitem barındıran telgraflar ile süreci hızlandırmaya çalışmıştır. Diğer yandan Kafkasya meselesinin netlik kazanmaması, Osmanlı-Alman ilişkilerine de zarar vermiştir. İngiltere, Rusya, Osmanlı ve Almanya, Kafkasya'ya büyük önem vermiştir. Nitekim bir zamanlar omuz omuza savaşan iki müttefik, burada karşı karşıya gelmiş ve Alman özel birlikleri, Ermeniler ile birlikte hareket ederek Osmanlı'ya karşı-küçük çaplı da olsa- silahlı bir direniş göstermiştir. Enver Paşa, aradaki bağların kopmasını istemediği için çatışmaya giren Alman askerlerin, silahsızlandırıp geri gönderilmesi emrini vermiştir (Çolak, 2014: 35): *"Karakilise yakınlarında Ermeniler ile girdiğimiz bir çatışmada, Alman özel birliklerinin Ermenilerin yanında bize karşı savaştığı söylendi. Buna önce inanmak istemedim ve Ermenilerin bir oyunu olarak düşündüm. Ancak bunun gerçek olduğu anlaşılınca bu özel birlikler silahsızlandırılarak geri gönderildi. Göründüğü kadarıyla bu girişim General Lossow tarafından gerçekleştirildi. Eğer böyle giderse Ermeniler ve Gürcüler Osmanlı Devleti ile Almanya arasında Kafkasya konusunda bir anlaşmazlık olduğunu düşünecekler ve bu da bizim zararımıza olacaktır. Bundan dolayı Müttefikler arasındaki yanlış anlamaları önlemek için Kafkasya konusundaki düşüncelerinizi zamanında bize bildirmeniz çok önemli."* Bakü'nün kıymetli petrolleri, Osmanlı ve Almanya arasındaki azalmakta olan güveni, tamamen yok etmiştir. İngiliz kuvvetlerinin, Bakü'ye vardığı gün olan 4 Ağustos'ta, Almanlar, Bakü'ye doğru ilerleyen Kafkas İslam Ordusu'nun derhal durdurulmasını, aksi takdirde Osmanlı Ordusu'nda yer alan tüm Alman Subayların çekileceğini, Osmanlı'ya bildirmiştir. Osmanlı Devleti, tehditlere kulak asmayarak, ilerleyişini sürdürmüş ve Kafkas İslam Ordusu Ermeni, Rus ve İngilizlerin haricinde Almanlarla da çarpışarak Bakü'yü elde etmiştir. Bakü petrollerinin kudreti, müttefik Osmanlı ve Almanları birbirine düşürürken, düşman Alman ve Bolşevikleri de işbirliğine itmiş, bölgede pek çok denge gözetilerek çeşitli ittifaklar kurulmuştur (Kaya, 2013: 70; Kazımzade, 2016: 163-164; McMeekin, 2019: 386-387).

İtilaf Devletleri ve Amerika'dan yardım talebinde bulunmuş, uluslararası kamuoyuna sesini duyurmak ve yardım temin etmek için çabalamıştır. Fakat Ermeni ve Bolşeviklerin saldırıları önlenememiş, aksine İngilizler Bakü'den çekildikten sonra (Ağustos 1919) bu saldırılar daha da şiddetlenmiştir (Saray, 1993: 37).

Ekim Devrimi'nden itibaren Transkafkasya'da kontrolü kaybeden Ruslar, İngiltere'nin geri çekilmesi sonrasında ortaya çıkan boşluğu, kendi kuvvetleri ile doldurmak için hazırlık yapmaya başlamıştır. İngilizler geri çekilirken Azerbaycan hükümetini iktidara getirmiştir. Azerbaycan hükümeti, Ocak 1920'de İtilaf Devletleri tarafından tanınmıştır (Carr, 2006: 316). Sovyetler, Azerbaycan'da hızlı ve planlı bir propagandaya girişmiş ve Azerbaycan Türklerini de saflarına katmaya başlamıştır. Bu noktada Bolşeviklerin, Azerbaycan'da kendilerine ne kadar taraftar topladıkları konusundaki farklı yaklaşımlara değineceğiz.

Carr, zaten güçsüz olan Azerbaycan Hükümeti'nin "*patlak veren bir komünist isyan sonucu"* devrildiğini yazmıştır (Carr, 2006: 316). Saray, Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal edebilmek için iki yol izlediğini yazmış ve şu şekilde devam etmiştir;

> *"a- Bolşevik fikirlerini benimseyen kişileri bulmak ve onları her türlü vaadle kandırıp kullanmak, b- Azerbaycan'ın içinde bulunduğu kötü şartları abartarak anlatmak ve propaganda yapmak… Bolşevik propagandacıları her iki yol için de Azerbaycan'da sayıları az da olsa, müttefikler bulmuştur."*

Görüldüğü gibi Saray'ın anlatımına göre Bolşevikler, Azerbaycan halkından az sayıda insanı saflarına katabilmiştir (Saray, 1993: 43).

Azerbaycan halkının Bolşeviklere yaklaşımı konusunda Galiyev'in de anlatımları bulunmaktadır (Galiyev, 2006: 322):

> *"…bütün Azerbaycan oraya gitmiş yoldaşların aktardığına göre, son aylarda kanayan bir volkan gibidir, her an patlamaya ve Müsavatçıların binasını yerle bir etmeye hazırdır. Bakü işçileri açıkça Sovyet Rusya'yla müttefikliğe gidilmesi yönünde konuşmaktadır. Üç bin kişilik ordu istisnasız Bolşevikliğe kapılmıştır. Köylüler toprak reformu talep ederek ayaklandı…"*

1920 yılı Nisan ayında, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir arasındaki mektuplaşmada Azerbaycan'daki durumun, Galiyev'in çizdiği tabloyla benzer olduğu görülmektedir. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Ermeni Taarruzu için bulunduğu Erzurum'dan, Kafkaslar hakkında edindiği bilgileri 6 Nisan 1920'de yazdığı mektup ile Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir (Karabekir, 1960: 603-604):

"..Şu halde Azerbaycan ve Gürcistan hududlarına vasıl olmuş olan bolşeviklerin harekatına arız olan tevakkuf hiç bir mukavemetin neticesi değildir... Azerbaycan ve Gürcistan resikarında burjuvazi sınıfına mensup birer kabine bulunmakta ve bu kabinelerin bolşevikliğe temayüllerine dair bir emare görülememekte ise de ekseriyeti bolşevikliğe taraftar olan halkın dahilî bir inkilâb ile Bolşevikliği infilâk ettirecekleri anlaşılmaktadır. Ezcümle Azerbaycan kabinesine yapılan ve fakat neticesiz kalan suikast bu inkilabın ilk asarındandır... Azerbaycan millet ve ordusunun bolşeviklik aleyhinde bir vaziyet alacağına ihtimal vermiyorum."

Bolşeviklerin, Azerbaycan Türkleri tarafından ne derece destek gördüğü tartışmaları bu şekildedir. Kesin olan durum ise Kazım Karabekir'in beklentisinin gerçekleşerek, Sovyetlerin, Azerbaycan'da hakimiyeti ele alması olmuştur.

Sovyetler, yaptıkları propaganda ile Bakü'de istedikleri havayı oluşturmaya başlamıştır. Karabağ'da, Ermenilerin saldırıya geçmesi üzerine Azerbaycan ordusu, Başkent Bakü'den Karabağ'a hareket etmek zorunda kalmıştır. Bolşevikler, Başkent'i tamamen savunmasız yakalamış ve darbe için Kızıl Ordu'yu hazırlamaya başlamıştır. Nerimanov'un da içinde bulunduğu *"Azerbaycan Geçici Askeri Devrimci Komitesi"*[108] Azerbaycan Hükümeti'ni, görevi kendilerine devretmedikleri takdirde parlamentoyu basmakla tehdit etmiştir (Saray, 1993: 43-44). Saray'ın belirttiğine göre, yaşanan gelişmeler karşısında eli kolu bağlanan Azerbaycan Milli Hükümeti, 27 Nisan 1920 günü istifa etmek zorunda kalmıştır (Saray, 1993: 43-44). Adıgüzel ise Müsavat hükümetinin istifa tarihini 18 Nisan 1920 olarak vermiştir. Müsavatçılar, başka seçenekleri olmadığı için iktidarı komünistlere devrederken, ülkenin bağımsızlığının korunması şartını öne sürmüştür. Bu şart komünistlerce kabul edilse de tatbik edilmemiş ve kısa zaman içinde Azerbaycan bağımsızlığını yitirmiştir (Adıgüzel, 2004: 102).

Azerbaycan'ın Sovyetleştirildiği haberini alan Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan'da kurulan bu yeni hükümete tebrik mesajı çekilmesi konusunu, Meclis toplantısında oylamaya sunmuştur. Tebrik konusu tartışılırken, mecliste son derece ilginç ifadeler sarf edilmiştir. Örneğin, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi, esaslarını şeriat ile uyumlu gördüğü Bolşeviklikten yana olduğunu söylemiştir. Antalya Mebusu Hamdullah Suphi de benzer biçimde Bolşeviklerden yana tavır almış, *"ülkemizdeki istilacı kuvvetleri kovmak için Bolşeviklerin bizim en doğal yardımcımız olduklarına inanıyorum"* diyerek fikrini beyan etmiştir. Kütahya Mebusu Besim Atalay, *"Allah*

[108] Nerimanov, ihtilal komitesinin başkanı olarak seçilmiştir ve aynı zamanda yeni kurulan Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de başkanlığına getirilmiştir. Fakat Nerimanov, o tarihlerde Moskova'dadır. Kısacası bu göreve gıyaben getirilmiştir. Nerimanov'un Moskova'dan Bakü'ye gelmesi 16 Mayıs tarihini bulmuştur. 28 Nisan'da yetkiyi tamamen eline alan ihtilal komitesi, Bakü'de fırsattan istifade Müslümanlara karşı katliama girişmiştir. Bu bilgiyi yolda öğrenen Nerimanov, daha tren istasyonundayken katliamın durdurulması emrini vermiştir (Adıgüzel, 2004: 105-107).

bize, dinimizi ve Müslümanlığı pekiştirecek kuvveti gönderiyor. Biz Bolşeviklere yaklaştıkça, şeriata daha fazla yaklaşıyoruz" demiş ve tebrik mesajının gönderilmesinden yana olduğunu belirtmiştir (Okyar, 2017: 51-52).

İngiliz emperyalizminin, Sovyetler ve Türkiye'nin ortak düşmanı olmasından dolayı Türk halkı ve aydınında, Bolşevizm'e karşı sempati oluşmuştur. Türkiye'de İslam üzerinden propagandasını yapan komünizm; İslam'ın yeniden yorumlanmış hali olduğu ve hatta bazı kesimlerde *Das Kapital*'in, *Kur'an*'ın çevirisi olduğu gibi son derece absürt söylentileri de, beraberinde getirmiştir (Demirel, 2017: 223).

Açıkçası milli mücadelenin ilk zamanlarında Türkiye'deki halkın ya da aydın kesimin, Bolşevizm ve Sovyetler konusuna tam manası ile hakim olmadığını söyleyebiliriz[109]. Zira Kazım Karabekir'in, Erzurum'dan Ankara'ya çekmiş olduğu 13 Nisan 1920 tarihli telgrafta yer alan cümleleri, bu düşüncemizi doğrular niteliktedir (Karabekir, 1960: 623); *"şimdiye kadar bolşeviklerin hakiki programını ve ayrıca alemi islam içindeki proğramlarını okumadık. Ahiren Trabzona Rusça bir çeviri geldi. Tercüme edilmektedir."* Ayrıca Zinovyev'in, Doğu Halkları Kurultayı'ndaki konuşmasından alınan aşağıdaki cümleler, bu dönemde Bolşevizm'in, Türkiye'de tam olarak anlaşılamayan bir kavram olduğuna dair başka bir örnektir (Uğurlu, 2000: 24):

> *"Geçen gün kendisine liberal diyen bir Türk politika adamına, Türk köylüsünün Bolşevizm kelimesinden ne anladığını sordum. Bu politika adamı bana "Biz, genellikle bu kelimeyi, İngiltere'ye karşı mücadele etmek ve bize de yardım etmek isteyen kişiler için kullanırız" diye cevap verdi."*

İktidarı terk etmek zorunda kalan Müsavatçılar, Bolşevikler tarafından tek tek öldürülmeye başlamıştır. Adıgüzel, Nerimanov'un, gücü yettiği ölçüde bu cinayetleri önlemeye çalıştığını ve Mehmet Emin Resülzade'yi koruması altına alarak, Moskova'ya gönderdiğini belirtmiştir (Adıgüzel, 2004: 107). Bolşeviklerin kıyımından kurtulabilen Müsavatçıların büyük çoğunluğu Türkiye'ye sığınmıştır (Saray, 1993: 44).

Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başkanı ve Dışişleri Komiseri (Bakanı) olarak tayin edilen Nerimanov, iktidarı boyunca Azerbaycan Türklerinin örf ve adetlerini gözeterek hareket etmiş ve bu sebeple milli eğilimlere sahip bir Bolşevik olarak eleştirilere maruz kalmıştır. Bu noktadan hareketle Azerbaycan Komünist Partisi

[109] Bu durum, Bursa Mebusu ve Diyarbakır İstiklal Mahkemesi üyesi Şeyh Servet Efendinin komünizm propagandası yapmasını değerlendirmek üzere, 22 Ocak 1921 tarihinde toplanan TBMM'nin, gizli celse zabıtlarına da yansımıştır (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1921: 333); *"...Fakat münevveran dahi dahil olduğu halde Halk, Ordu Komünizmin ne olduğunu bilmiyor."* Meclis konuşmasında bu konuya değinen kişi ise Mustafa Kemal Paşa'dır.

içinde Nerimanov'a karşı bir muhalefet hareketi gelişmiştir. Parti içinde çıkan çatlak sesler Moskova'ya kadar gitse de Lenin, Nerimanov'a karşı güven ve takdir içeren olumlu duygular beslediği için onun arkasında durmuş ve Nerimanov rahat hareket edebilmiştir (Adıgüzel, 2004: 107).

Kurulan bu yeni devlet, bir Sovyet Cumhuriyeti olmasına karşın Nerimanov, tüm konuşmalarında Azerbaycan için *"bağımsız"* vurgusu yapmıştır. Adıgüzel, Nerimanov'un "*bağımsız Azerbaycan*" vurgusunu, komünistlerin henüz tam anlamıyla baskı kuramamasından dolayı, Nerimanov'un bağımsız hareket edebilmesine bağlamıştır. Devlet ise Nerimanov'un, Azerbaycan'ın durumunu farklı şekilde algıladığını yazmıştır (Devlet, 2011: 168); *"Neriman(ov) iktidara geldiği zaman Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin bağımsız olduğunu zannediyordu."*

Nerimanov, Türkiye'de gelişen olayları yakından takip etmiştir. Türkiye'nin emperyalizme karşı verdiği mücadeleye destek olabilmenin yollarını aramıştır. Azerbaycan'ın Nadir Şah sonrasında gelen hanlıklar döneminde Gürcü ve Rus tehdidine karşı, Osmanlı'dan yardım eli uzanmıştır. Balkan Savaşlarının felaketlerle dolu döneminde bu sefer Azerbaycan'dan, Osmanlı'ya maddi-manevi destek verilmiştir (Adıgüzel, 2006: 85). Bolşevik desteğini arkasına alan Ermeni çetelerin kıyımına uğrayan Azerbaycan Türklerinin imdadına, Nuri Paşa yetişmiştir. Nerimanov, çetin bir savaşın ortasında kurtuluş mücadelesi veren Türkiye'ye, gerek bizzat üstü kapalı yardım etmiş, gerekse yakın dostu Sovyetlerin en tepesindeki isim Lenin'e mektup yazarak, onu, Türkiye'ye yardım etmesi için ikna etmeye çalışmıştır (Adıgüzel, 2006: 99-106). Nitekim, daha evvel BMM'nin gönderdiği heyet, Türkiye ile işbirliğine sıcak bakmayan Çiçerin engeline takılmış ve görüşmeye alınmamıştır[110] (Adıgüzel, 2004: 287). 1921 yılının Şubat ayında Dr. Rıza Nur, Ali Fuat Cebesoy ve Yusuf Kemal Tengirşek'ten kurulu heyet, yardım konusunda Sovyetlerin ileri gelenleri ile görüşmeleri için Moskova'ya gönderilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, heyete Bakü üzerinden gitmeleri ve

[110] 11 Mayıs'ta yola çıkan ve 69 gün süren yolculuktan sonra 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varabilen BMM Heyetine, karşılama dahi düzenlenmemiştir. Protokol kurallarına uygun hareket etmeyen Bolşevikler, Heyeti görüşmeye ancak 5 gün sonra kabul etmişlerdir. Dışişleri Bakanı Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile yapılan görüşmeler, Türk Heyeti açısında pek parlak geçmemiştir. Heyet ciddiye alınmamış, oyalanmıştır. 26 Temmuz'a ikinci görüşme için randevu verilmesine rağmen, ikinci görüşme bir türlü gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine Heyet, Çiçerin'e 31 Temmuz'da bir nota vermiştir. 4 Ağustosta gerçekleşen görüşme, Çiçerin'in yardımcısı Karahan ile yapılmış ve son derece olumsuz geçmiştir. Yeni bir toplantı için bir sonraki güne hazırlanan Heyet, tam 10 gün boyunca (13 Ağustos'a kadar) hiçbir muhatap bulamamıştır. Ayrıca Heyet'e, Bolşevikler tarafından herhangi bir yemek ikramında dahi bulunulmamıştır. Akal'ın değerlendirmesine göre Bolşevikler, Enver Paşa'yı bekledikleri ve ona umut bağladıkları için BMM Heyetini ciddiye almamış ve bu heyetin önemini kavrayamamıştır (Akal, 2014: 157-168).

Nerimanov ile görüşmeleri konusunda emir vermiştir. Heyet bu kez Nerimanov'un devreye girmesi ile olumlu sonuç alarak[111], Moskova'dan ayrılmıştır (Adıgüzel, 2006: 98-99).

Bu noktada şu ayrıntıya da değinmemiz gerekmektedir; daha evvel ele aldığımız Bakü Kurultay'ında, Zinovyev'in açıklamaları içerisinde Mustafa Kemal'e yönelik eleştiriler olmasına karşın, yardımların devam edeceğini görmüştük. Zinovyev'in bu açıklamayı yaptığı Bakü Kurultayı, 1920 Eylül'ünde gerçekleşmiştir. Nadir Devlet, Halil Paşa'nın Moskova'dan Ankara'ya, 1920'nin Temmuz ayında 100.000 Lira değerinde külçe altın getirdiğini yazmıştır (Devlet, 2011: 169). Yerasimos, Temmuz 1920'de Anadolu'ya yapılan bu yardım için 125.000 liraya karşılık gelen 500 kilo altın miktarını belirtmiştir (Yerasimos, 2000: 151).

Hatıralarında, Halil Paşa'ya Anadolu'ya neler gönderebildiğini bizzat sorduğundan bahseden Türkiye'nin Moskova elçisi Cebesoy, Halil Paşa'nın cevabını şu şekilde aktarmıştır (Cebesoy, 1982: 177): *"Deniz tarikiyle Trabzon'a miktarı şimdi hatırımda kalmayan eslaha ve cephane gönderttiğim gibi ben de bizzat yüz bin lira kıymetinde külçe altınını Karaköse'de fırka kumandanı Cavit Bey'e teslim ettim."* Gültekin ise Moskova'dan Ankara'ya giden yardımların 1921 yılı itibariyle başladığını yazmıştır (Gültekin, 1999: 105). Mustafa Kemal'in, Cebesoy'a yazdığı 16 Eylül 1920 tarihli mektup, Moskova'nın, 1921'den daha önce Halil Paşa aracılığı ile Anadolu'ya yardım gönderdiğini doğrulamaktadır (İleri, 2014: 202): *"...Halil Paşa vasıtasıyla karadan bir elçilik heyeti ve bununla üç sandık içinde altın göndermişlerdir. Bu heyetle para Erzurum'a vararak Sivas'a hareket etmiştir. Külçe olan altının miktarı yüz bin lira kıymetindendir."* Lord Kinross da Anadolu'ya yapılan Sovyet yardımlarının 1920'nin ilk aylarında başladığını yazmıştır (Kinross, 1984: 370).

Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı'nın çetin atmosferinde Nerimanov'a bir mektup yollamış ve borç talebinde bulunmuştur. Kurtuluş Savaşı'nı yakından takip eden Nerimanov, Anadolu'daki gelişmeleri, tüm mazlum Doğu halklarının kurtuluş yolunda yanan bir ışık olarak görmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya cevap olarak gönderdiği mektupta Nerimanov, Türkiye-Azerbaycan kardeşliğine vurgu yapmıştır (Nerimanov, 2005: 109-110):

[111] Heyet, Nerimanov'un Lenin'e yazmış olduğu mektup sayesinde Çiçerin engelini aşmış, Stalin ile görüşmüştür. Adıgüzel, bu hamle sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ilk uluslararası anlaşmayı imzaladığını belirtmektedir (Nerimanov, 2005: 105).

"Türk milletinin bir geleneği vardır; kardeş, kardeşe borç vermez. Kardeş, her durumda, kardeşinin elinden tutar. Bu yüzden, borç talebinizi kabul edemeyeceğimi üzülerek bildiririm… Bugün, biz, sizin kardeşiniz olarak elinizden tutmaya çalışacağız. İmkanımız oranında para göndereceğiz… Lütfen kabul ediniz."

Dr. Rıza Nur, Moskova'da bulunduğu dönemde Nerimanov ile sık sık görüştüğünü belirtmiştir. Rıza Nur'un, Nerimanov'un siyasi fikirlerine dair çarpıcı açıklamaları mevcuttur. Rıza Nur'un beyanına göre, aralarında oluşan güven duygusuna binaen Nerimanov, kendisine itiraf niteliğindeki şu cümleleri kurmuştur (Rıza Nur'dan akt. Adıgüzel, 2006: 109); *"Bolşeviklik nedir? Bu rezalet bize yakışmaz. Biz Türk'üz. Milletin örf, adet ve ananeleri ile yaşıyoruz.''* Fakat Nerimanov, daha Odesa'da bir Tıp Fakültesi öğrencisiyken (1905) sosyalist fikirleri benimsemiş, içselleştirmiş ve bu fikirleri yaymak için, öğrencilerin ve işçilerin arasında çalışmalarda bulunmuştur. Nerimanov'un bu faal durumu, *"Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi*'nden*"* davet alarak, partiye katılmasını sağlamıştır (Adıgüzel, 2004: 47-69). Nerimanov hakkında kapsamlı bir çalışmaya imza atmış olan Adıgüzel, Nerimanov'un; *"Lenin'in ilkelerine inanmış bir komünist"* olduğunu yazmıştır (Adıgüzel, 2004: 147). Hatıratlarında beyan ettiği pek çok olayın tutarsız olması nedeniyle Rıza Nur'un anlatımlarının güvenilirliği, son derece tartışmalıdır.

Daha önce de ele aldığımız gibi, Şubat Devrimi sonrasında esen hürriyet havasının etkisi ile Rusya Müslümanları, önce bölgesel (Kırım, İdil-Ural, Türkistan, Bozkır, Kafkasya) ardından da genel bir kurultay teşkil etmiştir. Nerimanov, Bakü'de 16 Nisan- 3 Mayıs 1917 tarihleri arasında düzenlenen *"Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda"* kısa bir konuşma yapmıştır (Nerimanov, 2005: 121-122):

"Rusya Müslümanları! Rusya'da meydana gelen devrimi doğru ve düzgün düşünerek neler olduğunu anlayınız. Bütün dünyayı paylaşmak için başlamış bulunan büyük dünya savaşının sonunda Rusya devrimi başlamıştı. Bu devrim gelecek bütün dünya devriminin başlangıcı olmalıdır. Dünya devrimi dalgaları içinde boğulmak istemezseniz, elbette Rusya işçi ve köylülerinin kızıl bayrağı altında birleşmelisiniz."

Kurultay'da bu sözlerle Müslümanları Bolşevizm'e davet eden Nerimanov, 16 Haziran 1919'da -Azerbaycan'ın Müsavat yönetiminde bulunduğu dönemde- Müsavat Hükümeti Başbakanı Nesip Bey Yusufbeyov'a, bir mektup göndermiştir. Yazmış olduğu mektubunda, Kafkasya Kurultayı günlerinden bahis açan Nerimanov, Müsavatçılar'ı, *"din ve millet"* kelimeleri ile meşgul oldukları için *"çok geride kalmış olarak"* nitelendirmiştir (Nerimanov, 2005: 122).

Nerimanov, mektubun devamında Kafkas İslam Ordusu'nun, Bakü'ye girişi hakkındaki düşüncelerine yer verirken, İslamcılık ve milliyetçilik fikirlerine karşı çıkan bir komünist olduğunu da yazmıştır (Nerimanov, 2005: 122):

> *"Türkleri Kafkasya'ya davet edenlere karşı, o zamanlar ben çok şiddetle karşı çıkıyordum… Komünist olduğum için, arkasında durduğunuz milliyetçilik ve İslamcılık fikirlerine karşı, şiddetli açıklamalar yapıyordum. Fakat, sizin ruhunuzu düşündüğüm için, Türkiye'ye bu kadar hevesli olduğunuzu gördüğümde, size acıyordum. Türkiye geldi ve gitti. Aynen onlar gibi Almanlar da geldiler ve gittiler."*

Yukarıda da görüldüğü gibi Nerimanov, emperyalist ve yayılmacı olarak algıladığı Osmanlı Türkiye'sine karşıdır. Fakat emperyalizm ile çetin bir mücadele içerisindeki Mustafa Kemal Türkiye'sine sıcak bakmış ve onları kilit noktada gördüğü için, Sovyetlerin safına dahil etmeye çabalamıştır.

1.2.1. Sovyet Yardımlarına Kısa Bir Bakış

Sovyetlerden, Türkiye'ye gelen para ve silah yardımları konusunda, milli mücadele liderlerinin Sovyetleri aldattığından tutun da, Sovyetlerin bu yardımları dostluk çerçevesinde yaptığını savunmaya kadar varan yaklaşımlara denk gelmek mümkündür. Lord Palmerston tarafından dile getirilen ve uluslararası diplomaside kendine yer edinen *"devletlerin sürekli dost ve düşmanları yoktur, çıkarları vardır"* yaklaşımını, bu *"karşılıklı"* yardımlaşma için de geçerli görebiliriz[112]. Karşılıklıdır, çünkü Kafkaslarda Sovyet egemenliğinin kurulmasında Türkiye, Bolşeviklere yardım etmek durumunda kalmıştır[113] (Çınar, 2012: 158).

Diğer bir tartışma konusu ise Sovyetlerden gelen bu yardımların kaynağıdır. Sovyet makamlarınca, bu yardımların mali kaynağının hiçbir zaman açıklanmadığını belirten Saray, yardımın kaynağında Orta Asya Türklerinin yer aldığını belirtmiştir. Sovyetlerin Eylül 1920'de ortadan kaldırdığı Buhara Hanlığı'nın yerine (Hayit, 1971: 35), 6 Ekim 1920 günü, Moskova'ya bağlı olarak Buhara Cumhuriyeti kurulmuştur

---

[112] Sovyetler ve Ankara Hükümeti, ortak düşman İngiltere karşısında işbirliğine gitmiştir. Gökay, söz konusu durumda şekillenen bu ittifakı *"zoraki bir evliliğe"* benzetmiştir (Gökay, 1997: 79). Perinçek, bu ittifakın oluşmasında, ortak düşman algısının ötesinde, iki devrimin yapısal niteliklerinin etkili olduğunu yazmıştır. Türk-Sovyet işbirliğinde, Kemalist ve Bolşevik devrimlerin anti-emperyalist içeriğinin etkili olduğuna dikkat çeken Perinçek, iki güç arasındaki ittifakın *"zorunlu ve doğal"* olduğunu belirtmiştir (Perinçek, 2005: 24-25).

[113] Türkiye, kendi garantörlüğünde olma koşuluyla, Nahçıvan'ı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine, Batum'u da Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bırakmıştır (Kocaova, 2019).
Zileli de, bu karşılıklı yardımlaşmaya dikkat çekmiştir (Zileli, 1998); *"Mustafa Kemal, Bolşeviklere, Jöntürklerin Pan-Turancı hedeflerini paylaşmadığını ve Türkiye'nin, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan üzerindeki tüm iddialarından vazgeçtiğini bildirdi. Bunun karşılığında, Komünistlerden, Anadolu'ya yönelik propaganda faaliyetlerine destek vermemelerini talep etti. Kemalistlerle Bolşevikler tam bir mutabakata vardılar."*

(Hayit, 2018: 194). Buhara Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olan Osman Hoca (Kocaoğlu), Başbakan Feyzullah Hoca ile beraber Sovyet liderleriyle görüşmek üzere, Moskova'ya gitmiştir. Burada Lenin ile yapılan görüşmede, Türkiye üzerine de konu açılmıştır. Cumhurbaşkanı Osman Hoca görüşmeyi şu şekilde anlatmıştır (Saray, 1990: 76-77):

> *"...Kremlin sarayında kendisiyle görüştüğümüz gün Lenin, önem verdiği hissettirdiği 'Türkiye'den söz açarak bana, 'Ankara'dan bir Türk heyeti geldi. Durumlarını anlatarak acele yardım istedi.'*
>
> *Bu hususta sizin fikriniz nedir?' dedi. Hiç tereddüt etmeden kendisine:*
>
> *-'Elbette yardım etmek gerek... ve vakit geçirmeden yapılmalıdır' deyişim üzerine, bu işe zaten kararlı olduklarını, fakat, bazı zorluklarla karşılaştıklarını belirten bir ifade ile:*
>
> *-'Yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk' dedi ve devam etti:*
>
> *-'Birincisi Türklerin istedikleri altın ruble bizde pek azdır' deyince, ben hemen sözünü kestim:*
>
> *-'Bizde altın para vardır' dedim. 'Verebiliriz de...'*
>
> *Lenin, memnun olduğunu belirten bir baş eğişiyle devam etti:*
>
> *-'İkincisi, yol meselesidir. Çünkü Türklere yalnız para değil, her türlü harp malzemesi de vermemiz gerekiyor. Bunları emniyetle Anadolu'ya ulaştıracak yol lazım. Halbuki, Kafkasya'daki durum dolayısıyla yollar kapalıdır. Ne zaman açılabileceği henüz malum değildir.'*
>
> *Biz, bu hususta aynı kanaat ve fikirde olduğumuzu söyleyerek ilave ettim:*
>
> *-'Kafkaslarda kurulan Cumhuriyetlerle anlaşmak mümkündür. Bu bölgede Müslümanlar çoğunluktadır. Gürcüler de menfaatleri icabı Müslümanlara yakındır. Ermeniler de keza... Çalışırsa, müşterek bir yol bulmak imkânı vardır' dedim. Ayrıca Anadolu'da Türk Kurtuluş Savaşı'na ve Mustafa Kemal'e yapılacak para yardımının miktarı da tespit edilmesi gerekiyordu.*
>
> *-'Bunu mütehassıslar tespit etsinler...' diye kararlaştırdık. Ve bizim -aynı zamanda hariciye vekilimiz olan Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus mütehassıslarından mürekkep bir heyete havale ettik. Bu heyet uzun müzakereler sonunda yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tesbit etti. Tekrar Lenin'le buluştuk. Lenin, bu sefer yaptığımız konuşmada sözü tekrar para konusuna getirerek, ne kadar verebileceğimizi sordu.*
>
> *-'Yüz milyon altın ruble' dedim. Lenin, tekrar etti:*
>
> *-'Yüz milyon mu?'*
>
> *-'Evet... Derhal verebiliriz' dedim.*
>
> *Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el süremezler, dokunamazlardı. Buhara bir Çar emareti olduğu halde, idari mali işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde altın baligan ma-belag çoktu..."*

Mehmet Saray'ın, hocası Zeki Velidi Togan'ın evinde tanışma fırsatı bulduğu Osman Hoca'dan aktardığı bu anıya rağmen, Nadir Devlet'in şüpheyle yaklaşımı söz konusudur (Devlet, 2011: 169-170):

"...O dönemde Buhara Hanlığı kasasında bu kadar büyük nakit bulunuyor muydu? Bulunuyorsa bu parayı hanlığı Kızıl Ordu istilasına karşı askerlerini silahlandırmada niye kullanmadı? Buhara'da iktidarı ele geçiren sol güçler bu parayı daha acil işler için kullanmayı düşünmediler mi? Bunların hepsi cevaplanmamış sorular olarak kalmaktadır."

Bu soruların tam karşılığı olmamakla beraber, en azından bir kısmına açıklık getirebileceğimizi düşünüyorum. İpek yolunun en önemli noktalarından birinde bulunan Buhara, son derece zengin bir hazineye sahiptir (Hatunoğlu, 2010: 122). Buhara'nın bu zenginliği yalnız İpek Yolu'ndan kaynaklı değildir. Yenilmezliği ile nam salmış Timur'un hazineleri de, 16. yüzyıldan itibaren Buhara'da bulunmaktadır (Hayit, 1997: 158). Çarlık baskısı altında kaldığı süre boyunca dahi, biriken bu hazinenin iyi biçimde korunduğunu, 1917 yılında yapılan sayımdan hareketle ileri sürebiliriz. Alim Han'ın emriyle yapılan bu sayıma göre hazinenin içeriği aşağıdaki gibidir (Hatunoğlu, 2010: 128):

"1 148 380 tane Buhara altını, 4 635 100 som Rusya altını, 1 108 pud Hamburg altını, 2 844 pud Hamburg gümüşü, 1 835 pud Rusya gümüşü, 62 834 780 tane Buhara gümüşü, 731 pud Buhara bakırı, 16 pud toz altın ve 864 pud Rusya gümüşünden ibarettir. Ayrıca Alim Han ve yakın çevresine ait değerli taşların da kaydı alınmış ve bu taşların da 13 067 grattan (1 Grat 0,2 gram) ibaret olduğu zikredilmiştir."

Bir başka anlatıma göre ise devasa Buhara hazinesi şu şekildedir (Hatunoğlu, 2010: 127); *"...Bu para 50 alçın[114] uzunluğunda 20 alçın genişliğinde ve 8 alçın yüksekliğinde bir tepecikten ibarettir. Bu hazinenin dışında 3 alçın büyüklüğünde, Rus ve Buhara altınları ile türlü paralardan oluşan başka bir hazine daha vardır."*

Bunca zenginliğe rağmen, Bolşeviklerin saldırılarını önlemek için bu hazine neden kullanılmadı sorusunun cevabı, Buhara Hanlığı'nın Emiri Alim Han'ın, mantıksız tutumunda yer almaktadır (Hatunoğlu, 2010: 129):

"Alim Han bağımsızlığını kazandıktan sonra askeri açıdan orduyu güçlendirme çalışmaları sırasında Mehdihan, Hacı Corebek ve Muhiddinhan adlı komutanları ile yaptığı bir toplantıda geçen diyaloglar buna güzel bir örnektir. Bu toplantıda komutanları Bolşeviklerin saldırılarına karşı koymak için 30-40 milyon altına ihtiyaç duyulduğunu, bu paralar ile İngilizlerin Meşhed'teki ordusunun silahlandırılıp Buhara'ya getirilmesini, İngilizlerin de buna sıcak baktığını Alim Han'a söyleyince Alim Han: 'Hazinedeki altın akçeler benim ya da sizin şahsi malı değildir.' diyerek karşı çıkmıştır."

[114] Arşın anlamına gelen bu kelime, "*Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü*"dür. Kullanıldığı zaman ve mekana göre değiştiği gibi, kullanılan nesnelere göre de çeşitlilik arz ettiğinden, ölçünün metrik sistemde denk düştüğü uzunluk birimini net biçimde söylemek zordur. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade etse de, farklı dönem ve yerlerde bu ölçü uzayıp-kısalmıştır (Erkal, 1991).

Yardım konusunda bizce esas düğüm, Kızıl Ordu'nun işgal ve yağmasının ardından Buhara'da geriye ne kaldığıdır. Çünkü Buhara'yı işgal eden Kızıl Ordu, 100 tren vagonu[115] altın ve mücevheri Moskova'ya göndermiştir. Hayit, yapılan bu yağmanın, Sovyet kaynaklarında da yer aldığına vurgu yapmıştır (Hayit, 1997: 154). Togan'ın hatıralarında yazdığına göre söz konusu yardım, Sovyetlerin hazineye el koyup Moskova'ya götürdüğü sırada, bir bölümünün de Anadolu'ya gönderildiği şeklindedir (Togan, 2019: 310):

> *"...Buhara hazinesinin Sovyetler tarafından müsadere edilerek Moskova'ya gönderilmesi esnasında, bunun mühim bir kısmının genç Buhara Hükümeti tarafından o zaman ihtiyaç içinde bulunan T.B.M.M. Hükümeti emrine verildiği haberi doğrudur, ve bütün mali işleri o zaman Osman Hoca ile muavini Nasır Mahdum'un elinde olmuştur."*[116]

Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen ve daha sonra Rusların elinden kurtularak Türkistan'a kaçan Türk Subayı Raci Çakıröz, hatıralarında hazinenin sayımını yaparak, yüz milyon altın rublelik yardımın vagonlara yüklenmesinde bizzat bulunduğunu yazmıştır (Kocaoğlu, bt). Maalesef Buhara'dan giden yardımla alakalı vereceğimiz referansların tamamı anı-hatıra-sohbet niteliğinde kalmaktadır. Bu konuyla ilgili herhangi bir arşiv belgesine henüz denk gelinmemiştir (Kocaoğlu, bt).

Bu konudaki diğer tartışma ise Buhara Cumhuriyeti'nin, *"kardeş"* Türk halkının vermekte olduğu kurtuluş mücadelesine yardım amacıyla göndermiş oldukları yüz milyon altın rublenin büyük bir kısmının yerine ulaşmamasıdır. Bu yardımın Türkiye'ye iletilmesinde aracı olan Sovyetlerin, altınların bir kısmına el koyduğu ileri sürülmektedir. Kurtuluş Savaşı esnasında Sovyetlerin, Anadolu'ya göndermiş olduğu para yardımı *"1920 yılında; 3.066.800 adet Altın Ruble, 100.000 adet Osmanlı Altını 1921 yılında; 9.800.000 adet Altın Ruble, 1922 yılında; 4.600.000 adet Altın Ruble"*

---

[115] Hatunoğlu'nun aktardığına göre Rus askerlerinin talanının haricinde 13 yük vagonu ile altın ve mücevherler Moskova'ya sevk edilmiştir. Hatunoğlu Moskova'ya giden bu hazinenin miktarını 77 milyon altın som olarak vermiştir (Hatunoğlu, 2010: 128). Raci Çakıröz 12 vagon dolusu altın-mücevherat ve 1 çok ağır altın avizeden bahsetmiştir (Tavukçu, 2012).

[116] Togan'ın anlatımları sorumuza cevap verse de, bir başka soruyu doğurmaktadır; Buhara'yı işgal ederek hazineyi müsadere eden Sovyetler, neden Buhara Cumhuriyeti'nin yetkililerine, hazinenin bir kısmını Türkiye'ye gönderme gibi bir inisiyatif sağlamıştır? Sinan Tavukçu'nun, Nabican Bakiyev'e ait *"Enver Paşa'nın Vasiyeti"* adlı eserden yaptığı aktarıma göre Frunze'nin başkanlığında, Rusya hükümetini temsilen Kovrov, Buhara komünistleri başkanı Hüseyinov, Buhara Başbakanı Feyzullah Hocayev ve Buhara İhtilal Komitesi sekreteri Aripov'un katılımıyla düzenlenen toplantıda Buhara hazinesinin akıbeti ele alınmıştır. Hazinenin yağmadan korunması için Buhara Devrim Komitesi, Taşkent ya da Semerkand'taki bankalarda muhafaza edilmesini kararlaştırmış ve Moskova'dan bu yönde izin istemiştir. Neticede hazine önce Semerkand, ardından Moskova'ya sevk edilmiştir. Yine bu aktarıma göre Türkiye'ye gönderilmek üzere yüz milyon altın ruble, bizzat Feyzullah Hoca tarafından Moskova'ya teslim edilmiştir (Tavukçu, 2012). Buradaki anlatım, Togan'ın hatıralarında belirttiği yardım şekline uygun gözükmektedir.

olmak üzere 3 taksite bölünmüştür. Toplamda gönderilen yardım, Buhara'dan gönderildiği iddia edilen miktarın beşte birine dahi tekabül etmemektedir (Tavukçu, 2012).

Ancak Sovyetlerin göndermiş oldukları yardım, sadece para ile sınırlı kalmamıştır; 39.325 tüfek ve 62.986.000 tüfek mermisi, 54 top ve 147.079 top mermisi, 100 Atımlık Top Barutu, 4.000 el bombası, 4.000 şarapnel mermisi, 327 makineli tüfek, 20.000 gaz maskesi, 1.500 kılıçtan oluşan askeri malzeme yardımında da bulunulmuştur (Kılıç, 2016: 127-128). Bunların haricinde, 1920'nin Temmuz ayında Halil Paşa ve Upmal başkanlığındaki Sovyet elçilik heyeti yanlarında kilolarca altın ile Türkiye'ye varmak üzere yola çıkmıştır. Ermenistan'dan geçmek zorunda kalan heyet, yolda Ermeni çetelerle de ciddi bir mücadele vererek, 8 Eylül günü Erzurum'a varmayı başarmıştır. Perinçek, heyetin yanındaki altınlardan 200 kilosunu hastane kantarlarında tartarak, Doğu ordusu için Erzurum'da bıraktığını aktarmıştır (Perinçek, 2005: 59). Kılıç'ın aktardığına göre Sovyet belgelerinde 1920'nin Eylül ayında milli mücadeleye yardım için gönderilen 200,6 kilo külçe altın yer almaktadır (Kılıç, 2016: 128). Yerasimos, bu miktarın 500 kilo (125.000 altın Türk Lirası'na denk) olduğunu yazmıştır (Yerasimos, 2000: 151).

2. MUSTAFA SUPHİ

Mustafa Suphi, bazı kaynaklara göre 1883 yılında (Sayılgan, 2009: 70: İnfo Türk Ajansı, 1977: 15-16: Okyar, 2017: 89 Tunçay, 1978: 192-193: Yanardağ, 2018: 97), bazılarına göre ise 9 Temmuz 1882 yılında, o zamanlar Trabzon'un bir kazası olan Giresun'da dünyaya gelmiştir (Aslan, 1997: 7: Duman, 1999: 88). Aslen Samsunlu bir ailenin oğlu olan Suphi, babasının valiliklerde görevli memur[117] olmasından dolayı pek çok farklı yerde bulunmuş, ilkokulu Kudüs ve Şam'da, ortaokulu ise Erzurum'da okumuştur. Daha sonra Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) ve ardından İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmiştir. Öğrenimine Paris'te devam eden Suphi, burada Siyasi Bilgiler Okulu'nda öğrenim görmüştür. Bu okulda bitirme tezi olarak verdiği *"Türkiye'de itibari zirai teşkilatının hal ve istikbali"* isimli çalışması, ekonomi çevrelerinin ilgisini çekmesinin yanı sıra *Roma Milletlerarası Ziraat Enstitüsü'*nde

[117] Suphi'nin doğum tarihinde olduğu gibi babasının mesleğiyle de alakalı olarak farklı kaynaklardan farklı iddialar bulunmaktadır; Okyar ve Duman Suphi'nin babası Ali Rıza Bey'in bir Osmanlı valisi olduğunu yazmıştır (Duman, 1999: 88: Okyar, 2017: 89).

okunarak derc edilmiştir (Aslan, 1997: 8: İnfo Türk Ajansı, 1977: 15-16: Tunçay, 1978: 192-193).

İyi bir eğitim seviyesine sahip olduğu anlaşılan Suphi'nin, gazetecilik mesleğine adım atması da Paris'te, İttihatçıların gazetesi olan *Tanin*'de başlamıştır (Durmuşoğlu, 2013: 6). Muhabir olarak buradan gönderdiği haberler ve yazmış olduğu makaleler, genel olarak işçi sınıfı ve sendikal hareketler üzerine yoğunlaşmıştır (Rozaliyev, 1974: 8).

Okyar, Suphi'nin, İstanbul'a döndükten sonra *Tanin* gazetesinin yazı heyetine katılmasından hareketle İttihat Terakki'ye meylinin olabileceğini ileri sürmüştür (Okyar, 2017: 89). Duman ise Suphi'nin bir dönem *İttihat ve Terakki* bünyesinde bulunduğunu yazmıştır. Duman, hakkında mason[118] olduğuna dair iddialar da dile getirilen Suphi'nin, Türkçü bir fikriyata sahip olduğunu savunmaktadır. Hatta Duman'a göre, Suphi'nin *İttihat Terakki*'den ayrılmasının sebebi Türkçü bir düşünceye sahip olmasıdır. Nitekim Suphi, daha sonra Türkçülük idealinin öncü isimlerinden Yusuf Akçura'nın partisi olan *Milli Meşrutiyet Fırkası'*na üye olmuş ve bu partinin yayın organı olan *İfham* gazetesinin müdürlüğünü üstlenmiştir (Duman, 1999: 88-89). Sayılgan, Suphi'nin İttihat Terakki'den ayrılma nedenini *"İttihat ve Terakki'nin beynelmilel masonluğuna karşı, 'Türk - İslam farmasonluğu' teşkil etmek, 'milli farmasonluk' hareketi"* meydana getirmek istemesine bağlamıştır (Sayılgan, 2009: 71). Yılmaz ise Mustafa Suphi'nin İttihat Terakki bünyesinde yer aldığını, hatta sosyalizmi benimsemiş olduğu dönemlerde dahi İttihatçı-Türkçü fikirlerinden tam olarak kopamadığını savunmuştur (Yılmaz, 2014: 21-22).

Suphi'nin bir dönem Türkçü görüşleri benimsediğine dair, konu üzerine araştırma yapan yazarların büyük bölümünde ortak bir yaklaşım bulunmaktadır. Bu fikri savunanlara göre Suphi, Kazan'da sürgün hayatı yaşarken, Rus Bolşevikleri ile temasa geçmesinden sonra -yani en erken 1914 yılı itibariyle- sosyalizmi benimsemiştir[119] (Suphi, 1968: 162; Tunçay, 1978: 197; Aslan, 1997: 10; Duman, 1999: 90).

Mustafa Suphi, Türkiye'de bulunduğu süre içinde gazeteciliğin yanı sıra Yüksek Ticaret Mektebi, Yüksek Muallim Mektebi ve Mektep-i Sultani'de öğretmenlik de yapmıştır. Haziran 1913'de, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikast sonucunda

[118] Aclan Sayılgan, Suphi'nin, mason olmasının ardından İttihat ve Terakki'ye katıldığını yazmıştır (Sayılgan, 2009: 71).
[119] Bu konunun detaylı bir tartışması Tunçay eserinde belirtilen sayfaların dipnotlarında vermiştir (Tunçay, 1978: 196-197).

yaşamını yitirmiştir. Suphi'nin müdürlüğünü yapmış olduğu *İfham* gazetesinde çıkan bir yazı, suikast ile ilişkilendirilmiş ve Suphi bu olaydan dolayı Sinop'a sürülmüştür (Aslan, 1997: 11). Suphi, bir süre sonra buradan İstanbul'a geri gönderilse de, çok zaman geçmeden yeniden Sinop'a sürgün edilmiştir. Sinop'a sürgününün ardından Suphi, bir vakit intiharı düşünmüş (Okyar, 2017: 90), fakat sonrasında kaçma planları yapmaya başlamıştır. Suphi'nin, arkadaşları ile ilk kaçma girişimi fiyaskoyla sonuçlansa da, sonraki başarıya ulaşmış ve Suphi, arkadaşları ile beraber 24 Mayıs 1914 günü kaçarak[120], Kırım'a varmıştır. Buradan sonrası ilginçtir; çünkü arkadaşları Avrupa'ya genellikle de Paris'e giderken Suphi, Rusya'ya geçmeyi tercih etmiştir. Kafileden ayrıldıktan sonra Suphi'nin ilk durağı Bahçesaray olmuştur (Duman, 1999: 89). Burada Gaspıralı ile bir araya gelen Suphi, 8 Haziran'da *Tercüman* gazetesine röportaj vermiştir. Suphi, Temmuz ayında Kırım'dan, Bakü'ye geçmiştir. Aslan'ın, A. Bedevi Kuran'dan aktardığına göre Suphi'nin, Bakü'ye geçmekteki amacı, burada bir gazete çıkararak, İttihat ve Terakki'ye muhalefetini kaldığı yerden devam ettirmektir. Suphi, Bakü'de bir gazete çıkaramasa da, burada bulunduğu yaklaşık bir aylık süre içerisinde *İkbal* ve *Basiret* gazetelerinde makaleler yazmıştır (Aslan, 1997: 14-16). Duman, Suphi'nin Bakü'de yazdığı makalelerinde yoğun bir ittihatçı karşıtı söylemin varlığının yanı sıra milliyetçi bir yaklaşımın da mevcut olduğunu belirtmiştir (Duman, 1999: 90).

Suphi, Bakü'den sonra Batum'a geçmiştir. Bu arada Osmanlı ile savaş halinde olan Rusya, güvenlik sebebiyle Türk vatandaşlarını tutuklayarak, Moskova'nın güneyinde yer alan Kaluga'ya gönderme kararı almıştır (Aslan, 1997: 22-23). Mustafa Suphi de bu karar sonrası tutuklanmış ve beraberinde iki binden fazla Türk ile 29 Kasım 1914 tarihinde Kaluga'ya yerleştirilmiştir. Rusya, Alman kuvvetlerinin tehdidi ve Rusya içlerine doğru ilerleyişi sebebiyle, Türk esirleri Uralsk şehrine göndermiştir (Duman, 1999: 90). Kaluga günlerinde aylık 25 ruble karşılığında Fransızca dersi vererek hayatını kazanan Suphi (Aslan, 1997: 23), Uralsk'ta ise işçi olarak çalışmıştır. Suphi, Kazan Türkleri ile iyi ilişkiler kurduğu Uralsk'ta, Kazan Türklerinin de yardımıyla, daha rahat yaşam koşullarına kavuşmuştur. Suphi, Uralsk'da Kazan Türklerinin yanı sıra, Kazan'a sürgün edilen Rus Bolşevikleri ile de iyi ilişkiler kurmuş ve 1915 yılı itibariyle Bolşevik Parti'nin bir üyesi konumuna gelmiştir (Duman, 1999: 90). Kazan Tatarlarından olan Galiyev, Suphi'nin Bolşevik saflara geçişi ile neredeyse aynı döneme

[120] Suphi'nin Sinop'tan kaçışı noktasında da farklı iddialar söz konusudur. Arkadaşları ile plan yapıp kaçtığı görüşünün yanı sıra, bu kaçışta Rus Gizli Teşkilatı'nın rolünün olduğunu ileri süren görüş de mevcuttur (Kurat, 1990: 431; Kuran ve Çoruhlu'dan akt. Aslan, 1997: 13-14).

denk gelen süreçte, Bolşeviklere bir türlü ulaşamayışını şu cümleler ile anlatmıştır (Galiyev, 2006: 606); *"Bolşevik örgütleriyle ilişki kurmayı ne kadar istediysem de başaramadım, çünkü çok 'yeraltındaydı'".* İlk bakışta bu durum ilginç gelse de, yaşam koşullarının Galiyev'i, 1914 yılı itibariyle öğretmenlik görevi peşinde Ufa'nın Başkır köylerinde gezdirmesinin hemen ardından, 1915 yılında Bakü'ye savurduğunu düşünürsek taşlar yerine oturacaktır.

Uralsk günlerinde Türk esirler ile birlikte fabrikada işçilik yapan Suphi, Türk savaş esirleri arasında Marksist fikirleri yayma ve Bolşevizm'in propaganda faaliyetlerine başlamıştır (Aslan, 1997: 24). Ekim devrimine kadar Uralsk'ta kalan Suphi, devrim sonrasında Moskova'ya geçmiştir. Suphi, Bakü için planladığı gazete çıkarma fikrini, Moskova'da hayata geçirmiştir. Türk savaş esirlerine yönelik Bolşevizm propagandası içeren *Yeni Dünya*[121] gazetesini yayına hazırlayan Suphi, Türkiye'deki hükümete de bu gazetede yer ayırmış ve İttihat-Terakki muhalifliğine devam etmiştir (Aslan, 1997: 26-35: Kurat, 1990: 433). Bu gazetede yapılan propaganda ile iki şey hedeflenmiştir: İlki, Türk esirleri iç savaşta Bolşevik saflara çekip, askeri güç olarak faydalanmak; diğeri, Türkiye'de yürütülecek komünist faaliyetler için uygun zemin oluşturmaktır (Durmuşoğlu, 2013: 81).

Galiyev, Mustafa Suphi'nin bu dönemdeki çalışmalarından, *Merkezi Müslüman İşleri Komiserliği* bünyesinde uluslararası propagandalar bölümü kurup sorumluluk almasından ve *Yeni Dünya* gazetesindeki faaliyetlerinden övgüyle bahsetmektedir (Galiyev, 2006: 394); *"…Gazete Türk savaş mahkumları arasında büyük otoriteye sahip oldu ve aralarında binlerce kopya halinde dağıtıldı. Zamanla 'Yeni Dünya' çevresinde küçük, ama sağlam bir Türk Marksistleri çekirdeği oluştu."*

Yeni Dünya gazetesinin içeriği, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekmiştir. Türk Hükümeti, Türk esirler arasında yürütülen Bolşevik propagandanın durdurulması ve gazetenin faaliyetlerine son verilmesi için Moskova'ya defalarca nota vermiştir (Aslan, 1997: 35: Galiyev, 2006: 395). Biri sözlü, ikisi yazılı olmak üzere üç defa nota verilmesine karşın Sovyetler[122], Osmanlı'ya karşı, Suphi ve *Yeni Dünya*

[121] Sosyalist devrimci bir gazete olan *Yeni Dünya* Türk savaş esirlerine yönelik propaganda amacı taşıdığı için Osmanlı Türkçesi ile neşredilmiştir (Aslan, 1997: 26).

[122] Bolşevikler, kendi propagandalarını yalnızca Türk savaş esirlerine değil, diğer milletlerden olan esirlere de yapmıştır. Kızıl Ordu içinde savaş esirlerinin de yer aldığı Enternasyonal Alaylarında Türkler haricinde, diğer milletlerden de savaşçı yer almıştır (Aslan, 1997: 45). Kurat, Rusya'da savaş esirlerinin en çok Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan olduğunu yazmıştır. Aynı şekilde Rus esirler de Almanya

gazetesinin yanında yer alarak, geri adım atmamıştır. Türk Hükümeti, Suphi'nin, Türkiye'de tanıdıkları aracılığı ile bir karışıklık çıkarma ihtimalini dahi dikkate almış ve Suphi'nin memleketi olan Samsun'un bağlı olduğu Canik Sancağı'na, bu hususta tedbirler alması için uyarıda bulunmuştur (Aslan, 1997: 38-42).

Dar zamanda çok iş başaran, Stalin başta olmak üzere komünistlerin dikkatini ve takdirini toplayan Suphi, *Müslüman İşleri Komiserliği* bünyesinde bir *Türk Şubesi* açmıştır. Bu süreçte Suphi, Galiyev'in sekreterliğini üstlenmiş ve yakın çalışma arkadaşı olmuştur. Kazan, Beyaz Ordu tehdidi altındayken Suphi, örgütlemiş olduğu Türk savaş esirlerinin başında ve *"Müslüman Kızıl Ordu"* bünyesinde, Beyaz Çeklere karşı savaşmıştır. Mollanur Vahidov'un Çekler'e esir düşüp kurşuna dizildiği bu çarpışma neticesinde Suphi, Moskova'ya kaçmıştır (Duman, 1999: 90-91).

Mustafa Suphi, Türk esirlerin iç savaşta Çarlık ordusuna karşı verilen mücadelede Sovyet saflarında yer almasından, Komintern'in 1. Kongresinde yaptığı konuşmada bahsetmiştir (Aslan, 1997: 46): *"Bugün Rusyanın birçok cephelerinde Sovyet iktidarını müdafaa için binlerce Türk Kızıl Muhafız da faal görev almıştır."* Suphi, 1919 yılı itibariyle savaş esirleri arasındaki propaganda faaliyetlerine daha yoğun biçimde devam etmiştir (Duman, 1999: 91). Nitekim, 28 Nisan 1920 günü Azerbaycan'ı işgal eden 11. Kızıl Ordu içerisinde, Türk savaş esirlerinden oluşan gruplar da yer almaktadır. Aslan, bu grupların, Azerbaycan'ın sovyetleştirilme sürecinde son derece etkin olduğundan Lenin, Kirov ve Ordjenikidze'nin eserlerinde bahsettiğini yazmıştır (1997: 47).

Suphi'nin propagandalarının, Türk esirler üzerinde ne denli etkili olduğu ve onları Bolşevik saflara gerçekten çekip-çekmediği üzerine çeşitli tartışmalar mevcuttur. Kurat, kamplarda Bolşevizm propagandasına maruz kalan Macarların etkilendiğini fakat Türklerden etkilenenlerin sayısının son derece az olduğunu belirtmiştir. Kurat'ın anlatımına göre Türk esirlerin tamanına yakını, bir an evvel vatanlarına tekrar kavuşabilmenin tasası içerisinde bulunmaktadır. Yine Kurat'a göre Türk esirler ideolojik etkenlerle değil, sırf içine düştükleri sefil[123] durumdan bir nebze olsun

---

ve Avusturya'da tutulmuştur. 1916 yılı itibariyle Almanya'daki Rus esir sayısı 2 milyonu aşmaktadır (Kurat, 1990: 442).

[123] Çarlık Rusya'sından, Sovyetlere miras kalan esirlerin içler acısı durumunun, Ekim Devrimi ile artığını belirtmiştik. Bu durumun iç savaş döneminde de en sert haliyle sürdüğünü, Zeki Velidov'un, Lenin ve Troçki'ye çekmiş olduğu 16 Nisan 1920 tarihli telgrafta görmekteyiz (Aslan, 1997: 48); *"Sibirya'da 12500 Türk esiri vardı. Çoğu açlık, hastalıktan yada kurşuna dizilerek öldü. Kalan 2500 kişinin çoğu şimdi Krasnoyarsk, Omsk ve Verhne Udinsk kentlerinde bulunuyor… Sovyet Başkırdistanı'nda yaşamak*

kurtulmak için Kızıl Orduya katılmışlardır. Çünkü *Ekim Devrimi*'nden sonra ordu mekanizmasının iyi işleyememesi sebebiyle –zaten kötü durumda olan kampların durumu- daha da kötüye gitmiştir. Osmanlı Devleti, *Hilal-i Ahmer* bünyesinde Yusuf Akçura'yı, Rusya'daki Türk esirlerin durumuyla ilgili olarak bilgi toplaması ve yardım ulaştırılması için görevlendirmiştir. Bunun yanı sıra Kazan ve Azerbaycan Türkleri, kardeş gördükleri Türk esirlere, ellerinden geldiğince yardım etmeye çabalamış, gazeteler aracılığı ile yardım kampayaları başlatmış ve hatta yardım komiteleri kurmuşlardır (Kurat, 1990: 457, 443-444).

Kurat, Kızıl saflara katılan Türk esirlerin, Beyazlardan ele geçirilen şehirlerde sınıfsal kaygıyla değil, *"Rus gavurun malı helaldir"* mantığıyla yağma yaptıklarını ve bunların büyük kısmının, fırsat bulduğu anda vatanlarına geri döndüğünü belirtmiştir. Ayrıca Kurat, Türk esirlerden çok az bir kısmının Bolşevizm'e kendini kaptırdığını ve Türkiye'de de Bolşevizm için çalıştığını yazmıştır (Kurat, 1990: 457). Cebesoy'un aktarımları Türk esirlerin aslında Komünizmi benimsemediği ve yurda bir an evvel dönmek düşüncesinde oldukları fikrini doğrular niteliktedir (Cebesoy, 1982: 46):

> *"1921 yılı Ocak ayı içinde büyük elçilik vazifesine başlamak üzere Moskova'ya gidiyordum. Baku'dan geçerken, Sovyetlerin tehdit ve tazyiki ile Türk İştirakiyun Teşkilatı tarafından bin iki yüz mevcutlu ve tam techizatlı bir piyade alayının kurulduğunu gördüm. Alay esaretten yurda dönmekte olan Türk zabit ve askerlerinden vücude getirilmişti. Mustafa Suphi ve arkadaşları bu alayı, Türkiye'de kendi maksatlarına alet olarak kullanmak hayaline kapılmışlardı. Zabit ve askerlerle konuştum. Hiçbirinin Türkiye İştirakiyun Teşkilatına ve bolşeviklik akidelerine bağlı bulunmadıklarını, bir an evvel yurda dönerek kurtuluş davasına iştiraki arzuladıklarını memnuniyetle müşahade ettim."*

Aslan da, Kurat ile benzer biçimde Suphi'nin, Türk esirler üzerinde yürüttüğü Bolşevizm propagandasının beklenen başarıya ulaşamadığı görüşüne sahiptir. Osmanlı Devleti, Rusya'daki savaş esirlerini yurda geri getirmek için başlattığı çalışmanın 1919 yılında meyvesini vermesi neticesinde 50 binden fazla Türk savaş esirini, Rus esaretinden kurtarmıştır. Geriye kalan 10 bin civarındaki Türk esir, Kızıl Ordu saflarında yer almış ve iç savaşta mücadele etmiştir (Aslan, 1997: 48). Fakat Bolşevizmi benimseyen Türk esirlerin neredeyse tamamı, Bolşeviklerin gerçek yüzünü gördükten sonra onlardan nefret etmiştir. Nitekim, Suphi'nin ölümünden ve Bakü'de Türk esirlerden teşkil edilen Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye getirilmesinden sonra, Türk esirlerden Rusya'da kalanların sayısı 100'ü geçmemektedir (Aslan, 1997: 48-49).

---

isteyen doktor ve uzmanların Sibirya'dan Sterlitamak Kenti'ne gelmelerine izin vermeniz gerekiyor. Bu kişilerin Sibirya'dan Taşkent'e geçebilmesi için ödenek verilmesini rica ediyorum. Çünkü açlar, hatta giysileri bile yok. Onları ölümden kurtarmanızı çok rica ediyorum."

Mustafa Suphi'nin, *Türkiye Komünist Fırkası'*nı kurma -aslında ittihatçıların elinden kurtarma- olayına daha önceki, *"Bakü Kurultayında Anadolu Hareketi, Enver Paşa ve Galiyevciler"* başlığı altında kısaca değinmiştik. Suphi, *Türkiye Komünist Partisi* olarak anılan ve Bakü'de kurulan partinin ilk adımını 1918 yılında atmıştır. Mustafa Suphi, *Yeni Dünya* gazetesi ile ses getirdikten sonra, bir konferans düzenleyerek, Rusya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan Türk sosyalistler ile irtibata geçmeyi ve onları teşkilatlandırmayı düşünmüştür. Bu amaç etrafında, Temmuz 1918'de Moskova'da toplanan konferans neticesinde *Türk Sosyalist Komünistleri Teşkilatı* meydana getirilmiştir. Kurulan bu teşkilat, Rus Bolşevik Partisi ile elele çalışacağını ve bu partinin programını aynen kabul ettiğini ilan etmiştir. Teşkilatın en önemli hedefinin Türkiye olduğunu, alınan şu karardan anlamak mümkündür (Aslan, 1997: 59): *"Türk Sosyalist Komünistleri Türkiye'nin içtimai inkılap cihetlerinde Rus Merkez Fırkası ile elele hareket eder."*

Moskova'daki konferans sonrasında Türk esirlerden oluşan ve *"Tatar-Başkurt Batalyonunun Üçüncü Bölüğü"* adıyla anılan bir Türk Bölüğü oluşturulmuştur. Bu bölük, Çek saldırılarında Kazan'ı müdafaa için çarpışmış, ölü ve yaralılar olmak üzere kayıplar vermiştir. Kazan'ın kurtarılması sonrasında Suphi, Türk esirlere yönelik daha yoğun bir propaganda faaliyetine girişmiştir. Türk Bölüğü'nün daha da kuvvetlendirilmesi kararlaştırılınca Mustafa Suphi, bölüğün komiseri olarak görevlendirilmiştir (Aslan, 1997: 62-63).

Önemli bir deniz üssüne sahip olan Kırım'da, Fransız ve İngiliz Donanmaları'nın tehdidinin yanı sıra, Beyaz Ordu ve bağımsızlık talebinde bulunan Ukraynalılar'ın, Bolşevikler ile verdikleri mücadele devam ederken Mustafa Suphi, Kırım Türkleri'ni Bolşevik saflara çekmeyle görevlendirilmiş ve 22 Ocak 1919'da Kırım'a gönderilmiştir. Suphi'nin Kırım'a gidişinin diğer bir nedeni ise Türkiye'ye yönelik çalışmaları da hızlandırmaktır. Nitekim Suphi, 8-10 yoldaşını İstanbul'a göndermiştir. Ayrıca, *Yeni Dünya* ve *Kırım Haberleri* gazetelerini ve bir takım propaganda içeren yazılı belgeleri, gizlice Türkiye'ye göndererek[124], özellikle

[124] Komünizm propagandası içeren bu belgeler İsmail Bilen ve Hemşinli Mehmet (Baba, Komünist, Bolşevik gibi lakapları da vardır gerçek adı Mehmet Aruz'dur) aracılığıyla dağıtılmıştır (İsmail Bilen'den akt. Yılmaz, 2014: 44); *"İsmail Bilen yoldaş, 'Baba Mehmet'le olan yakınlığı nedeniyle, bu gençler arasında başı çekiyordu. Partiden gelen her işi yapıyordu. Bu grup kent içinde vurucu, sıkı disiplinli, küçük bir gerilla ekibi niteliği alıyordu. Motorla silah kaçırmakta, Hintli askerler arasında çağrı dağıtmakta, azılı gericileri pataklamakta, her şey vardı görevleri arasında."*
Fakat Bolşevik Baba Mehmet Aruz'un, Ruslardan istihbarat elde eden gizli bir milliyetçi örgütün adına çalıştığı iddiası da söz konusudur (Yılmaz, 2014: 45). Bu kargaşalı dönemde kimin, hangi amaç

Türkiye'deki liman işçileri arasında dağıtılmasını sağlamıştır. Suphi'nin Kırım günleri Kazan günlerine benzer biçimde, yani Beyaz Ordu'nun Kırım'ı işgal etmesi üzerine Odesa'ya kaçmasıyla, son bulmuştur. Denikin yönetimindeki Beyaz Ordu'nun, Odesa'yı ele geçirmesi üzerine, Mustafa Suphi'nin Beyaz Ordu tarafından yakalanarak öldürüldüğü dedikodusu yayılmıştır. Fakat Suphi, bu süreçte Beyaz Ordu'ya yakalanmadan; önce Kiev'e, ardından Moskova'ya geçmiştir (Aslan, 1997: 67-73).

Suphi, 1919'un Ocak-Mayıs ayları arasında, Kırım ve Odesa'da çalışmalarına devam ederken, zaman zaman Moskova'da bulunmuştur. Nitekim, Mart başında Kremlin Sarayı'nda toplanan Üçüncü Enternasyonel (Komintern) 1. Kongresi'nde, Suphi'nin *Türk Komünist Teşkilatı* delegesi olarak yer aldığı ve konuşma yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Suphi, 18-23 Mart arasında düzenlenen Bolşevik Parti'nin 8. Kongresine de katılmıştır. Aslan, Suphi'nin hem komintern hem de parti faaliyetlerinde yer almasından hareketle, Sovyet liderlerin, Suphi'ye büyük bir güven duyduklarını savunmaktadır (Aslan, 1997: 73-74).

Bolşevikler, Kırım'da hakimiyetin yitirilmesi üzerine Türkiye'deki komünist faaliyetleri Türkistan, İran ya da Kafkasya üzerinden canlandırmayı planlamıştır[125]. Bu amaçla Suphi, Türkistan'da faaliyet göstermesi için, Lenin tarafından görevlendirilmiştir. Suphi 1920'nin başlarında Taşkent'e varmış ve *Yeni Dünya* gazetesini burada da yayınlayarak çalışmalara başlamıştır. Mustafa Suphi, Türkistan'daki Türk esirler ve bilhassa Sibirya'dan Türkistan'a gönderilen ve gönderilecek olan esirlerin, hem temel ihtiyaçları ile meşgul olmuş hem de bu esirlere yönelik propaganda çalışmalarını yürütmüştür. Türkistan'ın Doğu sınırında bulunan bölgelerinde, *Türkiye Komünist Teşkilatı*'nın şubelerini açmayı başaran Suphi, buralarda gizli örgütler de faaliyete geçirmiştir. Mustafa Suphi, Taşkent'te Türk esirlerden oluşan *Türk Kızıl Birliği* meydana getirmiştir. Bu birlik, Türkistan Cephesi Komutan'ı Frunze'nin komutası altında faaliyet göstermiştir. Mustafa Suphi, tüm bunları yaklaşık olarak 3 aylık bir zamanda gerçekleştirmiştir (Aslan, 1997: 74-77).

Taşkent'te bulunan ve Ruslar'a esir düşen İttihatçı subaylardan bazıları, burada *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adıyla gizli bir örgüt kurmuştur. Mustafa Suphi, Türk esirler arasında çalışma yürütmesi sebebiyle -varlığından habersiz olduğu bu gizli örgütün

---

doğrultusunda hareket ettiğini saptamak -Süleyman Sami, Mehmet Emin gibi şahısları da göz önüne aldığımızda- gerçekten son derece güçtür.

[125] Galiyev'e göre Suphi, Afganistan ve İran üzerinden gizli faaliyet yürüterek Türkiye'ye geçmeyi hedeflemiş ve bunun için Türkistan'a gitmiştir (Galiyev, 2006: 397).

üyelerinden olan- Süleyman Sami ve bazı arkadaşlarıyla ortak çalışmalar yürütmüştür. Süleyman Sami ve arkadaşları, *İttihatçı* olduklarını Suphi'den gizlemiştir. Mustafa Suphi ile Süleyman Sami arasındaki işbirliği, Suphi'nin Bakü'de bulunduğu günlerde de devam etmiştir. Aslan'a göre, Mustafa Suphi'nin Taşkent'te tanıştığı Süleyman Sami, onun hazin sonunu hazırlayanlardandır[126] (Aslan, 1997: 77-78).

1919'un Sonbaharında, Kazım Karabekir Paşa tarafından, Bolşevikler ile temas kurması için Fuat Sabit ve Ömer Lütfü, Bakü'ye gönderilmiştir. Diğer yandan Halil Paşa ve beraberindeki Küçük Talat, Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek, Azerbaycan'da çalışmayı istediklerini belirtmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın, Bolşeviklerden silah ve para yardımı temin etmesi yönünde talimatlar verdiği Halil Paşa, 1919'un Sonbaharında Azerbaycan'a gitmiştir. Ayrıca *Karakol Cemiyeti* tarafından Bolşevikler ile temasa geçmesi için Baha Sait de Bakü'ye gönderilmiştir. Tüm bu gruplara ek olarak, Bolşevikler ile temas halinde olan Türk savaş esirleri de Bakü'de bir araya gelmiştir. Bu grupların ortak gayeleri Anadolu hareketi'ne, Bolşevikler'den yardım temin etmektir(Aslan, 1997: 79-81). Bu gaye doğrultusunda birlikte çalışma kararı alınmış ve *Türkiye Komünist Fırkası* bu şekilde ortaya çıkmıştır. Toparladığımızda, bu partinin, Bolşeviklerden yardım talebinde bulunan Milli Mücadele liderleri ile Bolşevikler arasında bir köprü mahiyetinde olduğunu söyleyebiliriz (Aslan, 1997: 79-81: Akal, 2008: 152).

Nitekim bu parti, Anadolu'ya yardım sağlayabilmek uğruna, Bolşevikler ile iş birliği yapmış, Bağımsız Azerbaycan'ın yıkılarak Sovyetleştirilmesi sürecinde –Türk ve Müslüman halkı devrime yaklaştırmak suretiyle- etkin rol oynamıştır. Bu rolde, Komünist Ruslar tarafından aldatılmalarının payı büyüktür. Çünkü Sovyetler, TKF'nin ileri gelenleri ile yapılan görüşmelerde Kızıl Ordu'nun, Azerbaycan'a bir düşman gibi değil, dost olarak geleceğini beyan etmiştir. Güya, Kızıl Ordu; Azerbaycan'ın ordusuna,

[126] Süleyman Sami ve Mehmet Emin, Bakü'den Ankara'ya gitmek için yola çıkan Mustafa Suphi önderliğindeki kafilede yer almaktadırlar. Fakat Süleyman Sami ve Mehmet Emin, Karadeniz'deki trajik sonlarına doğru ilerleyen bu kafileden, hastalandıklarını söyleyerek Maçka'da ayrılmışlardır (Aslan, 1997: 320).
Aslan, İleri, Tunçay başta olmak üzere konuyla ilgilenen yazarların pek çoğu, Süleyman Sami ve Mehmet Emin'in, Suphi'yi satmış olmasını ya da Suphi'nin bu ajanları fark edemeyişinin Suphi'yi ölüme götüren süreci hızlandırdığını belirtmiştir. Cilasun'un bu yaklaşıma bir itirazı mevcuttur (Cilasun, 2008: 71-72); *"Her halükarda bu kişiler şaibeli insanlardı. Fakat Mehmet Emin ve Süleyman Sami ajan olsunlar olmasınlar, tartışmanın buraya kaydırılması son derece yanlıştır. Zira böylesi bir yaklaşım, aslında TKP'nin siyasal/ideolojik hattını incelemekten ziyade, alınan tahribat ve yenilginin sebeplerinin komplo ve buna aracılık eden ajanlarda aranmasına yol açar. Halbuki, başından beri mütemadiyen tartıştığımız TKP'nin ideolojik hattı, bu partinin fiili ajanları zahmete sokmayacak ölçüde saldırıya ve tasfiyeye açık olduğunu göstermektedir."*

halkına dokunmayacak ve buradan Anadolu'ya geçerek, Milli Mücadele Hareketi'ne destek olacaktır. Fakat süreç ilerledikçe Rus Komünistlerin gerçek tutumu ortaya çıkmış, TKF üyeleri aldatıldıklarının geç de olsa farkına varmıştır (Aslan, 1997: 82-85).

Sovyetlerin, Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmesi üzerine yanında 23 yoldaşıyla birlikte Mustafa Suphi, Türkiye'ye yakın olması nedeniyle daha etkili faaliyet yürütebileceğini düşünerek, 6 Mayıs 1920'de Türkistan'dan ayrılmış ve 27 Mayıs'ta Bakü'ye varmıştır. Aslan, Suphi'nin, Bakü'de yürüttüğü tüm çalışmalarını Bolşevik Parti'nin yardımı ve emirleri doğrultusunda gerçekleştirdiğini belirtmiştir. İttihatçıların kurmuş olduğu *Türkiye Komünist Fırkası* ile temasa geçen Suphi, kısa süre içinde bu partinin komünist çizgide olmadığını farkederek, partiyi, komünist çizgiye ve Bolşeviklerin emrine sokmak üzere ele geçirmiş, yeniden kurmuştur[127]. Suphi, TKF'yi İttihatçılardan temizlerken[128], TKF bünyesinde bulunan gençleri partide tutmak için büyük özen göstermiş ve başarılı olmuştur (Aslan, 1997: 85-87). Suphi'nin teşkilatı, Doğu Halkları Kurultayı'nın ardından (10-15 Eylül 1920) toplanan *Türkiye Komünist Teşkilatlarının Birinci Kongresi'*ne kadar *Türkiye Komünist Teşkilatı* adıyla faaliyet göstermiştir. Bu Kongre'de, *Türkiye Komünist Fırkası* adının kullanılması kararı alınmış ve Kongre'den sonra *Türkiye Komünist Fırkası* olarak faaliyetlerini sürdürmüştür (Aslan, 1997: 207-210).

1920 yılı itibariyle Mustafa Suphi'nin namı, daha da artmıştır. Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir başta olmak üzere Milli Mücadele liderlerine, Suphi hakkında bir takım malumatlar gitmeye başlamıştır. Yayılan bilgiler içerisinde Suphi'nin, Türkiye'de Bolşevik bir devrim gerçekleştirme hedefiyle teşkilat kurduğu, çalışmaları ile Lenin'in güvenini kazandığı ve bu güven neticesinde Rusya'da nufüzlu bir konumda bulunduğu yer almaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Lenin'in itimadını kazanmış Suphi'den faydalanılabileceğini düşünmüş ve temasa geçilmesini istemiştir (Aslan, 1997: 266-268).

Mustafa Kemal'in bu isteği doğrultusunda, Mustafa Suphi'nin teşkilatı ile irtibat gerçekleşmiştir. İlk olarak *Türkiye Komünist Teşkilatı* tarafından Anadolu'ya yollanan beş kişilik heyet ile görüşülmüştür. TKT hem resmi hem de gizli yollardan, propaganda yapmak amacıyla Anadolu'ya üyelerini yollamıştır. TKT'nin, Anadolu'ya gönderdiği

[127] Suphi, partiyi yeniden kurmak için acele etmemiş ve örgütü Eylül ayına kadar *"Türkiye Komünist Teşkilatı"* adı altında çalışmalarını yürütmüştür (Aslan, 1997: 243).
[128] Aslında bu temizlik tam olarak başarılamamış, Küçük Talat gibi isimler -eskisi kadar etkin olmasa da- parti ile temasını sürdürme imkanı bulmuştur.

ilk resmi temsilci Süleyman Sami olmuştur. Süleyman Sami yanında, Mustafa Kemal'e verilmek üzere, TKT Başkanı Suphi'nin ve üyelerden Mehmet Emin'in imzasını taşıyan bir mektup[129] getirmiştir (Aslan, 1997: 267-269).

Mustafa Kemal Paşa, Mustafa Suphi tarafından gönderilen bu mektuba aylar sonra 13 Eylül 1920 tarihinde cevap vermiştir[130] (Aslan, 1997: 279). İleri, bu mektupta yer alan iki vurguya dikkat çekmiştir (İleri, 2014: 195):

> *"Bu mektupta iki nokta hayati bir önem taşımaktadır.*
>
> *a) Her Türlü teşkilat ve devrimler BMM kararıyla yapılabilir.*
>
> *b)T. İştirakuyun Teşkilatı (TKP), BMM'ye tam yetkili bir temsilci göndermelidir. Bu noktada tam aksi yapıldığından 15'ler Ankara'ya kabul edilmeyip Erzurumdan Trabzon'a geri yollanmışlardır."*

Mustafa Suphi, Sovyetlerin Anadolu'ya yardım yapmasını sağlayarak, Türkiye'de, yasal yoldan ve daha rahat biçimde propaganda faaliyetlerine hız vermeyi ve kısa bir süre sonra da Türkiye'ye geçmeyi düşünmüştür. Suphi, teşkilatının rahat biçimde Anadolu'da faaliyet göstermesi için Sovyet yetkililerinden yardım isteyerek, bu

---

[129] Süleyman Sami'den elde edilen mektup ve bir takım bilgiler, 3. Kafkas Tümeni Kumandanı Miralay Rüştü tarafından 19 Temmuz 1920 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir. Miralay Rüştü'nün ilettiği mektup ve bilgileri tam haliyle görmek için bkz. (Aslan, 1997: 269-271: İleri, 2014: 190-193). Süleyman Sami'nin getirdiği bu bilgiler arasında Anadolu'ya yapılacak yardım konusunda dikkat çekici şu bilgiler yer almaktadır: Bolşeviklerin Anadolu'ya yapacağı yardımların TKT aracılığıyla yapılacağına değinilmiş ve hali hazırda 17 bin tüfek, 50 top, 70 makineli tüfeğin, devrim nedeni ile kapalı olan yollar açılınca gönderilmek üzere bekletildiği belirtilmiştir. TKT'nin, yardımları bekletmesinin tek sebebi kapalı olan yollar değildir. TKT, Ankara Hükümeti'nden, Komünizmi benimseyen bir tavır sergilemelerini istemektedir. Zira bilgiler arasında, Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesi hususunda Ankara'nın tutumuna göre destek sağlayacakları ayrıntısı vardır. Kısacası TKT, Ankara'nın yardım alabilmesi için Bolşevizm yolunda adım atması gerektiğini belirtmiştir. Miralay Rüştü, bu mektup ve bilgiler haricinde 20 Temmuz 1920 tarihinde Kazım Karabekir'e bu konuda bir rapor sunmuştur. Bu raporda Süleyman Sami'nin, Suphi hakkında ilettiği şu bilgiler yer almaktadır; *"Mustafa Suphi ruhen Bolşevizme merbuttur. Ve teşrik-i mesaisi Bolşevizmin talimatına matuftur. Milliyet ve diyane hissiyle katiyyen alakadar bulunmamaktadır. Buna rağmen bazen damarlarında meknuz Türklüğe gart-i iradi meyil göstermektedir…"* Miralay Rüştü ayrıca Süleyman Sami hakkında da bilgiler vermiştir (Aslan, 1997: 271-273): *"Süleyman Efendi'nin hakikaten Türklük için Türkistan'da pek ziyade faaliyette bulunduğunu esaretten avdet eden zabitan ifade ediyorlar... Binaenaleyh Süleyman Efendi'nin bu ifadatında samimi görüldüğü maruzdur."*
Süleyman Sami'nin, Miralay Rüştü'ye verdiği bilgiler doğrultusunda, onun TKT içine sızmış bir İttihatçı olduğunu söyleyebiliriz. Aslan, Süleyman Sami'nin Anadolu'ya geliş sebebinin Mustafa Suphi'nin verdiği görevleri yapmaktan ziyade BMM'den talimat almak olduğunu düşünmektedir (Aslan, 1997: 271). İleri'nin aktarımları da bu yöndedir (İleri, 2014: 193); *"Kuşcubaşızade Süleyman Sami, Mustafa Suphi'nin mektubunu getirdiğinde, onuın Bolşeviklere bağlı, Lenin'den emir alan, tehlikeli, güvenilmez bir kişi olduğunu söylemiştir."*

[130] Söz konusu mektup üzerinden TKF'nin, Türkiye'ye davet edilip-edilmediği tartışması mevcuttur. Aslan, TKF'nin Türkiye'ye davet edildiği ya da Türkiye'ye gelme taleplerinin reddedildiği tartışmasını, bu mektup üzerinden ele almanın anlamsız olduğunu savunmaktadır (Aslan, 1997: 288). Kazım Karabekir (mektup tartışmasından bağımsız olarak) Mustafa Suphi'ye, Meclis tarafından izin verildiğini yazmıştır; (Karabekir, 1960: 834); *"…Mustafa Suphi de Ankara'ya gitmek için Millet Meclisinden müsaade istedi ve kabul olundu…"*

konuyu garanti altına almak istemiştir[131]. İşin Türkiye kısmında ise Milli Mücadele liderleri, Sovyetlerden gelecek yardımları düşünerek, Suphi'nin gizli ya da resmi propaganda elemanlarına hoşgörü ile yaklaşmışlardır (Aslan, 1997: 284-285).

Nitekim bu hoşgörü havası dahilinde, TKT'nin Anadoluya gelen resmi temsilcileri, *"Bakü Doğu Halkları Kurultayı"* sonrasında toplanacak olan TKT Kongresi'ne Türkiye'den delege katılımı sağlamak amacıyla; Erzurum, Trabzon, Eskişehir ve Ankara'da bir takım çalışmalar yapmıştır. Üstelik söz konusu kongreye -özellikle Baha Ali'nin çalışmaları sonucunda- Türkiye'den 51 delegenin katılımı sağlanmıştır[132] (Atasoy ve Bayülgen, 2008: 19). Ayrıca, kurultaya katılan toplam delege sayısının 74 olduğu düşünüldüğünde, İstanbul ve Anadolu'dan katılan delegelerin sayısal durumu daha iyi anlaşılacaktır (Gökay, 1998: 132).

Yunus Yılmaz, TKT Kongresi'nde Galiyevci tezlerin de dile getirildiğini belirtmiştir. Kayserili İsmail Hakkı'nın milliyetçi söylemler içeren konuşmasının ardından konuşan Selim Mehmedof, milliyetler ve sömürgeler konusunda, Galiyev'in Batı proletaryası hakkındaki görüşlerine benzer görüşleri dile getirerek, Avrupa'daki sermaye sahiplerinin, Avrupalı işçilere kardan pay verdiğinden bahsetmiştir. Bu konuşmadan hareketle Yılmaz, Mehmedof'un Galiyev'in öğrencisi olduğunu savunmaktadır (Yılmaz, 2012: 240-241). Mustafa Suphi ve tayfasının, Galiyev'den etkilendiğini rahatça söyleyebiliriz. Reyhan, Mustafa Suphi'nin TKP'sinin, Galiyevci hareket içerisinde doğup-geliştiğini belirtmiştir (Reyhan, 2010: 22). Fakat Mehmedof'un yaptığı bu konuşma, onun, Galiyev'in öğrencisi olduğu anlamını doğrudan çıkarmaz. Çünkü bu konuşmanın ana temasını oluşturan tez, Galiyev'den evvel Engels tarafından ortaya atılmıştır[133]. Yılmaz, benzer yaklaşımı, aynı kongrede yaptığı konuşmasında ezen-ezilen milletlere değinen Mustafa Suphi için de göstermiştir. Daha önceki bölümlerde, ezen-ezilen milletler teorisi üzerinde duran Galiyev'in, söz

[131] Cebesoy da hatıralarında bu konuya değinmiştir (Cebesoy, 1982: 36); *"Türk İştirakiyun Teşkilatı, Anadolu'da teşebbüs ve faaliyete geçmeden evvel Ankara'yı yoklamak, faaliyetlerine engel olacak pürüzleri ortadan kaldırmak ve her şeyden evvel emniyetle çalışabilmeleri için teminat elde etmeği düşünüyordu. Kars'ta, teşkilatın lideri olan Mustafa Suphi ile görüştüğüm zaman da aynı şeyi sezmiştim."*

[132] Kongreye, Ankara'dan, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası* ve İstanbul'dan -Aydınlık Grubu olarak da bilinen- *Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi* son derece gizli biçimde delegelerini yollamayı başararak, katılım sağlamıştır (Yanardağ, 2018: 97-99).

[133] Sosyalizm-Leninizm başlığı altında Galiyev'in, Engels ile benzeşen görüşlerine yer vermiştik.

konusu teoriyi Lenin'den etkilenerek ele almış olabileceğine değinmiştik[134]. Kakınç da, Suphi ve örgütünün Galiyevci çizgide yer aldığını vurgulamıştır (Kakınç, 2003: 116).

Suphi'nin günden güne artan etkinliği ve faaliyetlerini ağırlıklı olarak Anadolu'ya kaydırması, Milli Mücadele Hareketi'nin en tepesindeki isim Mustafa Kemal Paşa'yı rahatsız etmiştir (Gökay, 1997: 132). Mustafa Suphi ile 2 Ocak 1921 günü yaptığı uzun konuşmadan hareketle Suphi hakkındaki izlenimlerini aktaran Cebesoy, şu çarpıcı değerlendirmeyi yapmıştır (Cebesoy, 1982: 37); *"…Türkiye'nin Lenin veyahut Stalini olması ihtimalini hatırından geçirdiği muhakkaktı. Komünizme inanıyor, fikir ve prensiplerini kendi siyasetine bir vasıta yapmak istiyordu…"*

Suphi ve teşkilatı, Eylül ayı ve sonrasında gelişen süreçte kazandığı güç ile Anadolu hedefine tümden kilitlenirken, Türkiye'de ise Ankara Hükümeti tarafından komünist hareketler, Mecliste teşkil edilen bir komünist grup vasıtasıyla idarenin dizgini altına alınmaya başlamıştır (Gökay, 1997: 133: Okyar, 2017: 97-98).

Mustafa Suphi, aralarında eşinin[135] de yer aldığı, farklı kaynaklara göre 16 ile 19 kişi arasında değişen bir kafileyle[136] Ankara'ya geçmek üzere yola çıkmış ve 28 Aralık günü Kars'a varmıştır. Kars'ta üç hafta kadar konaklayan Mustafa Suphi ve kafilesi, Erzurum'a geçmek için tekrar yola koyulmuştur. Erzurum'da tepki, protesto ve zaman zaman linç girişimleri ile karşı karşıya kalan kafilenin, Sovyet konsolosunun devreye girmesiyle Batum üzerinden Bakü'ye geri gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Tunçay, 1978: 235-236).

Erzurum'da meydana gelen bu olaylar hakkında farklı iddialar söz konusudur. Bu gösterilerin, burjuvazinin kışkırtması neticesinde *Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti* tarafından tertiplendiğini iddia edenlerin (Tunçay, 1978: 234-235; Cevat Emre'den akt; Okyar, 2017: 100) yanı sıra, tamamen halkın kendi iradesi tarafından meydana geldiğini iddia eden görüş de mevcuttur (Okyar, 2017: 100). Fakat daha kapsamlı yaklaşım Aslan tarafından yapılmıştır. Suphi'nin, Ankara'ya varmak üzere Kars'a geldiği haberini alan TBMM Hükümeti, Suphi ve beraberindeki kafilenin Ankara'ya gelmesini istememiş ve

[134] Diğer yandan hem ezen-ezilen millet ayrımına, hem de Batı proletaryasından olan İngiliz işçilere dair benzer fikirler, 1920'nin Temmuz ayında (TKT Kongresinden 3 ay önce) düzenlenen Komintern 2. Kongresinde, Lenin ve Britanya Sosyalist Parti temsilcisi tarafından dile getirilmiştir. Lenin *"işçi aristokrasisini sosyalizmin önündeki en büyük tehlike"* olarak ilan ederken, Britanya Sosyalist Partisi temsilcisi de *"basit bir İngiliz işçisinin, köle haline getirilmiş halklara, İngiliz boyunduruğuna karşı ayaklanmalarında yardımcı olmayı, ihanet saydığını"* belirtmiştir (Lenin'den akt. Tellal, 2012: 126).

[135] Suphi'nin eşi Semra'nın (Semiramis), Yahudi ya da Türk olduğu iddiası (Tunçay, 1978: 229) var olduğu gibi, Rus olduğu iddiasına (Okyar, 2017: 100) rastlamak da mümkündür.

[136] Bu kafileye *"15'ler"* de denilmektedir.

bu konuda Kazım Karabekir'i yetkili kılmıştır. Kars'ta bulunan Sovyet resmi elçisi Midiva'ni gibi yetkililerin gözü önünde, söz konusu kafilenin sınır dışı edilmesinin, Sovyet yardımlarına bel bağlamış Milli Mücadele için sorunlar doğurabileceğini düşünerek hareket eden Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey ile temasa geçmiştir[137]. Kazım Karabekir ile Hamit Bey arasındaki telgraf trafiği neticesinde, kafilenin Erzurum'da protesto ve kötü tezahüratlar ile karşılanarak, memlekette istenmedikleri yönünde bir hava yaratılması kararlaştırılmıştır. Böylelikle, halkın tepkisinin dinmesi ve ortalığın karışmaması için kafileye, Trabzon üzerinden memleketin dışına çıkarılmaları gerektiği uygun bir dille anlatılarak, Sovyetlerin tepkisini çekmeden olayın kapanması planlanmıştır (Aslan, 1997: 306-310). Erzurum Valisi Hamit Bey Bayburt, Gümüşhane, Maçka ve Trabzon mülki amirliklerine de, Suphi ve arkadaşlarının halk tarafından olumsuz biçimde karşılanması için emir vermiştir (Cilasun, 2008: 192-193).

Suphi ve kafilesi, Erzurum'da planlanan şekilde karşılanmış, tüm dükkanlar kapatılmış, çocuklar dahil olmak üzere tüm ahali, alehte tezahüratlarda bulunarak, kafileye tepkisini göstermiştir. Erzurum'a alınmayan Suphi ve kafilesi, trene bindirilerek kovulmuştur. Kafilenin yeni istikameti -daha evvel planlandığı gibi sınır dışı edilmek üzere- Trabzon olmuştur. İçerdeki komünist hareketleri bastıran hükümet, dışardan gelebilecek benzeri komünist hareketlere de böylelikle, *"halk tarafından istenmedikleri"* mesajını vermiştir. Sovyet yardımlarının büyük önem taşıdığı bu dönemde Ankara Hükümeti, komünizmin karşısına doğrudan dikilmeden, deyim yerindeyse suçu, komünizmi istemeyen halka atarak Sovyetler ile doğabilecek problemlerin önüne geçmeyi amaçlamıştır (Aslan, 1997: 315-320).

Trabzon'a hareket eden kafile, geçtikleri her noktada halk tarafından tepki ile karşılanmaya devam edilmiş, gıda ve konaklayacak yer verilmemiştir. Trabzon'da ise kafilenin yolu kesilerek, hakaret ve küfürlere maruz bırakılmıştır. Deniz yolu ile sınır

[137] Cilasun, Kazım Karabekir Paşa'nın, 15. Kolordu Kumandanı Rüştü Paşa ile bu konuyu istişare ettiğini belirtmiştir. Rüştü, Karabekir'e, Kars'taki kitlesel taban eksikliği nedeniyle kafileyi sınır dışı ettirecek bahanelerin Erzurum'a bırakılması önerisinde bulunmuştur. Kars, uzun süre Rus hakimiyetinde bulunduğu için burada taban oluşturmanın zorluğu göz önüne alınmıştır. İleri ve Aslan, Karabekir'in irtibatta geçtiği kişi olarak Vali Hamit Bey'i yazarken (Aslan, 1997: 306-310; İleri, 2014: 284-285), Cilasun, konuşmalardaki imza ve tarihin Komutan Rüştü'ye ait olduğunu belirterek, Hamit Bey'i değil Rüştü Paşa'yı yazmıştır (Cilasun, 2008: 112-113).

dışı edilmek üzere Trabzon'dan motora bindirilen kafile 28 Ocak gecesi, Karadeniz'in sularında yitirilmiştir[138] (Aslan, 1997: 320-321).

2.1. 15'lerin Sonu- Galiyev'e Vurulan Bir Darbe Mi?

Trabzon açıklarında yaşamlarına son verilen ve literatüre *"15'ler"* olarak geçen Mustafa Suphi ve arkadaşlarının, Kayıkçılar Kahyası Yahya tarafından öldürüldüğü bilinse de, Yahya'nın kim ya da kimler tarafından bu işe azmettirildiği hiçbir zaman netliğe kavuşmamıştır. Bu konu üzerinde pek çok yazar ve araştırmacının çeşitli fikirleri bulunmaktadır. Bunların detaylı incelemesine tezimizde yer vermeden, iddiaların yoğunlaştığı odaklara değinerek konuyu kısaca tartışacağız[139].

İlk olarak en zayıf iddialardan birini ele alacağız; Kahya Yahya'nın kişisel girişimi ile kafilenin üzerlerindeki parayı gasp için 15'ler cinayetini işlemesi… Nimet Kurat'a ait olan bu iddianın en zayıfı olma sebebi, kafilenin 15 kişiden oluşması ve Rohani'nin de belirttiği gibi bu kadar kalabalık bir kitleyi yok edebilmek için en az 20 kişiye ihtiyaç duyulacak olmasıdır (Rohani'den akt. Cilasun, 2008). Bu da, daha organize bir durum olduğunu göstermektedir. Aslan, bu iddiayı *"Yahya Kahya'nın tek başına düşünerek gerçekleştirmesi zordur ve Yahya Kahya'nın boyutlarını da aşar… Mustafa Suphileri öldürmekle maddi açıdan kaybedecekleri, kazanacaklarından daha fazladır."* Diyerek zayıf bulmaktadır (Aslan, 1997: 348-349).

Diğer bir iddia ise; Kemal Tahir ve bazı Galiyevci yazarlarca[140] dile getirilen; Mustafa Suphi'nin, Galiyev'in en yakınındaki yoldaşlarından olması nedeniyle Sovyet

---

[138] *"Mustafa Suphi ve yoldaşlarını önceden hazırlanmış bir takaya bindirdiler. Az sonra, içinde Çankaya Muhafız Komutanı Topal Osman'ın tepeden tırnağa silahlı adamlarının, Yahya Kahya ve kiralık katillerinin bulunduğu bir başka motor daha denize açıldı. Sürmene açıklarında arkadan gelen motor, Suphi'lerin bindirildiği takaya rampa etti. Koyu gericiliğin kiralık katilleri silahsız 15 komüniste tüfekler, manliher tabancalar ve kasaturalarla saldırdılar. İki saat süren kanlı bir boğuşma oldu. 28 Ocağı 29 Ocağa bağlayan gece Mustafa Suphi ve yoldaşları, 15'ler hunharca katledildiler…"* (TÜSTAV Arşivi, bt: 40-41).

[139] Konuyla ilgili yazar-araştırmacıların görüşlerine yer veren, detaylı bir incelemeye Aslan'ın eserinin son bölümünde yer verilmiştir (Aslan, 1997: 338-358). Ayrıca Cilasun (Cilasun, 2008: 192-195) ve Tunçay'ın (Tunçay, 1978: 236-242) eserlerinde de farklı yazarların görüşleri üzerinden değerlendirmeler mevcuttur. Benzer yaklaşımla ele alınmış bir değerlendirme de Suphi'yi konu alan Durmuşoğlu'na ait yüksek lisans tezinde yer almaktadır (Durmuşoğlu, 2013: 212-216).

[140] Halit Kakınç (Kakınç, 2003: 32); *"Mustafa Suphi örneğinde olduğu gibi, bir grup Türk komünistinin imha edilmelerinin bile, aslında Sultangaliyev'in uluslararası platformdan el çektirilmesi stratejisi ile doğrudan bağlantılı olduğu ileri sürülebilir."*
Hakan Reyhan (Reyhan, 2010: 107); *"Galiyev, Anadolu'daki diğer sol hareketlerle, TKP vasıtasıyla bağlantı kurmaktaydı. Suphi'nin öldürülmesi bu bağlantının da daralmasına yol açtı. Öldürülmesini de bu ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirebiliriz."*
Hasan Basri Gürses (Galiyev ve Gürses, 1998: 16): *"Sovyet yönetimi 1920 sonlarından itibaren Mustafa Kemal hareketini fiili olarak desteklemeye başlamıştır. Mustafa Suphi ve Yoldaşları'nın öldürülmesine gerekli tepki gösterilmemiş ve öldürülmelerinden bir buçuk ay sonra Ankara Hükümetiyle bir dostluk*

liderler ve Mustafa Kemal tarafından alınan ortak bir kararla öldürülmesidir. Kemal Tahir'in bu konu hakkındaki fikri şudur (Bozdağ, 1995: 147); *"Galiyef'i yalnız bırakmak, en yakın arkadaşından ve yardımcısından etmek, az bir iş değildir! Bu yüzden Mustafa Suphi'yi Moskova'nın, 'Sen git Türkiye'yi kurtar' diye kışkırtıp yola çıkardığını yine rahatça düşünebiliriz."* Diğer yandan Bolşevik Parti'nin, Suphi'nin ölümüyle alakalı olarak sadece üyelerini bilgilendirmek amacıyla hazırlamış olduğu raporda, başına buyruk ve maceracı hareket etmenin sonuçlarına değinen bir ana fikir vurgulanmıştır. Gökay, bu rapordan hareketle, Suphi'nin Anadolu'ya yönelmesine Moskova'nın sıcak bakmadığı sonucuna varmıştır (Gökay, 1997: 135-136). Kemal Tahir, Ankara ile Sovyetler arasında imzalanan dostluk anlaşmasını da, 15'lerin öldürülmesine bağlamaktadır[141]. Gürses de, Suphi'nin ölümünü üzerinden geçen bir buçuk ay sonrasında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk Anlaşmasını, Tahir ile benzer biçimde bu olaya bağlamıştır (Galiyev ve Gürses, 1998: 15-16). Söz konusu iddiayı; Sovyetlerin, Suphi'nin ölümü ardından sessiz kalmış[142] olması (Sayılgan, 2009: 113; Reyhan, 2010: 107) ve Suphi'nin trajik sonuna dair tek yazının Galiyev tarafından kaleme alınması (Galiyev ve Gürses, 1998: 16; Kakınç, 2017: 206) gibi unsurlar güçlendirmektedir. Fakat Bolşevikler, bu tarz bir cinayeti, Sovyet sınırları içinde daha rahat biçimde işleyebilirlerdi.

En çok ses getiren iddia ise; olayın ardında Ankara Hükümeti'nin olduğu savıdır. Bunu ikiye ayırmak mümkündür. Zira söz konusu olayın arkasında, Mustafa Kemal'den bağımsız olarak hareket eden Kazım Karabekir'in yer aldığını ve onun, Kahya Yahya'yı azmettirdiğini savunanlar bulunmaktadır[143]. Diğer iddia ise olayın arkasında, Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu yönündedir. Suphi'yi kimin öldürdüğü

---

anlaşması imzalanmış… Sonra da Sovyetler Ankara'ya politik destekle yetinmeyip, para ve silah yardımı yapmışlar ve bunu sürdürmüşlerdir. Ankara Hükümeti de Azerbaycan'da ve Gürcistan'da Bolşeviklerin iktidarı alması için fiili askeri yardımda bulunmuştur…"
Galiyev üzerine eseri bulunan Duman da, Ankara-Moskova ortaklığının bu ölümden sorumlu olduğunu düşünmektedir (Duman, 1999: 102).

[141] Kemal Tahir anlaşma ile cinayet arasında kesinliğine inandığı bir ilişki kurmuştur (Bozdağ, 1995: 147-148): *"Dostluk Andlaşmasının bir maddesine göre, 'Her iki taraf da karşı devrimcilere hayat hakkı tanımayacak'tı.'*
'Bu madde, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının topluca öldürülmelerini meşrulaştırmaktan başka nedir?... Türkiye'nin hangi karşı devrimcisi, o günkü Rusya'ya gidecek de Türkiye aleyhinde çalışacak!... Bu madde besbelli ki, Rus karşı devrimcilerinin Türkiye'ye gelip yuvalanmalarını önlemek için konmuştur. Mustafa Suphi, Sultan Galiyef'in düşüncesini paylaştığına göre, Rusya için karşı devrimci değil midir? ... Böyle olunca da 14 arkadaşıyle denizde kaybolmasından daha doğal ne olabilir?"

[142] Suphi'nin ölümünün hemen ardından tepkisiz kalan ve görmezden gelen Sovyetler, takip eden yıllarda siyasi malzeme kabilinden Suphi'nin ölümünü kullanmaktan çekinmemiştir (Aslan, 1997: 348).

[143] Bu iddianın önde gelen savunucusu Mete Tunçay'dır. Tunçay, şüphesini de muhafaza ederek, azmettirenin Kazım Karabekir olduğu fikrindedir (Dipnotta; Tunçay, 1978: 239).

üzerine bir araştırma eseri sunan Cilasun, olay sonrası yaşanan gelişmelerden[144] hareketle Ankara'yı, yani Mustafa Kemal'i olayla bağlantılı görmektedir (Cilasun, 2008: 194-195). Aslan, bu iddiaya pek ihtimal vermemektedir. Ankara Hükümeti'nin, Sovyetlerin tepkisini çekmemek için son derece titiz biçimde kurguladığı Suphileri sınır dışı etme planına dikkat çekerek, bu düşüncesini kuvvetlendiren Aslan'a göre; olayın arka planında İttihatçılar bulunmaktadır (Aslan, 1997: 353-354).

Suphi ve arkadaşlarının, Karadeniz sularında yaşamına son verildiği 28 Ocak gecesinden sadece 5 gün evvel, Büyük Millet Meclisi'nde komünizm konusu gizli bir celse ile tartışılmış ve Suphi'ye de değinilmiştir[145]. Mustafa Kemal Paşa, ilk olarak, Erzurum halkının bu kafileye gösterdiği tepkiye değinmiştir (T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 1921: 327); *"Erzurumlular böyle bir adamın memleket dahiline girmesinden son derece müteheyyiç olmuşlar ve memlekete sokulmaması için teşebbüsatta bulundular. Makamatı resmiyeye müracaat ettiler. Bu adam memleketimize girerse parçalarız..."*

İlerleyen konuşmalarında M. Kemal Paşa, Suphi ve tayfası hakkındaki fikirlerini de dile getirmiştir:

> *"...Rusya dahilinde bu milletin soysuz, herhalde sersem birtakım evlâtları oralarda da serseriliklerine devam etmişlerdir. İşte bu serseriler bir iş yapmak hülyasına kapılarak zahiren memleketimize ve milletimize nafi olmak için Türkiye komünist fırkası diye bir fırka teşkil etmişlerdir ve bu fırkayı teşkil edenlerin başında da Mustafa Suphi ve emsali bulunmaktadır. Bunlar doğrudan doğruya bir hissi vatanperverane ile ve bir hissi hakikii milli ile değil, benim kanaatımca belki kendilerine para veren, kendilerini himaye eden ve bunlara ehemmiyet atfeden Moskova'daki prensip sahiplerine yaranmak için birtakım teşebbüsatı serseriyanede bulunmuşlardır..."*

Mustafa Kemal Paşa, komünizme karşı alınabilecek tedbirlerin de bir değerlendirmesini yapmıştır:

> *"Efendiler, iki türlü tedbir olabilirdi. Birisi; doğrudan doğruya Komünizm diyenin kafasını kırmak; diğeri, Rusya'dan gelen her adamı derhal denizden gelmiş ise vapurdan çıkarmamak, karadan gelmiş ise hududun haricine defetmek gibi zecrî, şedid, kırıcı tedbir kullanmak."*

Fakat Mustafa Kemal Paşa, bu iki tedbiri de faydasız bulmaktadır. Çünkü ona göre, Sovyet Rusya'nın benimsediği ve ideolojinin yapısı gereği tabii olarak yaymaya çabaladığı komünizme, bu denli sert tepki göstermek, şüphesiz kurulan iyi ilişkilerin

[144] Moskova-Ankara arasında imzalanan dostluk anlaşması ve Mustafa Kemal Paşa'nın muhafızları tarafından işlenen Kahya Yahya cinayeti, Cilasun'a göre Ankara'yı işaret etmektedir (Cilasun, 2008: 197-200).

[145] Hükümetin ve Kazım Karabekir'in, Bolşeviklere yakın bir politika izlemesi bazı vekillerce eleştirilmiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa, bu eleştiriler karşısında Kazım Karabekir'i öven ve savunan cümleler kurmuştur.

kötüye gitmesine neden olacaktır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, söz konusu tedbirlerin işe yaramayacak olmasının diğer bir nedeni ise şiddetin, fikirler karşısında acziyetidir:

> *"…Binaenaleyh, fikir cereyanları cebir ve şiddet ve kuvvetle reddedilmez. Bilakis takviye edilir. Buna karşı en müessir çare, gelen cereyanı fikriye mukabil fikir cereyanı vermek, fikre fikirle mukabele etmektir. Binaenaleyh Komünizmin memleketimiz için, milletimiz için, icabatı diniyemiz için gayri kabili kabul olduğunu anlatmak, yani efkârı umumiyei milleti tenvir etmek en nâfi bir çare görülmüştür… İşte bu düşüncenin mahsulü olmak üzere Ankara'da Komünist Fırkası namı altında bir fırka teşekkül etti."*

Bu konuşmaya rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın *"faydasız tedbirlerden"* saydığı *"Rusya'dan gelen her adamı derhal denizden gelmiş ise vapurdan çıkarmamak, karadan gelmiş ise hududun haricine defetmek"* yolunun seçildiğinden emin durumdayız. *"Komünizm diyenin kafasını kırmak"* seçeneğine başvurulup-vurulmadığı ise şüphelidir ve genellikle konuya yaklaşan araştırmacıların siyasi duruşuna göre sorunun cevabı değişmektedir. Fakat 15'ler cinayetini işleyen Kahya Yahya, 3 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın özel Muhafızı *İsmail Hakkı Tekçe* tarafından öldürülmüştür. Tekçe, hatıralarında[146] bu cinayeti, aldığı bir emir üzerine, yanında Topal Osman'ın iki adamıyla işlediğini yazmıştır (Tekçe'den akt. Aslan, 1997: 353-354). Bu nokta, olayın arkasındaki ismin Mustafa Kemal Paşa olduğu iddialarını güçlendirmektedir.

Son güçlü iddia ise İttihatçıların bu cinayetin arka planında olduğudur. Bu görüş pek çok yazar tarafından paylaşılmakla beraber, aslında en dikkat çekici savunucusu Enver Paşa'dır (Bardakçı, 2015: 241):

> *"…Komünist Partisi Reisi Suphi Bey, Bakü'de aleyhimde bulunduğu için biçareyi Trabzon'da evvela karla, tükürükle hamallar epeyce ıslattıktan sonra bir motorbotla Batum'a iade etmek üzere yola çıkarmışlar. Halbuki yanında yüz yirmi bin Rus altını olduğundan kendisini zanlarınca yolda öldürmüşler paralarını almışlar. Maamafih bunu benim için yaptıklarından memnun olduğumu ve başkasına söylememelerini tembih ettim. Bence düşman da olsa, madem ki Müslüman, böyle olmamalıydı. Fakat ne çare, yazılan çekilirmiş"*

Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda[147], Enver Paşa ve Mustafa Suphi arasında yaşanan gerginliğe daha evvel değinmiştik. Enver Paşa'nın, Kurultay salonundaki ağırlığına ve Kurultay'da yer alan Müslümanlar arasındaki muhteşem karizmasına da

[146] Söz konusu hatırat, Tekçe'nin ölümünden sonra yayınlanmıştır.

[147] Doğu Halkları Kurultayı'nda Suphi, yalnız Enver Paşa ile ters düşmemiştir. Suphi ve teşkilatının, Kurultay'a Türkiye'den delege toplaması ve Sovyetlerden aldığı destek ile adeta Ankara'ya meydan okurcasına faaliyet göstermeleri Mustafa Kemal Paşa'yı kızdırmıştır (Saray, 1990: 48-49); *"…Bunlar oraya gider ve orada mevzubahs olan esasatı (komünizmi) kabul eder ve memleket içinde tatbik etmeğe başlarsa bu, doğru bir istikamet olmaz. Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz gideriz. Millet gider, yani milletin mümessillerinden mürekkep olan meclis gider ve gerekeni onlar yapar…"*

yer vermiştik. Bu gerginlik ve Enver Paşa'nın, taraftarlarında uyandırdığı büyük hayranlık, Paşa'nın da sözünü ettiği gibi olayın geri planında yer alabilir. Fakat bunun Enver Paşa'dan ne kadar bağımsız olduğu tartışma konusudur. Çünkü Bolşeviklerin planlarında Enver Paşa, Türkiye'deki gelişmelere göre başvurulacak güçlü bir alternatiftir. Daha zayıf olan diğer seçenek ise doğal olarak Mustafa Suphi'dir. Enver ile Suphi'nin arasındaki rekabet ve gerginliğin yanı sıra olayın faili Kayıkçılar Kahyası Yahya'nın, Enver Paşa'nın adamı olması, İttihatçılar ihtimalini güçlendirmiştir.

3. KARŞI DEVRİMCİ GALİYEV

Galiyev bizzat örgütlediği ve başında bulunduğu Müslüman Kızıl Ordu ile Doğu Cephesinde büyük direnç göstererek, Beyaz Ordu'nun Kazan'dan (1918 Eylül) süpürülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Galiyev'in bu kritik rolünden hareketle devrimi adeta ipten aldığını söyleyebiliriz. Bu gerçekten mühim bir başarıdır ve başta Stalin olmak üzere Bolşevik liderlerin övgüsüne mazhar olmuştur. Şu cümleler, Galiyev'in düzenlemiş olduğu *Müslüman Komünistleri Kongresi*'nde Stalin tarafından dile getirilmiştir (Stalin'den akt; Erdem, 2009: 58);

> *"Eğer Kızıl kuvvetlerimiz Doğuya doğru hızla ilerlemişlerse bunda Müslüman Kızıl Ordusu'nun katkısı küçümsenmeyecek ölçüdedir. Eğer Doğu yolu şimdi açıksa, devrim bunu burada bulunan delege yoldaşlarımızın üstün gayretlerine, son zamanlarda tamamladıkları işlere borçludur."*

Müslüman Komünistleri, Kızıl Ordu saflarına çeken etkenlere tezimiz içerisinde sık sık yer vererek, Bolşeviklerin dini özgürlükler ve ulusal bağımsızlık-self determinasyon hakkı konusundaki vaatlerinin, devrim saflarını nasıl genişlettiğini daha önceki sayfalarda ele almıştık. Yaşananları Tatar Komünistlerin penceresinden değerlendirdiğimizde, Ekim'den itibaren meydana gelen –Mollanur Vahidov önderliğinde, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti Sovyet'inin kurulması için Bolşevik liderlerden kopartılan onay ve tüm Rusya çapında örgütlenen özerk *Müslüman Komünistleri (Bolşevik) Rus Partisi'*nin[148] oluşturulması- gelişmelerin, Tatar Komünistler için olumlu ve umut verici olduğunu söyleyebiliriz.

Tatar Komünistlerin ulusal bağımsızlık yolunda koşar adım gittikleri bu süreçteki gelişmeleri, Bolşevik Parti penceresinden ele aldığımızda, iç savaş döneminde Kızıl Ordu'nun güç toplaması için arka arkaya verilen (verilmek zorunda kalınan) bir takım taktiksel tavizler olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Kazan'daki Beyaz Ordu

[148] Bennigsen, bu partinin son derece rahat ve tam manasıyla bağımsız bir parti gibi faaliyet gösterdiğini belirtmiştir.

tehdidi savuşturulunca, verilen sözler unutulmuş ve tavizler yerini emrivakilere bırakmıştır.

Galiyev açısından ise durum trajik boyutlara ulaşmıştır. Kazan, Beyazların eline geçtiğinde en yakın dostu Mollanur Vahidov'u yitiren Galiyev, örgütlediği Müslüman Kızıl Ordu'nun büyük çabasıyla ve canı pahasına Kazan'ı geri aldığındaysa, yukarıda bahsettiğimiz tavizleri kaybetmiştir. Kazan'daki tehlike sona erdiğinde hem Müslüman Komünist Parti kapatılmış, hem de verilen özerk Tatar-Başkurt Sovyet'i sözü, türlü bahanelerle yok sayılmıştır.

Daha önce Bolşevik liderlerin pragmatist davranışlarına dikkat çekmek için ele aldığımız bu konular, Galiyev'in ne hedeflediği noktasında da bize fikir vermektedir. Galiyev, sınırları daha geniş ve özerk yapıda (Sovyet'e bağlı) teşkil edilecek Tatar-Başkurt Cumhuriyeti sayesinde, İdil-Ural Bölgesinde bulunan -Tatar, Başkurt, Çuvaş başta olmak üzere- bütün Türkleri tek yönetim altında buluşturmayı tasarlamıştır. Bolşevik liderlerin özgürlük ve bağımsızlık temalı vaatleri, Mollanur Vahidov ve Galiyev'in başını çekmiş olduğu Müslüman Komünistlerde, daha özgür bir çerçevede, daha geniş bir hareket imkanı bulabilecekleri izlenimini oluşturmuştur. Bu noktada Galiyev'i karşı-devrimci ilan ettiren adımların, yine Bolşeviklerin karşılıksız vaatlerinden doğduğunu söyleyebiliriz.

Kazan'daki tehlikenin geçmesiyle Galiyev'in hareket alanı kısıtlanmaya başlamıştır. Buradan hareketle Galiyev'in gizli örgüt kurduğuna dair iddialar, dile getirilmektedir (Bennigsen & Quelquejay, 2005:160, 176; Bennigsen & Wimbush, 1995: 110-111; Cihangir, 2006: 71-72; Duman, 1999: 94; Erdem, 2009: 85; Sayılgan, 2009: 687; Kaymak, 1993: 197-198). Bu iddiaların güvenilirliği tartışmalıdır. Bizce ise son derece zayıftır, çünkü iddia edenlerin en güvenilir kaynağı, Galiyev'in yargılandığı Bolşevik Parti Merkez Komite 4. Toplantısındaki dava tutanaklarıdır. Davada görülen suçlamaların içeriği, muhaliflerini ve rakiplerini sahte belgeler ile etkisiz hale getirme konusunda sabıkası bir hayli kabarık olan Stalin tarafından dizayn ettirilmiştir. Zaten Galiyev, gizli bir milliyetçi örgüt kurduğu suçlamalarını hiçbir zaman kabul etmemiştir.

Galiyev'in ve milli komünistlerin etkinliğini kısıtlamak amacıyla atılan ufak adımlar, 1920 itibariyle ciddi adımlara dönüşmüştür[149]. Tataristan'da işçi sınıfının noksanlığına değinmiştik. Rus Komünistleri, bu eksiklikten hareketle Tataristan'daki

[149] Galiyev'in nüfuz alanının hassas biçimde, arka arkaya alınan kararlarla daraltılışına "Galiyev'in Yaşamı" başlığı altında detaylı yer verdiğimiz için, yeniden bu ayrıntılara inilmemiştir.

faaliyetlerin ilerici güçten mahrum olduğunu öne sürmüş ve bu faaliyetleri küçük görerek, Galiyev'e buradan eleştirel bazda hücum etmişlerdir. Galiyev'in söz konusu eleştirilere cevabı son derece vurucu olmuştur (Kakınç, 2003: 199); *"Benim tam 25 bin ilerici Tatar süvarim var!"* 1920 yılının Ekim ayı, hem Galiyev'in Bakü Doğu Halkları Kurultayı'na gitmesinin engellendiği, hem de Erdem'in verdiği sayıya göre mevcudu 300 bini aşan Müslüman Kızıl Ordu'nun lağvedildiği aydır. Kısacası Galiyev'in, *"ilerici Tatar süvarileri"* elinden alınmış, askeri alandaki etkinliği bitirilmiştir. 1921 yılı itibariyle Galiyev'e *Tataristan Moskova Temsilciliği* görevi verilerek, Moskova'da göz hapsinde tutulması hedeflenmiştir(Erdem, 2009: 108-110).

Gürses'e göre Galiyev, Nisan 1921'de açılan *Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'*nde hoca olarak eğitim vermek üzere görevlendirilmiş ve bizzat Lenin tarafından çağırılmıştır. Gürses, Galiyev'in, üniversitede görevlendirilmesiyle tamamen saf dışı bırakılıp, etkisiz hale getirildiğini belirtmiştir (Galiyev ve Gürses, 1998: 17). Erdem ise Galiyev'in, bu göreve kendi isteğiyle talip olduğunu yazmıştır (Erdem, 2009: 114).

Galiyev, yetkileri azaltılmış olsa da fikirlerini savunmaktan çekinmeyerek, muhalif tavrını sürdürmüştür. Galiyev ile Stalin arasında, Kasım 1918'de gerilmeye başlayan ipler, 23-27 Aralık 1922 tarihinde toplanan ve SSCB'nin kuruluş kongresi olarak da anılan *Onuncu Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi'*nde, kopma noktasına gelmiştir. Yeni kurulacak olan SSCB düzeninde, bağımsız statüde birliğe katılacak devletlere (ayrılma hakkı dahil olmak üzere), özerk statüde katılacak devletlere tanınmayan haklar tanınmıştır. Ayrıca bağımsız statüde birliğe katılacak devletler ile özerk katılacaklar arasında ciddi bir eşitsizlik söz konusudur (Devlet, 1989: 9). Galiyev de bu eşitsizliğe, Gürcistan ile Türkistan arasında yaptığı karşılaştırmalı örnek ile dikkat çekmiş ve *"bağımsızlık"* açısından Türkistan'ın, her anlamda daha uygun olduğunu belirtmiştir (Galiyev, 2006: 494-495). Bu kongre sonrasında Galiyev hakkındaki, *Turancı* ve *Pantürkist* olduğu iddiaları, deyim yerindeyse ayyuka çıkmıştır. Ayrıca Kongre'de yapmış olduğu konuşmalardan dolayı, RKP MK Örgütlenme Bürosu tarafından, parti disiplinini bozmak ile suçlanmıştır (Galiyev, 2006: 500). Galiyev'in peşine Sovyet istihbaratının ajanları (GPU) da takılmıştır. Bundan sonraki süreç daha da sertleşmiştir.

Stalin'in, iktidardaki belirleyici gücüne karşılık, muhalif tavırları nedeniyle -Galiyev gibi- Stalin'in saldırısı altında kalanlar, hasta yatağındaki Lenin'e umut

bağlamıştır. Çünkü Lenin de, Stalin'in *"Büyük Devlet Şovenizmi"* yolunda attığı adımlara karşıdır. Stalin, Galiyev'in yakın arkadaşlarından olan Gürcü komünist Mdivani'yi *"Gürcistan Komünist Partisi*'ndeki" görevlerinden almıştır[150]. Lenin bu tasfiyeyi olumsuz karşılamış ve Mdivani ve ekibine bir mektup[151] yazmıştır. Galiyev, bu mektubun Mdivani'den bir kopyasını alarak devrimciler arasında yaymıştır. Lenin, Stalin'in ulusal soruna yönelik politikalarını, öfkeyle karşılamıştır. Bu nedenle Stalin'in mağdur ettiği milli komünistler, bir umut Lenin'e bel bağlamıştır (Erdem, 2009: 121,125-126). Fakat ilerleyen sağlık sorunları sebebiyle konuşma güçlüğü çeken ve durumu günden güne ciddileşen Lenin'in yazılarının dağıtımı, Stalin tarafından engellenmiştir. Bununla da yetinilmeyerek, Lenin'in *"hastalığından dolayı"* fikirlerinin bir hükmünün olmadığı, Politbüro ve Merkez Komite tarafından gizli bir yazışmayla belirtilmiştir (Galiyev ve Gürses, 1998: 17-18):

> *"Lenin hasta, hali iyi değil; o artık Politbüro oturumlarına katılmıyor, alınan kararlan da okumuyor, gerekli siyasi enformasyonu bilmiyor. Ona hatta gazete okumak da yasak. Doktorlar tarafından, bazı fikirlerini yazmak için,' günlük gibi bir şey yazmasına ancak izin veriliyor. Yani onları ancak hasta bir insanın yazıları olarak kabul etmek gerek. A.A. Andreyev, N.İ. Buharin, F.E. Cerjinskiy, M.A. Kolinin, L.V. Kamenev, V.V. Kuybişev, V.M. Molotov, A.İ. Rıkov, Y.V. Stalin, M.P. Tomskiy L.D. Trotski."*

Galiyev'in, muhalif fikirler belirttiği *Onuncu Parti Kongresi*'nin hemen ardından başlayan GPU'nun sıkı takibi, 17-25 Nisan 1923'de toplanan[152] *On İkinci Parti Kongresi* sonrasında yerini tutuklanmaya bırakmıştır. Çünkü Galiyev, bu Kongre'de de açıktan muhalefetini sürdürmüş, ulusal sorun konusunda Stalin'in yanıldığını ve politikalarının karşısında olduğunu kürsüden dile getirmiştir (Erdem, 2009: 125-128).

Kongre'nin ardından tutuklanan ve partiden ihraç edilen[153] Galiyev'in akıbeti, 9-12 Haziran 1923 tarihinde düzenlenen RKP. MK. 4. Toplantısı'nda birinci sıradaki gündem maddesi olarak ele alınmıştır. Galiyev'le ilgili konunun ana gündem maddesi olarak görüşülmesine Said Galiyev başta olmak üzere bazı üyelerin itirazı bulunsa da, Troçki (Cihangir, 2006: 87-88); *"en önemli yoldaşlarımızdan birisi –Milletler*

---

[150] Stalin, Mdivani'nin ırkçı yaklaşımlarda bulunduğu için atıldığını ileri sürmüştür (Stalin, 1938: 282): *"Gürcü olmayan herkesi, özellikle Ermenileri Tiflis'ten kitle halinde sürdüler; Gürcü olmayanlarla evlenen Gürcü kadınların Gürcistan vatandaşlığını kaybedeceğine dair bir yasa çıkardılar. Milliyetçi sapmanın Gürcü temsilcileri, Troçki, Radek, Buharin, Skripnik ve Rakovski tarafından destekleniyordu."*

[151] 6 Mart 1923 tarihli Lenin'in mektubunda şu ifadeler yer almaktadır (Erdem, 2009: 126): *"Yoldaş Mdivani ve Maharadze, Hürmetli yoldaşlar! Bütün gönlümle sizin işinizi gözetiyorum. Stalin'in devamlı tutturmaları beni de öfkelendirdi. Sizin için bir yazı ve konuşma hazırlıyorum."*

[152] Yamauchi bu toplantı için 23-27 Aralık 1922 tarihini vermiştir (Yamauchi, 1998: 120-121).

[153] Teşkilat Komitesi, Galiyev'in ihracı yönünde karar almıştır. 10 Mayıs günü ise Politbüro, alınan bu kararı onaylamış ve Galiyev'i, partiden ihraç etmiştir (Cihangir, 2006: 94).

Komiserliği Kurul Üyesi- bizzat milli mesele ile ilgili yaklaşımlarından dolayı partiden ihraç edilmiştir. Dolayısı ile, ilk önce tabii olarak, bu meseleyi çözmek, ortadan kaldırmak gerekmektedir…" diyerek ana gündem maddesinin değiştirilmesini önlemiştir.

Söz konusu toplantıda Kuybişev, Galiyev'e yönelik suçlamaları kronolojik biçimde sıralayarak, *Onuncu Kongre*'den sonra Galiyev'e karşı başlayan hücumunu burada da sürdürmüştür. Erdem'in, bu durumla ilgili tespiti dikkat çekicidir (Erdem, 2009: 132); *"Kuybişev Beyaz Ordu Kazan'a gelmeden önce düşen son şehir olan Samara'nın savunulmasından sorumlu olan komutandır. Kazan'ı Beyaz Ordu'ya teslim eden Kuybişev, Kazan'ı kurtaran Galiyev'i sorgulamaktadır!"* Bu davanın tutanakları[154] Erol Cihangir'in ilaveleri ve düzenlemesiyle detaylı biçimde *"Sultan Galiyev Davası"* isimli eserde ele alınmıştır. Detaylara inmeyeceğiz, fakat değinmemiz gereken önemli konuşma ve kararları bu eserden aktaracağız.

Davada suç unsuru olarak, Galiyev'in ele geçirilen mektupları (özellikle Abdullah Adilgamov'a yazmış olduğu şifreli mektup) öne sürülmüştür. Galiyev mektupların kendisine ait olduğunu, ancak başkaları tarafından eklemeler yapıldığını sorguda dile getirmiştir. Fakat ilerleyen sorgularda, mektupların tamamen kendisine ait olduğunu ve suçlu olduğunu itiraf etmiştir (Cihangir, 2006: 98-99):

> *"İtiraf ediyorum, Adilgamov'a şifreli mektup yazarak, (Sovyet hükümetine karşı yöneltilmiş) Basmacı isyan hareketinin önderlerinden olan Zeki Validov'la şifreli veya canlı bağlantı kurmak istemekle ve de bu hareketimi (Milletler Komiserliği Kurul üyesi olarak) üyesi bulunduğum Sovyet hükümetinden saklamakla kanunlara aykırı davrandım…*
>
> *Hareketlerimin yasadışı ve parti ile Sovyet hükümetine karşı birer suç olduğunu biliyorum ve bütün yaptıklarımdan dolayı pişmanım. Tutuklanmamın kanuni açıdan doğru olduğunu kabul ediyorum. Bana en yüksek cezanın (idam cezasının) verilmesi de yasal olarak doğru olacaktır. Bunları samimi olarak söylüyorum."*

Ancak Galiyev, hakkında düzenlenen raporda yer alan iddiaların[155] büyük bir kısmını kabul etmemiştir. Zaten bu rapor, Sayılgan'ın deyimiyle (Sayılgan, 1966: 57);

---

[154] Halit Kakınç'ın davaya (RKP. MK. 4.Toplantısı'nda Galiyev'i konu alan 1. Gündem maddesi çerçevesinde yapılan konuşma-tartışmalar) dair değerlendirmeleri için; (Kakınç, 2003: 170-177; Kakınç, 2017: 164-171)

[155] Söz konusu raporda yer alan Galiyev hakkındaki iddialar aşağıdadır:
İranlı komünistlerden Tac-Bahş'a, "*Rüstem*" takma adıyla 6 Mart 1922 günü mektup gönderen Galiyev'in, Doğu'nun kurtuluşunu hedefleyen gizli bir örgüt ya da grup oluşumu içerisinde olduğu bu mektuptan hareketle ispatlandığı,
1923 Mart'ının sonlarında Galiyev'in, Adilgamov'a yazdığı mektupta; MK'nın gizli kararlarını paylaştığı, -varlığı iddia edilen gizli- örgütün maddi ihtiyaçları hakkında görüşler ve siyasi bir takım talimatlar yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca mektubun Beyaz Ordu sempatizanları ile aynı dili kullandığı ve

"gizli polise yaraşır en saf edebiyatlarla doludur." Galiyev, Zeki Velidov ile bağlantıya geçmekteki amacının, Velidov'u, iç savaş döneminde olduğu gibi yeniden Bolşevik saflara çekmek olduğunu belirtmiştir[156]. Çünkü o sıralarda Velidov, yanıldığını ve yeniden Sovyetlerin saflarında yer almak istediğini belirterek, bir özür dilekçesi ile *Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu*'na başvurmuştur. Galiyev, Troçki ve Stalin'e yazdığı mektupta bu gerçeği, iç hapishanedeki sorguda itiraf etmekten çekindiğini belirtmiştir (Galiyev, 2006: 838-839, 576-577; Yamauchi, 1998: 191). Galiyev'in hapishanedeki sorgusunu, Petrus yapmıştır. Petrus, ulusal soruna yönelik politikalar hakkında raporlar hazırlayıp, çalışmalar yürütmektedir ve bu konuda sıkça Galiyev'in eleştirilerine maruz kalmıştır. Yine Petrus, Müslümanlara karşı benimsemiş olduğu ırkçı tutumu ile anılmaktadır (Yamauchi, 1998: 167-169). Galiyev, kendisini sorguya çeken Petrus'un bu niteliklerinden dolayı, gerçekten çekinmiş olabilir.

Yamauchi, Galiyev'in sorgulamasının yapıldığı Rubiyanka Hapishanesi günlerini ele almış ve ona bir takım iftiraların atıldığına dikkat çekmiştir. Yamauchi, Sultan Galiyev'in, *"Milletler Komiserliği Kurul Üyesi"* ve *"Federal Toprak Komiserliği Başkanı"* sıfatı ile yaptığı görüşme ve yazışmaların dahi –Galiyev'i suçlu çıkarmak adına- gizli bir örgüt için girişilmiş faaliyetler olarak değerlendirildiğini yazmıştır (Yamauchi, 1998: 162-163). Galiyev, başında bulunduğu görevlerden dolayı

---

bu durumun Zeki Validovcu tarzda, gizli bir örgütün varlığına işaret ettiği ve Nisan ayında Galiyev'in yine Adilgamov'a gönderdiği diğer mektupta, söz konusu örgütün kesinleştiği raporda yer almaktadır.
Ayrıca söz konusu raporda Galiyev'in, Kırım Adalet Bakanı Firdevs ile yazışmalarında, Basmacılar ile alakalı bilgiler içerdiği sebebiyle, Galiyev ile Basmacı Hareketi arasında bir bağ olabileceği şüphesine, dikkat çekilmiştir.
Raporda Sultan Galiyev'in, karşı devrimci oluşum ve fikir içerisinde olduğu ve bu oluşumun temelinin 1920 yılına dayandığı konusunda kesinlik içeren ibareler kullanılmıştır. Diğer yandan şaşırtıcı biçimde Galiyev'in tutukluluk haline son verilmesi gerektiği aynı raporda yer almaktadır (Cihangir, 2006: 177-184).

[156] Galiyev 7 Mayıs'ta girdiği sorguda, mektubu yazdığını fakat Zeki Velidov ile alakalı satırların kendine ait olmadığını söylemiştir(Galiyev, 2006: 542). Zeki Velidov kısmını, Velidov'u partiye geri döndürmek için yazdığını, tutuklu bulunduğu *"Moskova Lubyanka hapishanesinden"* (Gökgöz, 2014: 67) Stalin ve Troçki'ye göndermiş olduğu mektubunda, itiraf etmiştir (Galiyev, 2006: 576-577). Galiyev'in ifadeleri çelişkili görünmektedir. Fakat Zeki Velidov'u ve beraberindeki -gerçekten yüksek savaşçı niteliklere sahip- Başkurt kuvvetlerini, iç savaşın kritik bir eşiğinde Galiyev'in çabası, Kızıl Ordu saflarına kazandırmıştır. Dahası Galiyev, Zeki Velidov'un yeniden ve gerçekten kazanılabileceğine, ondaki Marksist anlayışın kaba yanlarının törpülenebileceğine inanmıştır. Velidov'un yıllar sonra kaleme almış olduğu Hatıralarında, bir dönem gerçekten Sosyalizme karşı samimi bir inanç beslediğini ancak Bolşevik liderlerin itimatsız tutumları karşısında Kızıl saflardan uzaklaştığını yazması, Galiyev'in, onun hakkındaki düşüncelerinde yanılmadığının bir göstergesidir.
Galiyev, Velidov'un kazanılmasını yalnız onun şahsıyla ilişkilendirmemiştir. Velidov'un Basmacılara katılması neticesinde Rus komünistlerde, komünist fikre sahip olanları da dahil olmak üzere tüm Başkurt halkına karşı bir önyargı ve güvensizlik oluşmuştur. Galiyev, Velidov'un kazanılması halinde, Başkurt halkına önyargılı bakışların da sona ereceğini düşünmüştür.

partili ya da partisiz olmak üzere pek çok kişi ve kuruluşla temasa geçmiştir. Galiyev iddialara şu yanıtı vermiştir (Galiyev, 2006: 572):

> *"Başkır kadrolarla yazışmaya Onuncu Sovyetler Kongresi'nden sonra başladım, iki ya da üç mektup gönderdim, bunların da sadece biri istihbarat içeriyordu. Yerelden almış olduğum ya da alabileceğim istihbarata gelince, benim merkezdeki çalışmam nedeniyle bu çok doğal bir şeydir: eğer yerelden istihbarat almasaydım, nasıl Milletler Halk Komiserliği Kurulu Üyesi olabilirdim: Herkese bana kendi rica ve taleplerini yazması iznini verdim, her seferinde de beni kim tanıyorsa onunla ilişki kurdum. Buna sadece izin vermekle kalmadım, hatta yoldaşlardan yerelde milli sorunun çözüme bağlanma şeklinin doğru olup olmadığını yazmalarını rica ettim."*

Dava tutanaklarına baktığımızda, Galiyev karşıtlarının çoğu, Sultangaliyevcilik akımının taraftar toplamasına dikkat çekmiştir. Onlar için esas tehdit Galiyev değil, Sultangaliyevcilik akımı ve bu akımı besleyen Sovyet politikalarıdır. Aslında Galiyev yanlısı (Firdevs) veya karşıtı (Hocanov, İkramov gibi) fark etmeksizin bazı üyeler, Çarlık düzenine rahmet okutan Sovyet politikalarının Rus olmayan milletleri zor durumda bıraktığını konuşmalarında belirtmiştir. Stalin, Sovyet düzenini Çarlık ile mukayese eden bu yorumlara son derece sert biçimde çıkışmıştır(Cihangir, 2006: 203):

> *"Bence Hocanov iyi konuştu, İkramov'un konuşması da fena değildi. Fakat bu yoldaşlarımızın konuşmasında dikkat çeken bir noktayı (ki, bizi düşündürmektedir) vurgulamak isterim. Her ikisi şunu dedi ki, günümüz Türkistan'ı ile Çarlık Türkistan'ı arasında hiç fark yoktur, Türkistan eskisi gibi kalmıştır, Çar döneminde neyse odur. Yoldaşlar, eğer bu yanlış bir ifade değilse, düşünülmüş bir konuşmaysa, bu durumda demek ki Basmacılar haklıdır ve biz Sultangaliyev'i değil, Galiyev bizleri (Sovyet egemenliği çerçevesinde sömürgelerin varlığına müsaade etmiş kişiler olarak) itham etmelidir. Eğer bu doğruysa, benim anlamadığım neden siz Basmacılarla beraber değilsiniz."*

Hayit, Stalin'in yukarıdaki konuşmasından hareketle, Türkistanlıların konuşmasına tahammül edemeyerek hiddetlendiğini yazmıştır. Hocanov ve İkramov gibi kişiler ise Hayit'e göre; Türkistan'ın, komünizm sayesinde kalkınıp-düzeleceğini düşünmüş ve totaliter nitelikteki *"Sovyet rejiminden kopma cesaretini gösterememişlerdir"* (Hayit, 1997: 318).

Troçki de, Sultan Galiyev'in ihanet içerisinde olduğunu düşünmüştür. Söz konusu dava tutanaklarındaki konuşmaları bu yöndedir (Cihangir, 2006: 188-192). Cihangir, yıllar sonra Troçki ile Kamanev arasında geçen diyalogu aktararak, Galiyev'in tutuklanmasının, Stalin'in kişisel girişimlerinin ürünü olduğunu ileri sürmüştür. Söz konusu diyalogda Kamanev, Troçki'ye şu itirafta bulunmuştur(Troçki 1957'den akt. Cihangir, 2006: 17); *"...Galiyev'in tutuklanmasını hatırlıyor musun? Bu olay, Stalin'in emriyle ilk defa partinin saygı değer bir üyesinin tutuklanmasıydı. Ne yazık ki Zinoviev ve ben buna seyirci kaldık."*

Bennigsen, Galiyev ile alakalı eserlerinde, Galiyev'in gizli örgüt kurduğunu yazarken, bu örgüte dair elde edilen bilgilerin Stalin kaynaklı olduğu detayına da mutlaka yer vermiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 189): *"Sultangaliyevci muhalefet teşkilatını sadece düşmanlarının hücumları ile tanıyoruz."*

"Sultan Galiyev'in gizli örgütü hakkında ancak düşmanlarından elde edebildiğimiz pek ender bilgiler aracılığıyla, yüzeysel olarak fikir sahibi olabiliyoruz." (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 172)

"Sultan Galiyev'in Komünist Partisi üyesi olarak son günleri hakkında yeteri kadar bilgimiz yok. Tek inanılır kaynak Stalin'in raporu ve R.(b) K.P. Merkez Komitesi Dördüncü Konferansı kararlarıdır." (Bennigsen & Quelquejay, 2005: 176)

> *"Belirsiz bir tarihte muhtemelen 1920 baharında Sultan Galiyev, Zeki Velidov ve bir grup ileri gelen milli Müslüman komünisti –muhtemelen Kazahlardan Ahmet baytursun, Ali Bükeyhanov ve Turar Rıskılov, Kırım Tatarı Veli İbrahimov ve Özbeklerden Nizameddin Hocayev ve belki de Feyzullah Hocayev de dahil- Moskova'da buluştular ve gizli İttihat ve Terakki grubunu kurdular. Bu grupla ilgili bildiklerimiz, mantıklı biçimde tamam olmaktan uzak olan resmi Sovyet kaynaklarından ileri gelmektedir."* (Bennigsen & Wimbush, 1995: 110-111)

Stalin'in emriyle düzenlenen rapor ve suçlamalara dayanan gizli örgütlenme iddiası yukarıda belirttiğimiz çerçevedeyken, gizli örgüt iddialarına Galiyev'in verdiği yanıt son derece net biçimdedir (Galiyev, 2006: 562-563):

> *"Benim böyle bir 'örgütlenmem' hiç olmadı. Devrim sırasında ortak çalışma yaptığımız ve benim milli ve sömürge sorunu konusundaki görüşlerimi paylaşan yoldaş grubumuz oldu. Ama biz hiç kendimizi Komünist Parti örgütlenmesinden ayrı hissetmedik ve 'partiyle mücadele' görevini üstlenmedik. Eğer bir şey için 'mücadele ettiysek,' bu Sovyet iktidarının ve partimizin Doğu halklarının en geniş katmanları arasında güçlenmesi için ve milli sorun konusundaki ultra-sol eğilimler denen eğilimlerle mücadele etmek olmuştur, çünkü bu eğilimlerin tek yaptığı geri kalmış milletlerin geniş nüfusunu Sovyet iktidarından ve Komünist Parti'den uzaklaştırmak olmuştur…"*

Kakınç, Galiyev'in bu tarz bir örgütlenme içinde bulunmadığını ve hakkında iddia edilenlerin aksine, *"Sovyet Devrimi'nin çıkarlarını her zaman için milli çıkarların üstünde"* tuttuğunu belirtmiştir (Kakınç, 2003: 84).

Galiyev'in, gizli bir örgüt kurduğu yönündeki iddialarına ek olarak, Basmacılar'ı[157] desteklediği de iddia edilmektedir. Bu konuya, Stalin'in emriyle düzenlenen gizli raporda dahi şüpheyle yaklaşılmıştır (Cihangir, 2006: 78):

[157] Basmacılar (Bademci, 2019: 188); *"1917-1924 yılları arasında, önce Fergana'da başlayan; sonra, Buhara, Semerkand ve Hıyve'ye kadar yayılan ve kısa fasıllarla 1934'e kadar devam eden; Rus emperyalizmi aleyhtarı isyan hareketlerine; bugün Türkistan'da 200 yıllık emperyalist maziye sahip Sovyet Ruslar 'Basmacı (Basmaçı)' adını vermişlerdir."*

"İstihbarat raporlarının büyük bir kısmı soruşturma sırasında doğrulanmıştır. Ajanlardan birisinin –Hasanov'un- verdiği bazı önemli bilgiler ise kuşkulu görünmüştür (mesela, Sultangaliyev'in Moskova'daki Türk, İran ve Afganistan büyükelçileriyle ilişki kurmaya yönelik planları, Sovyet egemenliğine karşı mücadelede Basmacıları desteklemesi ve bazı diğer bilgiler)…"

Sovyetler Birliği'nin meşhur istihbarat örgütü olan KGB'nin o dönemdeki karşılığı olan GPU'nun Müsteşarı V. Menjinski'nin, yukarıda yer verdiğimiz raporuna rağmen Stalin, tüm şüpheleri görmezden gelerek Galiyev'in, Basmacılar ve diğer devletlerin büyükelçilikleriyle gizli temaslar halinde olduğunu kendinden emin bir şekilde savunmuştur (Cihangir, 2006: 201; Yamauchi, 1998: 192).

Bu suçlamaları, konumuz gereği Galiyev özelinde tahlile yönelmiş olsak da, hedeflenen yalnızca Galiyev olmamıştır. Stalin'in suçlamaların hedefinde Sultangaliyevcilik, yani tüm milli komünistler yer almaktadır. Galiyev olayı, Stalin için, ulusal sorun konusunda elde edilen başarıyı ifade etmektedir ve bu sebepten simgesel bir yönü de mevcuttur. Galiyev ve onunla birlikte ortak suçlamalara maruz kalanlara dönersek; Rıskulov, Galiyev, Velidov ve Enver Paşa'nın görüşmeler yaparak, devrime karşı bir örgüt teşkil ettikleri de ileri sürülmüştür. Adıgüzel, bu iddiaların *"büyük bir iftira"* olduğunu ve bu konuda Stalin'in emriyle düzenlenen raporun, düzmece olduğunu savunmaktadır. Adıgüzel, Bakü'de düzenlenen *Doğu Halkları Kurultayı'*nda Enver Paşa'nın, Rıskulov ile görüşmek istediğini ve bu isteğin Rıskulov tarafından geri çevrildiğini yazmıştır. Söz konusu Kurultay'da Enver Paşa'yla, Galiyev'i fikren temsil eden Suphi grubu arasında yaşanan gerginliğe, hem Kurultay'ı, hem de Mustafa Suphi olayını ele aldığımız başlıklar altında yer vermiştik. Kısacası Enver Paşa ile milli komünistler arasında büyük bir gerginlik mevcuttur ve bu gerginliğin 15'lerin katledilmesine varan sonuçlarından söz edilmektedir. Tüm Galiyevci cepheyi temsil edenler gibi Rıskulov da, Enver Paşa'yı bu Kurultay'da protesto edenler arasında yer almıştır (Adıgüzel, 2005: 208-209).

Hal böyleyken, Galiyev'in başını çektiği Zeki Velidov'lu, Enver Paşa'lı bir örgütün varlığından ve bu örgütün Basmacılar'ı desteklediğinden *"inatla"* bahsedilmektedir. Galiyev, Enver Paşa ile ortak hareket edip, Basmacıları destekleyecek

---

Türkistan'ın milli istiklalini kazanmak amacıyla Rus emperyalizmine karşı durduğu bu harekete, haydut ve baskın yapan anlamını taşıyan *"Basmacı"* adını Ruslar vermiştir. Bu hareketin üyeleri kendilerine *"Korbaşı"* demiştir. Baymirza Hayit, Türkistan Milli Hareketi'nin lideri konumunda olan Ergaş Bek'in *"Korbaşı"* yani *"polis şefi"* olmasından dolayı *"Korbaşı"* adının benimsendiğini belirtmiştir (Hayit, 1975: 275). Ergaş Bek, görevinden dolayı *"Egaş Korbaşı"* olarak anılmıştır. Diğer yandan Bademci, *"Korbaşı"* lakabının, Ergaş Bek'in polis şefliği görevinden daha evvel de Basmacılar arasında kullanıldığı ve *"Yiğitbaşı"* anlamına geldiği yönündeki bir iddianın altını çizmiştir (Bademci, 2019: 191).

kadar gemileri yaktıysa neden deşifre olduktan sonra Moskova'dan kaçıp, Türkistan'a (yani Basmacılara) ya da Türkiye başta olmak üzere farklı ülkelere gitmenin yolunu aramamıştır? Sultangaliyevcilik karşıtları tarafından sıkça itham edildiği *"Velidovcu zihniyette örgüt kurma"* faaliyetine giriştiyse eğer, neden Zeki Velidov'u, Zeki Velidi Togan yapan güzergahı takip etmemiştir? Ve dahası neden parti içi görevlerine geri dönebilmek için hep beklenti içerisinde olmuştur? Bu iddiaları, yukarıda da değindiğimiz gibi Stalin'in ajanları dahi tutarlı bulmamıştır.

Galiyev, karşı-devrimci saflara geçmek ve devrime ihanet etmekle suçlansa da, tutukluluk haline son verilmiştir. Galiyev'in durumunu ele alan söz konusu toplantıda Stalin, ilginç bir biçimde Galiyev'in tutuklanmasına gerek olmadığını savunmuştur. Toplantıdan çıkan karar da bu yönde olmuş ve Mayıs ayının başından beri tutuklu bulunan Galiyev, bu toplantıdan sonra -Yamauchi'nin verdiği tarihe göre- 19 Temmuz 1923'de salıverilmiştir (Yamauchi, 1998: 214). Toplantıdan evvel Stalin'in talimatları doğrultusunda V. Menjinski tarafından hazırlanan, çok gizli notu ve 6 Haziran tarihi yer alan raporda, Galiyev'in tutukluluk haline son verilmesi gerektiği yer almaktadır (Cihangir, 2006: 84). Bu rapordan iki sonuca varıyoruz; Galiyev'in akıbeti hakkındaki karar, RKP. MK. 4. Toplantısı'ndan 3 gün önce hazırlanan gizli raporda zaten verilmiştir. Diğer sonuç ise Galiyev'in bırakılması, delil toplama maksatlı ve taktikseldir. Raporda bu duruma da yer verilmiştir (Cihangir, 2006: 77): *"...Sultangaliyev'i tutuklama zorunluluğu sebebiyle istihbarat çalışmaları vaktinden önce durdurulmuş ve bu durum onunla ilgili bütün illegal ilişkilerin açığa çıkarılmasını ve örgütünün boyutlarının belirlenmesini engellemiştir."*

Bu süreç Galiyev için en mühim dönemeçlerdendir. Çünkü Galiyev'in, ihraç edildiği partideki görevlerine geri dönme yolu kapanmıştır. Galiyev, Parti'ye ve devrime katkı amaçlı çalışmalara geri dönmek için, tutukluluk hali biter bitmez RKP Genel Sekreterliğine başvurmuştur. Bu başvuru neticesinde, Stalin ile Eylül ayında görüşmek üzere randevu alabilmiştir. Galiyev Eylül ayındaki görüşme sonrasında, partiye yeniden kabul edileceğini düşünmüştür. Çünkü Stalin ona, bir sene sonra partiye yeniden alınması için *Merkez Kontrol Komisyonu* ile görüşeceğini söylemiştir (Sultanbekov'dan akt. Yamauchi, 1998: 217).

Aylarca partiye yeniden kabul edilme umudu ile bekleyen Galiyev, bu konuda kendisine yardımcı olacağını söyleyen Stalin'e, 14 Ağustos 1924 tarihinde bir mektup yazarak, yaklaşık bir sene önceki görüşmeyi hatırlatmış ve destek istemiştir. Ardından

Galiyev, 8 Eylül 1924'te *RKP Merkez Kontrol Komisyonu*'na, Parti'ye yeniden alınma talebiyle bir dilekçe yazmıştır (Galiyev, 2006: 641-643). Anlaşılan Galiyev, Stalin'den beklediği desteği görememiştir. Çünkü bu girişimleri sonuçsuz kalmış ve 2 Ocak 1925 günü gerçekleştirilen "*Parti Örgütlenme Komitesi Toplantısı*'nda", Galiyev'in Parti'ye geri dönme talebi görüşülmüş ve reddedilmiştir (Yamauchi, 1998: 220).

*Merkez Kontrol Komisyonu'*nun olumsuz kararının ardından Galiyev, Avcılar Sendikası'nda danışmanlık yapmaya ve daha sakin bir yaşam sürmeye başlamıştır. Yamauchi, Stalin'in bu dönemde Galiyev'e, *Pravda'*da (gazete) muhaliflerine karşı yazılar kaleme almasını teklif ettiğini, fakat Galiyev'in bu teklifi reddettiğini yazmıştır. Yamauchi, eserinin devamında Stalin'in, Galiyev'den, hatalarını kabul eden bir yazı ile basın açıklaması yapmasını istediğini ve pişmanlığını duyuran bu yazı karşılığında Galiyev'in, merkezdeki dergilerde makaleler yazabileceğini vaat ettiğini belirtmiştir. Yamauchi, Galiyev'in bu tarz bir yazı yazdığı halde, Stalin'in sözünde durmadığı, ayrıca Galiyev'e ait pişmanlık yazısının da gazetelerde yer almadığı bilgisini vermektedir (Yamauchi, 1998: 220-223).

Galiyev'in ifadelerine baktığımızda, Yamauchi'nin aktardıklarına benzeyen bir basın açıklaması isteğinin, ilk önce RKP MK'dan geldiğini görüyoruz. Galiyev, MK'nın bu teklifini önce kabul etse de, o dönem görülmekte olan küçük-adi bir hırsızlık olayına, itibar kaybetmesi için kendisinin de dahil edilmeye çalışılması nedeniyle, basın açıklamasından vazgeçmiştir. Ardından aynı teklif, bu kez partiye yeniden alınma vaadiyle, Stalin tarafından yapılmıştır. Galiyev, hatalı olduğunu beyan edeceği basın açıklamasını yapmayı yine kabul etmiştir (Galiyev, 2006: 798-803). Fakat Çin'de meydana gelen gelişmeler, Galiyev'i ikinci kez basın açıklamasından alıkoymuştur (Galiyev, 2006: 802):

> *"Çin Devrimi yenilgisi benim sömürge sorununa yönelik dünya görüşümü yeniden altüst etti, vazgeçmeye hazırlandığım konumun aslında tümüyle haklı olduğu yolunda bilincimi güçlendirdi. Bu durumda iç bilincimi, partideki varlığımla savunduğum o konumdan vazgeçtiğimi dile getiren bir halk açıklamasıyla bastırabilir miydim? Bu soruna kendi adıma olumsuz yanıt verdim."*

Galiyev, devrimin yıkılması durumunda alternatif olarak tasarladığı Turan Devleti için, bir de bağımsız parti tasarlamıştır. *"Turan İşçi-Köylü Sosyalist Partisi"*, yıkıma giren ya da yıkılan devrimin, yeniden ayağa kaldırılması yolunda varılacak hedeflerin gerçekleştirilmesine destek olmak amacıyla Galiyev tarafından düşünülmüştür. Galiyev, Çin'deki gelişmeler ve ona ek olarak 1923 Alman Devrimi,

1925 İngiliz madenciler grevi gibi olayların devrimci konjonktürde oluşturduğu dalgalı halin, kendisinde kuşku uyandırıp frenlediğini ve bağımsız bir partinin kurulması için kapsamlı çalışmalar yapmasını engellediğini belirtmiştir (Galiyev, 2006: 758-770).

Halit Kakınç, Galiyev'e ait 27 Şubat 1929 tarihli ifadeye, Bolşevik Parti'den bağımsız bir parti kurmak için çabaladığını belirten cümlelerin KGB tarafından[158] eklenmiş olabileceğini yazmıştır (Kakınç, 2003: 184): *"Sultangaliyev'in, karakteristik söylemleri ile çelişen beyanlar, bu kadarla da kalmamıştır. Bağımsız bir partinin kurulması için geniş ve sürekli çalışmalar yaptığını bildirmiştir."* Fakat farklı çevirilerden Galiyev'in söz konusu yazısını incelediğimizde, Kakınç'ın verdiği bilginin aksi yönde bir ifade görüyoruz (Galiyev ve Gürses, 1998: 127; Galiyev, 2006: 770): *"Bağımsız bir parti kurulması, daha doğrusu onun oluşması için gerekli öğelerin hazırlanmasına yönelik geniş ve sistematik bir çalışmaya yine de girişmedim."* Bu farklı algılar neticesinde, Kakınç'ın verdiği bilginin, yazım yanlışından kaynaklı olabileceğini düşünmüştük. Fakat Kakınç, Galiyev üzerine kaleme almış olduğu bir diğer eseri olan *Kızıl Turan* içerisinde aynı konuyu, bu kez doğrudan alıntıyla ifade etmiştir[159] (Kakınç, 2017: 180): *"...Ben, şöyle veya böyle bağımsız bir partinin (daha doğrusu, onun teşkilat unsurlarının) kurulması için geniş ve sürekli çalışmalar yapıyordum..."*

Galiyev, bir gün yeniden RKP'deki çalışmalarına geri dönebilme umudunu kaybetmemiş, bu umudu az ya da çok hep saklı tutmuştur[160]. Bağımsız bir parti için kapsamlı çalışmalar yürütmesine, bu umudunun da engel olduğunu belirtmiştir. Yine de Galiyev, yükselen *Panrusçuluk* karşısında, gerekliliğini tespit ettiği bağımsız bir parti için, bir takım fikirler üretmiş, propaganda yapmış ve bazı kişilerle iletişime geçmiştir (Galiyev, 2006: 770-771).

[158] Kakınç bu iddiayı, kendilerini milli komünist ve Sultangaliyevci olarak tanımlayan, çağdaş Tatar aydınlarının dile getirdiğini belirtmiştir. Ancak ilerleyen satırlar, Kakınç'ın da bu iddiaya sıcak baktığı izlenimini oluşturmaktadır (Kakınç, 2003: 184-185).

[159] Yine de tespitlerimize bir şerh düşmek zorundayız. Çünkü KGB arşiv belgelerini, Kakınç gibi orijinalinden görme fırsatımız olmamıştır.

[160] Anlaşılan Galiyev'in *"zaman zaman uyanan"* umudu (Galiyev, 2006: 770), hiç sona ermemiştir. Hatta Kaymak'ın, Baymirza Hayit'ten aktardığına göre Stalin, Galiyev'in Türk halkları arasındaki ününden yararlanmak istemiş ve Galiyev'i, cezasını kaldırarak, 2. Dünya Savaşı'nda Yüksek Kızıl Ordu Komiseri yapmıştır. Kesinliği tartışmalı bu bilgiye göre Galiyev, Doğu Cephesi'nde Almanlara karşı savaşmıştır (Hayit'ten akt. Kaymak, 1993: 27-28).

SONUÇ

Ağırlıklı olarak Sultan Galiyev'in yaşamı ve fikirlerini incelediğimiz çalışmamızda, mümkün oldukça onun, yazı-ifade ve söylemleri ekseninde hareket etmeye çabaladık. Galiyev'in fikirlerini işlerken, onun siyasi ve hatta dini kimliği üzerindeki tartışmalara da değinmek gerekti. Bu tartışmalarda Galiyev'in, farklı kesimler tarafından, çeşitli siyasi kalıplarda sunulduğunu tespit ettik –ki zaten siyasi yönü bulunan kişilikler için bu durum gayet doğaldır-. Fakat Galiyev üzerine ortaya atılan iddiaların çeşitliliğinde, iddia sahiplerinin benimsediği siyasi çizgi ya da dünya görüşü kadar, bu iddialarına dayanak gösterdikleri eserlerin hangi zaman dilimine ait olduğu da belirleyici olmuştur.

Şöyle ki, Galiyev üzerine uzun yıllar çalışan ünlü Türkolog Bennigsen, Sovyetlerin dağılmasından kısa bir süre evvel vefat etmiş[161] ve Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan gizli belgeleri görememiştir. Bennigsen, Stalin tarafından tasfiye edilmiş olan Türk-Tatar Komünisti Sultan Galiyev'i, iki kutuplu dünya düzeninin hakim olduğu bir ortamda ve son derece kısıtlı belgelere dayanarak çalışmıştır. Bu dar imkanlar dahilinde Bennigsen'in ortaya koymuş olduğu eserler, konunun meraklılarına 2020 yılında dahi ışık olma niteliğine sahiptir. Fakat KGB tarafından gizli tutulan belgeler sebebiyle *"tarihin karanlık noktaları"* arasında iz sürmekte olduğunu Bennigsen, eserinin hemen başında, önsözünde belirtmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 16).

Bennigsen, gizlenen belgeler nedeniyle Galiyev hakkındaki; anne ve babasının adı, medeni hali gibi temel bilgilere dahi ulaşamamış, doğum tarihinde ise yanılmıştır. Diğer önemli bir nokta da Bennigsen'in, Galiyev hakkındaki çoğu bilgiyi, Sultangaliyevcilik karşıtı yazılar ve yazarlardan elde etmesidir. Bennigsen, bu durumun uyarısını eserlerinde çok kez yapmıştır. Yine Galiyev'i erken dönemde keşfeden ender yazarlardan olan Helene Carre d'Encausse, Galiyev hakkındaki bilgilerin, onun rakiplerinin yazılarından elde edildiğine dikkat çekmiştir (d'Encausse & Schram, 1966: 59). Kısaca şunu söyleyebiliriz; Galiyev'i dünyaya tanıtan temel eserler, Galiyevcilik karşıtı yazıların ışığında şekillenmek durumunda kalmıştır.

90'lı yıllarda Galiyev ile alakalı gizli arşiv belgelerinin ortaya çıkması, konunun esas kahramanının fikirlerine de, ilk ağızdan ulaşabilme imkanı sunmuştur. KGB arşiv belgelerine erişim sağlanmasının ardından, karanlık büyük ölçüde aydınlığa kavuşmuş,

[161] 20 Mart 1913 tarihinde doğan Prof. Dr. Alexandre Bennigsen, 3 Haziran 1988'de ölmüştür (Bennigsen, 1986: 1).

Sultangaliyevcilik karşıtı ve Stalin yönetimini aklamayı amaç edinen temel kaynak ve belgelere, bizzat Galiyev'in ifade ve yazılarından oluşan bir alternatif doğmuştur[162].

Bu durum Galiyev olgusunu anlamaya yönelik gayret gösteren araştırmacıya dolambaçlı bir yol sunsa da, karşıt fikirleri analiz etme imkanı doğurduğu için şüphesiz bir zenginlik kaynağı oluşturmaktadır. Diğer yandan, konuyu sulandırarak, kendi dünya görüşüne katık etmek isteyenlerin de işini kolaylaştırmıştır. Bizce Sultan Galiyev okumalarında bu ayrımın gözetilmesi, Galiyev'i doğru anlamaya katkı sağlayacaktır.

Bennigsen, bir televizyon kanalında Nadir Devlet ile yaptığı sohbette Galiyev hakkında; *"İslami ve Milliyetçi kökünü hiçbir zaman inkâr etmemiş olan bu genç adam daha sonra sosyalizmi benimsedi"* tespitinde bulunmuştur (Bennigsen, 1986: 2). Bu tespit mühimdir, yukarıda ele aldığımız kısıtlı imkanlar ve Galiyev karşıtlarının kaleminden elde edilen bilgiler ışığında Bennigsen, Galiyev'in sosyalizmi benimsediği hükmüne varmıştır. Dahası Bennigsen, Galiyev'in fikirlerinin saptırılmaya çalışıldığına 1986 yılında yapılan bu sohbette dikkat çekmiştir (Bennigsen, 1986: 2):

> *"Ölümünden bu yana geçen 50 veya 70 yılda fikirleri değişime uğratılmış, bunlara yeni yorumlar getirilmiştir. Yaptığımız bu yeni araştırma Sultangaliyev'in kolonilerde gerçekleştirilecek ihtilal hakkında öne sürdüğü orijinal fikirlerin saptırıldığını, kolonyal ihtilal hakkındaki fikirlerine daha milliyetçi ve hatta dini renkler katıldığını ortaya koymaktadır."*

Bennigsen'in sözünü ettiği gibi Galiyev'in fikirlerini değişime uğratma çabası varlığını korumaktadır. Örneğin; 2019 Nisan'ında Galiyev'i, İslam'ın Rusya'daki ayak izi olarak tanıtan bir eser yayınlanmıştır. Söz konusu eserde; Anadolu'nun bile hızla komünistleştiği süreçte Sultan Galiyev'in *"…büyük bir İslam devleti kurma yolunda…"* ilerlediği iddia edilmiştir (Bayhan ve Poyraz, 2019: 243). Buradan hareketle Türkiye'deki Galiyev tartışmalarına, kısaca değinmek istiyoruz.

Attila İlhan, Galiyev'i erken dönemde tanıyanlar arasında yer almaktadır. Sultan Galiyev adını ilk kez 1950 yılında Paris'te, bir Tatar berber sayesinde işiten İlhan (Kakınç, 2017: 14), tam 25 yıl sonra Galiyev'i ince ince işlemeye başlamış ve Galiyev üzerinden bir siyasi uzlaşı zemini yaratmak istemiştir. İlhan İslamcıları, komünistleri ve Türkçüleri ortak paydada birleştirerek, bir *"ulusal cephe"* meydana getirmeye çabalamıştır (İlhan, 1998'den akt. Zileli, 1998).

[162] Halit Kakınç, KGB'nin arşivi açmasının ardından Tataristan'a giderek bu belgeleri edinmiş ve Türkiye'ye döndüğünde, Attila İlhan'a ulaşmıştır. Galiyev üzerine çok uzun yıllardır kafa yoran İlhan, Kakınç'tan aldığı haberler neticesinde duygularını şu şekilde ifade etmiştir (Kakınç, 2017: 16): *"Çocuk gibi sevinmiştim, Sultangaliyev üzerine rivayet bol, vesika azdı; olanlar da, ya 'maksadlı' kullanılmıştı, ya da 'derinliği anlaşılmadan'!"*

Bu uğurda, Atatürk ile Galiyev arasında *"adeta yoldaşlık! İlişkisi"* kuran İlhan'a, Bennigsen ve Zileli gibi konuyla ilgili yazarlardan çeşitli eleştiriler gelmiştir. Bennigsen, İlhan'ın bu yaklaşımına *"... aşırı, gerçeğe aykırı bir zorlamadır"* şeklinde eleştiri getirirken (Bennigsen & Quelquejay, 1995: 362), Zileli bu konu özelinde detaylı ve önemli bir makale kaleme almıştır.

Zileli, Galiyev üzerinden Türkiye'deki İslamcıları, komünistleri ve Türkçüleri birleştirme çabasını sert biçimde eleştirmiştir. Zileli'nin dikkat çektiği en önemli nokta, Galiyev'in döneminde bırakın bu üç kesim arasındaki birlikteliği, Türkçüler arasında dahi bir birliktelik sağlanamamasıdır. Öte yandan Galiyev, zaten milliyetçilere karşı Bolşeviklerin safında yer almıştır. Zileli, Galiyev'in kendi milletinin milliyetçilerine karşı cephe alışına farklı noktadan yaklaşarak, bir *"iktidar kavgasına"* işaret etmiştir (Zileli, 1998): *"Sultan Galiyev'le, o dönem Rusya'sındaki 'orijinal' milliyetçiler arasında da bir dava ortaklığından çok, amansız bir rekabet ve iktidar kavgasının söz konusu olduğunu belirtmeliyiz."*

Zileli'ye göre İlhan, Galiyev üzerinden oluşturmaya çalıştığı *"ulusal cephe"* ile Galiyev'i *"gerçek hedeflerinin karşıtı amaçların aleti"* konumuna getirmektedir. Zileli, oldukça çarpıcı bir tespitte bulunmuştur. Ona göre Galiyevizm, Türkiye'nin politik düzlemine uyarlandığında; İlhan'ın hayalini kurduğu ülkücü-solcu-İslamcı ittifakından ziyade, Türk Devleti ile çatışma halinde olan PKK terör örgütüne yakınlık teşkil etmektedir (Zileli, 1998):

> *"...gerçek 'Galiyevizm', kozmopolitizme ve 'etnik mozayikçiliğe' düşman olan 'ulusal cephe'cilerimize yar olmak yerine, Kürt solcu-milliyetçisi PKK'nın, özellikle, Türk devletiyle barış yolları arayan stabilizasyon politikasına yönelmeden önceki dönemine daha uygun düşer."*

Zileli'nin bu yaklaşımı, bizce Galiyev'i, -İlhan'ın yaptığına benzer biçimde- bulunduğu konumdan alarak, farklı bir noktaya yerleştirmektedir. Kaldı ki Zileli, makalesinde, Galiyev'in milliyetçiler ile çatışma halinde olduğu ve Türkçülük namına tek satırının bulunmadığı tespitini de yapmıştır. Bu tespite rağmen Galiyevciliğin *"Kürt solcu-milliyetçisi PKK'nın"* saflarına daha uygun düştüğü değerlendirmesi[163], birbiriyle çelişen bir izlenim vermektedir. Zileli ile yaptığımız görüşmede, söz konusu tespitine yönelik eleştirimizi kendisine ilettik. Konuya oldukça ilgili ve hoşgörülü yaklaşan

[163] Zileli, Galiyev'in etnik-mozaikçi bir yaklaşım içinde olduğunu ileri sürerek yukarıdaki değerlendirmesini güçlendirme yoluna gitmiştir. Fakat Galiyev, etnik bir yaklaşımdan ziyade, tüm Türk boylarının kaynaşarak birbirini asimile etmesinden yanadır. Böylece bir üst kültür oluşacak ve Türk Kültürü, bölgede hakim olan Hint, Çin ve Rus Kültürlerine karşı direnç gösterebilecektir.

Zileli, tespitine dair yönelttiğimiz bu eleştirileri yerinde ve haklı bulmuştur G. Zileli (kişisel iletişim, 31 Mart 2020).

Hakan Reyhan, Galiyev'in sömürgeler enternasyonali tezinden hareketle *"Avrasya Birlikteliği"* adı altında, bir *"mazlumlar dayanışması"* oluşturmayı hedeflemiştir. Tamamıyla Galiyev'in yolunu takip ettiği ve Galiyev'den beslendiği anlaşılan bu önerme, Rusya ve Çin'i Avrasya'da bulunmalarına rağmen, *"emperyalist"* oldukları gerekçesiyle dışarıda bırakmaktadır. Bu fikir, 3. Enternasyonal'den ayrı bir enternasyonal öneren ve Rusya'yı dışarıda bırakan Galiyev'in *"sömürgeler enternasyonalini"* direkt olarak akla getirmektedir. Zaten Reyhan'a göre, Avrasya Birliğinin siyasi olarak itici gücü *"ulusal sol*dur" (Imanov, 2007: 260-261) ve *"ulusal sol"* düşüncesinin altı, Atatürk ve Galiyev'in fikirleri ile doldurulmuştur[164](Reyhan, 2010: 323).

Yukarıdaki –İlhan ve Reyhan örneği gibi- Atatürk ve Galiyev'in fikirleri arasında uyumlu noktalara dikkat çekerek, bir ittifak ya da ulusal sol akımı oluşturma isteği 90'lı yıllar ve öncesine dayanıyor olsa da, yakın zaman içerisinde de iki lider arasında bağ kurmaya çabalayan görüşlerin gündeme getirildiğini söyleyebiliriz. Ali Özsoy, Atatürk ve Galiyev'in temas halinde olduğunu ve aralarında organik bir bağın mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Özsoy'a göre *"Atatürk ve Galiyev kesinlikle ilişkiye"* geçmiştir ve bu bağı kuran kişi de Mustafa Suphi olmuştur. Özsoy, kesinlik içeren ifadelerini Stalin'in, Galiyev'e yöneltmiş olduğu ajanlık suçlamalarına dayandırmaktadır (Özsoy, 2016: 76). Adıgüzel, Suphi'nin öldürülmesiyle, iki lider arasında kurulması muhtemel işbirliğinin önlendiğini ileri sürerek, Özsoy ile benzer bir sonuca ulaşsa da, Stalin'in Galiyev'e yönelttiği ajanlık iddialarını kanıtlayacak herhangi bir belgenin bulunmadığını belirtmektedir (Adıgüzel, 2009: 84-85). Özsoy, Ankara'ya ulaşma hedefiyle Bakü'den yola çıkan Suphi'nin, hedefine ulaşması durumunda, iki lider arasındaki bağın daha da güçleneceğini, fakat Suphi'nin Ankara'ya varamadan öldürülmesiyle Atatürk ve Galiyev arasındaki ilişkiye darbe indirildiğini iddia etmiştir (Özsoy, 2016: 76). Bu konunun detaylı tartışmasını *"Mustafa Suphi"* başlığı altında yaptığımız için, tekrara düşmemek adına sadece Mustafa Suphi'nin Ankara'ya

[164] Hakan Reyhan'ın Vahidov ve Galiyev ile alakalı eserinin *Ekler Bölümü*'nde yer alan *Ulusal Dergisi'nin Ulusal Sol Bildirgesi*'nde Atatürk ve Galiyev'in fikir ve eylemlerinden yola çıkıldığı belirtilmektedir (Reyhan, 2010: 323): *"Mustafa Kemal ve Sultan Galiyev tarafından ortaya koyulmuş olan teori ve pratik, kendi tarihsel durumumuz çerçevesinde, hareket noktamızı oluşturur."*

varmasını engelleyenin bizzat Mustafa Kemal Paşa olduğunu söyleyerek, devam edeceğiz.

Galiyev hakkında dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus da onun, *Ekim Devrimi*'nde oynadığı rolü küçümseyen kaynaklar kadar, bu rolü abartan kaynakların da var olmasıdır. Galiyev'in, *Ekim Devrimi*'nin Lenin, Troçki, Stalin ile beraber dördüncü büyük lideri (Kaymak, 1993: 19; Nurer Uğurlu'dan akt; Bennigsen & Quelquejay, 1995: 364: Özcan, 2006: 130; Turhan, 2013: 164) olduğu iddiası, Galiyev hakkında sıkça verilen abartılı bilgi kalıplarındandır. Galiyev, sözü edilen liderlerin ayarında bir mertebeye hiç çıkmamış, yani Politbüro'da yer almamıştır. *Ekim Devrimi* esnasında da, Kazan'da devrim karargahında hazır beklemektedir. Ancak Ekim günlerinde Galiyev'in, söz konusu liderler gibi devrime yön verecek konumu bulunmamaktadır. Galiyev'in bu liderler ile arasındaki uçurumu, Lenin'e yazmış olduğu, 27 Ağustos 1919 tarihli mektubundaki ifadelerinden de anlamak mümkündür (Galiyev, 2006: 224-225):

> *"Ben ve beraber çalıştığımız Tatar komünist yoldaşlar, İç Rusya Müslüman devrimci hareketinin liderlerinin Mollanur Vahidov'un ölümünden sonra sizin tarafınızdan kabul edilmemesi, buna karşın Müslüman milliyetçilerin (Z. Velidov, Barakatullah, Musa Bigiyev ve diğerleri) size serbestçe ulaşabilmeleri karşısında oldukça gücenmiştir.*
>
> *Mektubumdan sonra Sizin beni kabul edip dinleyeceğinizi düşünüyorum.*
>
> *Sırf Sizin beni bir kez bile kabul etmediğiniz bile düşünülürse, buna Z. Velidov, M.Bigiyev ve diğerlerinden daha fazla hakkım bulunmaktadır.*
>
> *Beni ilk ve son kez kabul edin. Sizi bir daha rahatsız etmeyeceğim."*

Diğer yandan Galiyev'in, Müslüman komünistlerin lideri olarak iç savaşta oynadığı belirleyici rolü es geçmek, onun hatırasına haksızlık etmek olduğu kadar, üzerinde durulan olayların eksik ve hatalı aktarılmasına da sebep olacaktır. Biz, Molanur Vahidov ve Sultan Galiyev'in, Çek lejyonlarını da içinde barından Beyaz Orduya karşı, devrimi müdafaa etmek için gösterdikleri çabaya mümkün oldukça yer verdik. Başta Sultan Galiyev olmak üzere milli komünistlerin, devrimin sürdürülmesi bakımından üstlendikleri etkin role dikkat çeken yazar Ali Özsoy'a ait aşağıdaki değerlendirme ile bu konuya son kez temas etmek istiyoruz (Özsoy, 2016: 71):

> *"Eğer Vahidov ve Sultangaliyev gibi Türk Komünistleri ve onların önderlik ettikleri Müslüman Kızıl Ordusu olmasaydı, Ekim Devrimi'nin ömrü belki Paris Komünü'nden bile kısa olacaktı. Petersburg ve Moskova hattının dışına çıkıldığında Büyük Rus İmparatorluğu'nun hepsi Beyaz Ordu'nun elindeydi. Çarlık tarafından ezilen yoksul Türk halklarının desteği olmasaydı Sovyet Devrimi asla ayakta kalamazdı."*

Kakınç, Galiyev üzerine yaptığı bir değerlendirmede; *"açlık"* fenomeninin yol açtığı dram neticesinde, Galiyev'in düşünce dünyasının etkilendiğini belirtmiştir.

Sovyetler Birliği'nin tüm kırsal bölgeleri, açlık kabusu ile ciddi bir savaş vermiştir (Kakınç, 2003: 57-58). Ekim Devrimi ile yeşeren umutlar, yerini kısa zamanda açlık ve hastalık arasında bir kısır döngüye bırakmıştır. Bu durumdan ilk etkilenenler, Türkistan'da yaşayan Türkler olmuştur (Memetova, 2020: 13). İnsanları önce çaresizliğe, ardından vahşice bir yamyamlığa iten bu açlık trajedisi, Türkistan'ın ardından tüm İdil-Ural bölgesine sirayet etmiştir. Galiyev, İdil-Ural Bölgesi'nde 1921 yılının Ekim ayında çıktığı yolculukta şahit olduğu açlığın ürkütücü ve yürek parçalayan halini, etkileyici bir hüzün eşliğinde yazıya dökmüştür. Açlıktan ölen ve daha da acısı açlıktan ölme fikrine alışan insanlar, kolera salgını, dilenciler, gasp çeteleri, çaresizlik ve yine çaresizlik… Galiyev'in tüm yolculuk boyunca izlenimleri bunlar olmuştur (Galiyev, 2006: 400-411).

Açlık dramının meydana gelmesinde, Bolşeviklerin köylüleri sömüren politikaları etkili olmuştur. Halkın –özellikle Müslüman halkın (Memetova, 2020)- mallarına el koyan Bolşevikler, köylülerin elinde toprağa ekecek doğru-dürüst tohum dahi bırakmamıştır (Kakınç, 2003: 57). Tüm bunlara ek olarak, 1921 yılında gelen kuraklık, durumu daha da vahim hale getirmiştir (Memetova, 2020: 13). Soyguncu politikalar sonucunda yaşanan kıtlık, insanların yalnız canını değil, onurunu da elinden almıştır. Kakınç'ın aktardığı ve bizzat Sovyet makamlarına ait olan 1921-1922 tarihli telgraf ve raporlar, okuyanın zihninde adeta korku filmlerini gölgede bırakacak sahnelerin canlanmasına sebep olmaktadır (Kakınç, 2003: 258-261). Bu resmi raporlardan[165] birine, örnek teşkil etmesi amacıyla aşağıda yer verilmiştir (Kakınç, 2003: 259):

> *"Tarafıma itibar edilmiş olan kantonun Kustem İlçesi Akirev köyünde; vatandaş Yelena Fomina (12 yaş), Kuzma İvanoviç Fomin (16 yaş), Kuzma Yevdokimov (14 yaş) ve Yevdokim Romanov (26 yaş) vatandaş Mihail Semyonov tarafından kesilerek öldürülmüştür. Bunlardan üçü yenilmiş, dördüncü kişinin gövdesi, bir çift bacak, kollar ve iki kafatası toprağa gömülmüştür. Dosya ve tutuklanan kişiler, 4. İlçe Halk Savcısına teslim edilmiştir."*

Bizce, Sultan Galiyev'e ait fikirlerin kilit noktası *"proleter millet"* kavramıdır. Galiyev, Marksizm'in ana çatışma unsurunu (proletarya-burjuva çatışması), içinde bulunduğu toplumsal koşullara uyumlu hale getirerek, bu kavramı ortaya atmıştır. Söz konusu kavramdan hareketle Galiyev, mazlumun da mazlumu olan Rusya Türklerine devrimin yükünü sırtlanma, devrimi koruma ve dünyaya yayma görevlerini yüklemiştir.

[165] 6 Şubat 1922 tarihli, Tataristan Cumhuriyeti Milis Genel Müdürü'ne, Çistopol Kanton Sovyeti Cinayet Masası tarafından sunulan 204 numaralı rapor (Kakınç, 2003: 259).

Bu görevlendirmeyi, ait olduğu milletten yana yapmış olması onun, Türkçü ya da milliyetçi olarak anılması için yeterli değildir. Zira Galiyev'in bu fikirleri savunurken ana kaygısı, ait olduğu milleti ayrıcalıklı kılmak değil, Ekim'de yanan devrim ateşinin sönmeden tüm dünyayı sarmasıdır. Devrimin en çok sömürülenlerden başlatılması Galiyev için kilit noktadır. Ekim Devrimi'nin ardından Beyaz Ordu'nun, Moskova ve Petersburg gibi merkez noktaların dışında kalan tüm bölgelerde karşı devrimci hareketleri kışkırtarak devrimi tehdit etmesinden hareketle Galiyev, sanayileşmiş Batı'nın aksine ezilmiş Doğu'yu -Doğu'nun öncüsü olarak da hem dini, hem milliyeti sebebiyle en çok ezilen Türkleri- devrimin hareket noktası seçmiştir. Galiyev'e göre, dünyayı saracak olan sosyalist devrim, Batı'dan başlatılacak olursa, Ekim Devrimi'nin hemen ardından -iç savaşta- meydana gelen sorunlar ile karşılaşılacak ve eskinin sömürgeleri olan çevre ülke ve bölgeler, karşı-devrimci hareketlerin beslendiği yerler haline gelecektir.

Galiyev, bu fikirleri şekillendirirken SSCB'de Rus milliyetçiliği yükselişe geçmiştir. Diğer yandan Stalin'in politikaları daha katı bir hal almaya başlamış ve mevcut durum, Galiyev'in, devrimin sürdürülmesine yönelik kaygılarını arttırmıştır. Bu kaygılar ekseninde Galiyev, devrimin devamı için alternatif bir devlet tasarlamıştır. Galiyev'e göre, Doğu'nun öncülük edeceği bu sosyalist dünya devriminin ilk adımı, SSCB düzeni içinde tehlikeye düşen devrimi koruyacak olan Sosyalist bir Turan Devleti'nin meydana getirilmesidir. Galiyev, *Turan Devleti*'nin, devrimi koruyarak, Çin ve Hindistan'dan gelen tehditleri de savuşturacağını düşünmüştür. Bu devlete yüklenen son görev ise, muhafaza ettiği devrimi tüm Doğu'ya yaymaktır. Ardından, tüm sanayileşmiş ülkeleri dışarıda bırakan *sömürgeler enternasyonali* meydana gelecektir. Batı emperyalizminin kaynak akışını keserek Doğu'yu ayağa kaldırma düşüncesini içeren bu yaklaşıma göre, varılacak son aşama sosyalist bir dünya devrimidir. Galiyev, Marksizm'in ana unsurlarına yüklediği bu farklı anlamlardan dolayı, Marksist çizgiden uzaklaşmakla, hatta Marksist olmamakla eleştirilmiştir.

Marksizm'in, Avrupa'yı merkez alan ve başta Hindistan olmak üzere Doğu'yu geri kalmış, vahşi, barbar olarak niteleyerek bir anlamda yapılan sömürüyü meşrulaştırmasına eleştiri getiren Galiyev, sol terminolojiye; *proleter halklar (proleter millet), sömürgeler enternasyonali, metropol halklar ve enerjetik (sibernetik) materyalizm* gibi yeni terimler kazandırmıştır (Kaymakçı, 2012: 168-169).

Materyalist felsefe üzerindeki Avrupa tekelini reddeden Galiyev; *"İranlılar, Araplar, Çinliler, Türkler, Moğollar vb."* gibi milletlerde materyalist bakış açısının, Avrupa'dan çok daha evvel ortaya çıktığını belirtmiştir. Galiyev, tarihsel materyalizme olan bağlılığını da dile getirmiştir. Fakat sorunlara çözüm bulma noktasında diyalektik materyalizmi, kendi bakış açılarına göre değerlendiren Batılı ve Rus komünistlere karşı, güçlü bir itirazı söz konusudur. Galiyev'in burada itiraz ettiği nokta, sınıflı toplum yapısına sahip olan Avrupalıların diyalektik mantıktan yola çıkarak, sınıf çatışması ekseninde çözüme odaklanmış olmalarıdır (Galiyev, 2006: 656). *"Bizim, tarihsel materyalizm taraftarlarına bağlılığımız: onların beyan ettikleri, keza diyalektik mataryalizmin Rus ve Avrupa tekelcileri tarafından takdim edilen her türlü fikri nesneyi kutsal bir şeymiş gibi tatışmasız olarak kabul etmemizi de kesinlikle gerektirmez"* diyen Galiyev (Kakınç, 2003: 240), çözümün proletarya diktatörlüğü ile geleceğini savunan Avrupa'nın iç dinamiğindeki derde deva olacak reçeteye karşı, dünyayı sarmasını hedeflediği devrimin uluslararası alt yapısını ortaya koymuştur (Kakınç, 2003: 241); *"...sömürge ve yarı sömürgelerin metropoller üzerindeki diktatoryası..."* Sol terminolojiye kazandırılan bu yeni terimler ve fikirler Galiyev'i, hem teorisyen hem de kendisinden yıllar sonra ortaya çıkmış olan *Üçüncü Dünyacılık* düşüncesinin öncüsü - Bennigsen'in deyimiyle *"Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası"*- haline getirmiştir.

Galiyev, *sömürgeler enternasyonali* teziyle, kendisinden yıllar sonra ortaya çıkmış olan *Üçüncü Dünyacılık* hareketine en azından fikirsel tabanlı olarak öncülük etmiştir. Bizce bu konudaki katkısı son derece açıktır. Ancak bu katkı, öncülüğün ötesine de geçmemektedir. Nihayetinde Bandung Konferansı ile 1955 yılında oluşmaya başlayan *Bağlantısızlar Hareketi,* Galiyev'in tasarladığı biçimde ortaya çıkmamış ve onun reçetesini benimseyerek hareket etmemiştir. Bu nedenle Galiyev'in tezlerinin, sanki Bandung süreci ile ortaya çıkan *Bağlantısızlar Hareketi-Üçüncü Dünyacılık* akımı sayesinde karşılığını bulmuşçasına başarısını ya da başarısızlığını tartışmak temelsizdir.

Galiyev'in fikirleri, 2020 yılında dahi güncelliğini korumayı başarmıştır. Batı, Doğu'ya ait zenginlikleri kendi bünyesine aktararak, zenginliğine zenginlik katarken *kendince üstünlüğünü* de sürdürmeye devam etmektedir. Bu durumun örneklerini, *Arap Baharı*'nın ardından ortaya çıkan mülteci krizinde dahi görmek mümkündür. *İnsan haklarının güçlü savunucusu medeni Batı*, yangın yerine çevirdiği ülkelerin kanını, ekmeğini, altınını, ham maddesini ve hatta beynini alırken, arda kalan yığınları kanlı bir yaşam savaşına itmektedir. Bugün Batı'nın güçlü medya organları ve diğer propaganda

araçları tarafından şekillendirilen dünya kamuoyunun bakış açısı, kan gölüne dönen Doğu'yu, yaşadığı zulme müstahak görmekte; Batı'da patlayan bomba *terör eylemi* olarak adlandırılırken, Doğu'da bu bombanın adı birden *özgürlük hareketi* oluvermektedir. Doğu'da ya da Batı'da patlayan bomba üzerinde bile, algılar bu şekilde değişkenlik gösterirken, değişmeyen tek şey vardır; bombanın menşei…

Görülen o ki, Batı el ele vererek, Doğu'yu sömürmeye ve üstüne bir de *"barbar, vahşi, geri kalmış"* damgası vurmaya devam ettiği sürece, Sultan Galiyev'in savunduğu fikirler, üzerinden geçen yıllara aldırmadan güncelliğini korumaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Açа, M. (2012). Sovyetler Birliği'nde Galiyevcilik. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi,* (17), 63-100.

Adıgüzel, H. (2004). *Nerimanov Milli Komünizmin Öncüleri.* İleri Yayınları.

Adıgüzel, H. (2005). *Rıskulov Milli Komünizmin Öncüleri.* İleri Yayınları.

Adıgüzel, H. (2006). *Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız.* İleri Yayınları.

Adıgüzel, H. (2006). *Mollanur Vahidov- Yaşamı ve Mücadelesi Milli Komünizmin Öncüleri.* İleri Yayıncılık.

Adıgüzel, H. (2009). *Tarih Boyunca Türkler ve Solculuk.* İleri Yayınları.

Akal, E. (2006). *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm.* TÜSTAV Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı.

Akal, E. (2008). Mustafa Suphi. İçinde; *Modem Türkiye'de Siyasî Düşünce Sol* (Ed: T. Bora ve M. Gültekingil), Cilt 8, ss. 138-164. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akal, E. (2014). *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Alpan, A. S. ve Peker, E. (2011). Marksizm, Şarkiyatçılık ve "Komünizm Fikri"nin Evrenselliği. *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* (55), 181-198.

Armaoğlu, F. H. (1962). Bolşevik İhtilali ve "Self-Determination" Prensibi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 17*(2), 211-250.

Aslan, Y. (1997). *Türkiye Komünist Fırkası ve Mustafa Suphi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atasoy, E. S. ve Bayülgen, M. (Ed.). (2008). *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuuluş Kongresi) Tutanaklar-Belgeler Bakü/10-16 Eylül 1920.* Sosyal Tarih Yayınları.

Atsz, H. N. (1973). Turancılık. *Ötüken Aylık Türkçü Dergi,* (6), 3-4 .

Aydemir, Ş. S. (b.t). *Suyu Arayan Adam.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Badayev, A. Y. (1999). *Çarlık Dumasında Bolşevikler* (Çev: B. Daş ve M. Oral). Evrensel Basım Yayın.

Bakunin, M. (1998). *Devlet ve Anarşi.* (Çev: M. Uyurkulak). Öteki Yayınevi.

Bardakçı, M. (2015). *Enver.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bademci, A. (2019). *Basmacılar (Korbaşılar) Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi* (Üçüncü Baskı). İstanbul: Kamer Yayınları.

Barış, T. (2014). Tanzimat Aydınlarının İsmail Bey Gaspıralı Üzerindeki Etkileri. içinde, *İsmail Bey Gaspıralı Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri* (Ed: A. S. Uğurlu ve S. Kırlı), ss. 265-278. Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.

Bayhan, F. ve Poyraz, M. (2019). *İslam'ın Rusya'daki Ayak İzi: Sultan Galiyev.* Ankara: Sebilürreşad Yayınları.

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi.* İstanbul: Gençlik Basımevi.

Bayraktar, B. (2008). Turar Rıskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 8*(2), 21-34.

Bennigsen, A. A., & Wimbush, S. E. (1995). *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm* (Çev: B. Tanatar). Anahtar Kitaplar.

Bennigsen, A., & Quelquejay, C. (2005). *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları* (Çev:Nezih Uzel). Elips Kitapları.

Bennigsen, A., & Quelquejay, C. L. (1995). *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası* (Çev: T. A. Şensılay ve E. Akbulut). Sosyalist Yayınlar.

Bennigsen, A., & Quelquejay, L. C. (1981). *Step'de Ezan Sesleri* (Çev:Nezih Uzel). İstanbul: Selçuk Yayınları.

Devlet, N. (1986). *"Prof. Dr. A. Bennigsen ile Sohbet"*, https://www.academia.edu/6812637/Prof._A._Bennigsen_ile_Sohbet_Prof._Dr._Nad

ir_Devletin_1987de_TV-1de_yay%C4%B1mlanan_R%C3%B6portaj%C4%B1 (Erişim Tarihi: 19.03.2020).
Bensussan, G. & Labica, G. (2016). *Marksizm Sözlüğü* (Çev: V. Yalçıntoklu). İstanbul: Yordam Kitap.
Bozdağ, İ. (1995). *Kemal Tahir'in Sohbetleri.* İstanbul: Emre Yayınları.
Budak, M. (1998). Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu. *Kafkas Araştırmaları*, 61-106.
T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (1921).*"Üçüncü Celse".* Devre: 1, Cilt: 1, İçtima:1, 22 Kanunusani 1337, ss.325-336
Carr, E. H. (2006). *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi-1 1917-1923* (Üçüncü Baskı). (Çev: O. Suda). Metis Yayınları.
Carr, E. H. (2013). *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929* (İkinci Baskı). (Çev: L. Cinemre). İstanbul: Yordam Kitap.
Cebesoy, A. F. (1982). *Moskova Hatıraları.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
Cihangir, E. (2006). *Sultan Galiyev Davası RKP, MK. 4. Toplantısı Sultan Galiyev Dava Tutanakları* (Çev: A. Acaloğlu). Doğu Kütüphanesi.
Cilasun, E. (2008). *Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını Kim Öldürdü?* Agora Kitaplığı.
Cliff, T. (1994). *Lenin 2 1914-1917 Bütün İktidar Sovyetler* (Cilt 2) (Çev: T. Kaya ve B. Kutluğ). İstanbul: Z Yayınları.
Crouch, D. (b.t.). *Bolşevikler ve İslam.* (Çev: B. Genç)
Çelik, C. (2012). *Çakallar Pençesinde Türk Toprakları.* Y Yayınevi.
Çınar, İ. (2012). Galiyev Deneyiminden Stratejik Bir Çıkarsama. İçinde; *Galiyev'i Tanımak* (Ed: C. Çelik), ss. 149-165. Yorum Yayınevi.
Çolak, M. (2014). Osmanlı - Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918). *Journal of History Studies, 6*(1), 27-43.
Çomak, İ. (2016). Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi ve Burada Okuyan Türk Öğrenciler Hakkında Bir Rapor. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* (76), 87-115.
Davis, H. B. (1994). *İşçi Hareketi, Marksizm ve Ulusal Sorun* (Çev: Y. Alogan). Belge Yayınları.
Demirel, K. (2017, Aralık). Hatıratlar Bağlamında Milli Mücadele Lider Kadrosunun Bolşevikliğe Karşı Yaklaşımları. *Tarih ve Gelecek Dergisi, 3*(3), 221-235.
d'Encausse, H. C., & Schram, S. (1966). *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik* (Çev: S. Avcıoğlu ve A. Aşçıoğlu). İstanbul: Yön Yayınları.
Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Devlet, N. (1989). *Çağdaş Türk Dünyası S.S.C.B.'deki Türkler Ağırlıklı.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları Fen Edebiyat Fakültesi Basımevi.
Devlet, N. (1996). İsmail Gaspıralı Dönemi Ve Ruslarla Uzlaşma. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* (2), 403-408.
Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919).* İstanbul : Ötüken Neşriyat.
Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Devlet, N. (2011). *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi.* İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
Devletşin, T. (2019). *SSCB Döneminde Cilt Lekesi: Türkler* (Ed: S. Şimşir), İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
Duman, O. Ş. (1999). *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Durmuşoğlu, Y. G. (2013). *Türkçü Mustafa Suphi'nin Sultan Galiyev'in Milli Komünizm Fikrinden Etkilenmesi ve Anadolu'ya Yönelik Sosyalist Faaliyetleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı, İstanbul.

Engin, M., Agi, F., Akış, A. ve Devlet, N. (1976). *Kazak ve Tatar Türkleri.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Erdem, Ö. (2009). *Galiyev Yaşamı ve Mücadelesi.* İleri Yayınları.

Erkal, M. (1991). Arşın. İçinde; *TDV İslâm Ansiklopedisi 3. Cilt* (ss.411-413). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ertekin, O. (2008). Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları. İçinde; *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Milliyetçilik" Cilt 4* (Ed: T. Bora ve M. Gültekingil), ss. 345-387. İstanbul: İletişim Yayınları.

Faulkner, N. (2012). *Marksist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberallere* (Çev: T. Öncel). Yordam Kitap.

Ferro, M. (2002). *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar 13.-20. Yüzyıl* (Çev: M. A. Kılıçbay). (Ed: M. Cedden), İmge Kitabevi.

Galiyev, S. (2006). *Mirsaid Haydargaliyeviç Sultan Galiyev Bütün Eserleri* (Çev: S. Gürses ve J. Evguenia). (Ed: Ö. Erdem), İleri Yayınları.

Galiyev, S. ve Gürses, H. B. (1998). *Sosyalist Turan ve Doğu Birliği.* İstanbul: Doğu Kitabevi Sosyalist Yayınlar.

Gorkiy, M., Molotov, V., Voroşilov, K., Kirov, S., Jdanov, A. & Stalin, J. (2004). *1917 Sovyet Devrimi Cilt 1* (Çev: A. Bilgi). Evrensel Basım Yayın.

Gökalp, Z. (1918). Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı? (Ed: S. Öncül) *Yeni Mecmua,* (38).

Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları* (Yedinci Baskı). İstanbul: Varlık Yayınları.

Gökay, B. (1997). *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)* (Çev: S. Yalçın). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökgöz, S. S. (2014, Kasım). Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 64-74.

Gültekin, M. B. (1999). *Sultan Galiyev Eleştirisi.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Gündüz, A. (2005). 1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, 6*(1), 1-12.

Hatunoğlu, N. (2010). *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han Dönemi (1911-1920).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.

Hayit, B. (1971). *Komünizm ve Türk Dünyası.* Ankara: Altınok Matbaası.

Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında.* Otağ Matbaası.

Hayit, B. (1997). *"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934).* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hayit, B. (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri* (İkinci Baskı). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Hayit, B. (2018). Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hakimiyetine Geçiş Devrinde. İçinde; *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler* (Ed: T. Kocaoğlu), ss. 179-190. Haarlem/Hollanda: Uzned.

İleri, R. N. (2014). *Atatürk ve Komünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi.* Scala Yayıncılık.

Imanov, V. (2007). *Rusya'nın Medeniyetsel Kimlik İnşası Olarak Avrasyacılık.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul.

İnç, M. (Ed.). (2007). *Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü).* Birharf Yayınları.

İnfo Türk Ajansı. (1977). *Mustafa Suphi ve Yoldaşları (28-29 Ocak 1921'i Unutma).* İstanbul: Güncel Yayınlar.

Panslavizm. (b.t). Mart 06, 2020, https://islamansiklopedisi.org.tr/arama/?q=panslavizm&p=m
İsmayılov, M. (2014). İsmail Bey Gaspıralı'da Türkçülük – Avrasyacılık Etkileşimi. İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri* (Ed: A. S. Uğurlu ve S. Kırlı), ss. 118-129. Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.
Kakınç, H. (2003). *Sultangaliyev ve Milli Komünizm.* Bulut Yayınları.
Kakınç, H. (2017). *Kızıl Turan "Sultangaliyev".* İstanbul: Wizart Edutainment.
Karabekir, K. (1960). *İstiklal Harbimiz.* İstanbul: Türkiye Yayınevi.
Kars, H. Z. ve Maraşo, E. (2018). *Asya Çağını Açan Devrimler (1905-1911).* Kaynak Yayınları.
Kasım, B. (2004). Gaspıralı, Cedidler ve Sosyalizm. İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ed: H. Kırımlı, B. Tanatar, D. Akarca ve İ. Köremezli), ss. 263-274. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
Kaya, S. (2013, Ocak-Şubat). Kızıl Yıldız ve Hilal -1-. *Efe Yüreği Dergisi,* (2), 68-70.
Kaymak, E. (1993). *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyoneli.* İrfan Yayıncılık.
Kaymakçı, M. (2012). Galiyev'i Anlama. İçinde; *Galiyev'i Tanımak* (Ed: C. Çelik), ss. 166-177. Yorum Yayınevi.
Kazımzade, F. (2016). *Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921 Türkiye-İngiltere-Rusya Ermeniler-Gürcüler-Türkler)* (Çev: C. İ. Çay). (Ed: T. Çelik), T&K Yayınları.
Kerenski, A. (1967). *Kerenski ve Rus İhtilali.* (Çev: R. Güran). Ağaoğlu Yayınları.
Kılıç, S. (2016). İstiklal Harbinde Sovyetler Birliğinden Gelen Yardımlar. *DTFC Dergisi*, 124-143.
Kinross, L. (1984). *Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu.* (Çev: N. Sander) İstanbul: Sander Yayınları.
Kırımer, C. S. (1948). *Rus Tarihinin inkılaba, Bolşevizme ve Cihan İnkılabına Sürüklenmesi.* İstanbul: Pulhan Matbaası.
Kırımer, C. S. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)* (Ed: R. Bakkal), İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
Kırımer, C. S. (1997). *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Kırımlı, H. (2004). İsmail Bey Gaspıralı ve Birlik Kavramı Üzerine. İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ed: H. Kırımlı, B. Tanatar, D. Akarca ve İ. Köremezli), ss. 55-70. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
Kırımlı, H. (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Kocabaşoğlu, U. ve Berge, M. (1994). *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar.* Ankara: Kebikeç Yayınları.
Kocaoğlu, T. (2004). Tercüman Gazetesinin Dili ve Coğrafyası. İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ed: H. Kırımlı, B. Tanatar, D. Akarca ve İ. Köremezli), ss. 215-232. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
Kocaoğlu, T. (b.t). *"Kurtuluş Savaşı'nda Rus Yardımının Gerçek Yüzü".* https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=449692 (Erişim Tarihi: 25.01.2020).
Kocaova, K. A. (2019). *"1931 Sovyet Saldırısı Işığı Altında Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerine Farklı Bir Bakış".* https://kutlualtayyazilari.blogspot.com/2019/07/1931-sovyet-saldirisi-isigi-altinda.html (Erişim Tarihi: 02.23.2020).
Koç, Y. (2014). Lenin ve Emperyalizm Kuralı. *Bilim ve Ütopya Dergisi,* (235), 1-20.
Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)* (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Kurat, A. N. (1990). *Türkiye ve Rusya.* Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kutay, C. (1955). *Enver Paşa Lenin'e Karşı.* İstanbul: Ekicigil Tarih Yayınları.
Kuzeyev, R. (2005). *İtil-Ural Türkleri* (Çev: A. Acaloğlu). İstanbul: Selenge.
Lenin, V. İ. (1974). *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri* (İkinci Baskı). (Çev: T. Ağaoğlu) İstanbul: Ant Yayınları.
Lenin, V. İ. (1976). *1905 Devrimi Üzerine Yazılar.* (Çev: R. Zaralı) İstanbul: Yöntem Yayınları.
Lenin, V. İ. (1992). *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı* (Sekizinci Baskı). (Çev: M. Erdost). Ankara: Sol Yayınları.
Lenin, V. İ. (1993). *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları* (İkinci Baskı). (Çev: Y. Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
Lenin, V. İ. (2009). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (On İkinci Baskı). (Çev: C. Süreyya). Ankara: Sol Yayınları.
Malaparte, C. (1963). *Darbe-i Hükümet San'atı.* (Çev: C. Yamaç) Ankara.
Mandel, E. (1997). *Ekim 1917 Sosyal Devrim Mi Darbe Mi? Rus Devriminin Meşruiyeti* (Çev: O. Emre). Yazın Yayıncılık.
Marks, K. & Friedrich, E. (1976). Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları. İçinde; *Marks-Engels Seçme Yapıtlar Birinci Cilt* (Çev: M. Edos, S. Belli, A. Kardam ve K. Somer). (ss. 597-603). Ankara: Sol Yayınları.
Marks, K. (1976). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* (Çev: S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
Marks, K. (1977). *Çin Üzerine.* (Çev: M. Yurtcan) İstanbul: Günce Yayınları.
Marks, K. (1979). Gotha Programının Eleştirisi. İçinde; *Seçme Yapıtlar Üçüncü Cilt* (Çev: M. Kabagil). Ankara: Sol Yayınları.
Marks, K. & Engels, F. (2008). *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* (Çev: N. Satlıgan, T. Ağaoğlu, O. Göçmen ve Ş. Alpagut). Yordam Kitap.
Marks, K. & Friedrich, E. (1995). *Seçme Yazışmalar-1 (1844-1869)* (Çev: Y. Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
Marks, K. & Friedrich, E. (2008). *Komünist Manifesto* (Çev: M. Suphi ve Ş. Hüsnü). İstanbul: Aydınlık Yayınları.
Marx, K. & Engels, F. (1996). *Seçme Yazışmalar-2 (1870-1895)* (Çev: Y. Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K. & Engels, F. (2015). *Komünist Manifesto* (Üçüncü Baskı). (Çev: N. Satlıgan ve T. Ağaoğlu). Yordam Kitap.
McMeekin, S. (2019). *Osmanlı'da Son Fasıl Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenişi (1908-1923)* (Çev: N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
McNeill, W. H. (2015). *Dünya Tarihi* (Çev: A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi.
Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi* (Ed: A. Karaca), Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
Memetova, Z. (2020). *Holodomor Açlıkla Öldürmek*. Tavrida National V.I. Vernadsky Üniversitesi.
Memetova, Z. (26.02.2020). İdil-Ural Bölgesinde Sovyet Rejiminin Yarattığı Yapay Açlık. *Kırım'ın Sesi Gazetesi*, https://kiriminsesigazetesi.com/idil-ural-bolgesinde-sovyet-rejiminin-yarattigi-yapay-aclik/, (Erişim Tarihi: 16.03.2020)
Meriç, C. (2009). *Kırk Ambar-2* (İkinci Baskı). İletişim Yayınları.
Mieville, C. (2017). *Ekim Rus Devriminin Hikayesi* (Çev: S. Özen). (Ed: B. Tanatar), Ayrıntı Yayınları.
Neciyev, E. (2014). Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918). *Yeni Türkiye* , 1-14.
Nerimanov, N. (2005). *Nerimanov Mektuplar.* (Ed: H. Adıgüzel) İleri Yayınları.

Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır. (2000). *Bakû 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I).* Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Okyar, O. (2017). *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921).* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Önen, N. (2008). Turan'a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları. İçinde; *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Milliyetçilik"* (Ed: T. Bora ve M. Gültekingil). ss. 406-408. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özbek, N. (1997). Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu "Küçük Başkurdistan"dan "Büyük Türkistan"a. *Toplumsal Tarih Dergisi,* (44), 15-23.

Özcan, A. (2006). Mir Said Sultan Galiyev. İçinde; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 30*, (ss. 130-132). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özden, H. (2018, 8 13). "*Çarlık Rusya'sında Son Dönem Türk Aydınlarının Fikir ve Faaliyetleri"*, http://www.belgeseltarih.com/carlik-rusyasinda-son-donem-turk-aydinlarinin-fikir-ve-faaliyetleri/ (Erişim Tarihi: 02.24.2019).

Özdoğan, G. G. (2008). Dünya'da ve Türkiye'de Turancılık. İçinde; *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Milliyetçilik"* (Ed: T. Bora ve M. Gültekingil), 4, ss. 388-405. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özsoy, A. (2016). *Kemalizmin İlkeleri: Altı Ok.* İleri Yayınları.

Öztekten, Ö. (2008). "Tatar-Başkurt Meselesi" ve Başkurtça. İçinde; *Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler* (Ed: A. M. Özyetgin, A. M. Dündar ve İ. Kamalov), ss. 70-91. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Perinçek, M. (2005). *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri (Sovyet Arşiv Belgeleriyle).* Kaynak Yayınları.

Priestland, D. (2017). *Kızıl Bayrak Bir Komünizm Tarihi* (Çev: A. Çakıroğlu, & E. Yılgür, Çev.). (Ed: K. Koçak), İstanbul: İletişim Yayınları.

Rabinowitch, A. (2010). *Bolşevikler İktidara Geliyor Petrograd'da 1917 Devrimi* (Çev: L. Konyar). Yordam Kitap.

Reyhan, H. (2010). *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev.* Ankara: Alter Yayınları.

Rorlich, A. A. "*Mirsaid Sultan Galiyev ve Millî Komünizm*" (2017, 09). http://ulusalkomunizm.blogspot.com/2017/10/mirsaid-sultan-galiyev-ve-milli.html (Erişim Tarihi: 05.16.2019).

Rorlich, A.-A. (2000). *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik* (Çev: M. S. Er). (Ed: A. G. Soysal), İstanbul: İletişim Yayınları.

Rosenberg, A. (1969). *Bolşevizm Tarihi* (Çev: A. Emeç). E Yayınları.

Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* (Çev: M. Moralı). Metis Yayınları.

Rozaliyev, Y. N. (1974). *Mustafa Suphi, Kavgası ve Düşünceleri.* İnfo Türk Ajansı.

Said, E. (2013). *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları* (Yedinci Baskı). (Çev: Berna Ülner). Metis Yayınları.

Sander, O. (1996). *Siyasi Tarih 1918-1994.* İmge Kitabevi.

Saray, M. (1990). *Atatürk'ün Sovyet Politikası.* İstanbul: Damla Neşriyat.

Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi.* İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.

Saray, M. (1998). Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri. *Kafkas Araştırmaları 4*, 3-16.

Sarıahmetoğlu, N. (2014). Stephan Şaumyan'ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı. *Yeni Türkiye*, (60), 1-17.

Sarıahmetoğlu, N., Devlet, N. ve Hatipoğlu, E. (2013). *Rusya Tarihi.* (Ed: N. Devlet ve N. Sarıahmetoğlu) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Sayılgan, A. (1966). *Mazlum milletlerin kurtuluş savaşları karşısında, S.S.C.B. ve Sultan Galiev.* Ankara: Mars Matbaası.
Sayılgan, A. (2009). *Türkiye'de Sol Hareketler* (Ed: E. Cihangir), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
Stalin, J. (1938). *Sovyetler Birliği Komünist (Bolşevik) Partisi Tarihi Kısa Ders, Eserler-Cilt: 15* (Çev: İ. Yarkın). İnter Yayınları.
Stalin, J. (1990). *Eserler-4* (Çev: İ. Yarkın). İnter Yayınları.
Stalin, J. (1990). *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu* (Çev: M. Ardos). Ankara: Sol Yayınları.
Suphi, M. (1968). Türklüğün İstikametleri. *Aydınlık Dergisi,* (2), 162-174.
Swain, G. (2019). *Rus Devrimi'nin Kısa Tarihi* (Çev: M. Büyükkarabacak). (Ed:M. Öztürk), İstanbul: İletişim Yayınları.
Şahin, L. (2008). Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi, Yapay mı? İçinde; *Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler* (Ed: A. M. Özyetgin, A. M. Dündar ve İ. Kamalov), ss. 50-68. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Taheri, A. (1991). *Kızıl Gökte Hilal Sovyetler'de İslamın Geleceği* (Çev: C. Akalın). Sel Yayıncılık.
Tavukçu, S. (2012). *"Rus Yardımı Değil, Buhara Emirlik Hazinesi Altınları"*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı TİKA: https://www.tika.gov.tr/tr/haber/ozbekistandan_gelen_bir_haber-2465 (Erişim Tarihi: 01.25.2020)
Tellal, E. (2012). Mir Said Sultan Galiyev. İçinde; *Sultan Galiyev'i Tanımak* (Ed: C. Çelik), ss. 101-148. Yorum Yayınevi.
Temizyürek, F. (2004). Osmanlı Mekteplerinde Cedidçilik Hareketi ve Gaspıralı'nın İlham Kaynakları. İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ed: H. Kırımlı, B. Tanatar, D. Akarca ve İ. Köremezli), ss. 277-288. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
Togan, Z. V. (2012). *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türkleri'nin Varlık ve Kültür Mücadeleleri).* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Togan, Z. V. (2019). *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri)* (Dördüncü Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Troçki, L. (1998). *Rus Devriminin Tarihi* (Çev: B. Tanatar). Yazın Yayıncılık.
Tunçay, M. (1978). *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925) Cilt 1*. Bilgi Yayınevi.
Turhan, K. (2013). *Dilde, Fikirde ve İşte Birlik Akçura-Galiyev-Gaspıralı-Gökalp.* İstanbul: Doğu Kitabevi.
TÜSTAV Arşivi. (b.t). *TKP 65 Yaşında Türkiye Komünist Partisi'nin Savaş Tarihinden Sayfalar.* TÜSTAV Arşivi.
TÜSTAV Görsel Arşivi. (2017) "*Doğu Halkları Kurultayı Görüntü Kaydı".* http://www.tustav.org/gorsel-isitsel/dogu-halklari-kurultayi-goruntu-kaydi/ (Erişim Tarihi: 27.02.2020).
Volin. (2017). *Bilinmeyen Devrim Rusya 1917-1921* (Dördüncü Baskı) (Çev: E. Akbulut). Ayrıntı Yayınları.
Voltaire. (2008). *Türkler/ Müslümanlar/ Ötekiler* (Üçüncü Baskı). (Ed: C. Orhan), İstanbul: İgüs Yayınları.
Williams, B. G. (2004). İsmail Gaspıralı'nın Mirasını Yeniden Yorumlamak: Kırım'ın Atatürk'ü mü, Rus İşbirlikçisi mi, Yoksa Rusya İmparatorluğu'na Pan-Türkçü Bir Tehdit mi? İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ed: H. Kırımlı, B. Tanatar, D. Akarca ve İ. Köremezli), ss. 71-84. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.

Yamauchi, M. (1998). *Sultan Galiyev İslam Dünyası ve Rusya* (Çev: H. Matsutani). BağlamYayıncılık.
Yanardağ, M. (2018). *Kadro Hareketi Dünyada ve Türkiye'de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Kaynakları.* Destek Yayınları.
Yerasimos, S. (2000). *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923).* İstanbul: Boyut Kitapları.
Yılmaz, Y. (2012). *Turancı Sosyalist Ethem Nejat.* İleri Yayınları.
Yılmaz, Y. (2014). *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler.* İleri Yayınları.
Yuzeyev, A. (2004). Cedidçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü. İçinde; *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (Ed: H. Kırımlı, B. Tanatar, D. Akarca ve İ. Köremezli), ss. 239-254. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
Yücel, M. U. (b.t). *Rusya Tarihi.* İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı.
Zileli, G. (1998). Galiyev Üzerinde El Sıkışmak. *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi,* (111-112), 140-161.
Zileli, G. (2019). *1917-1918 Rusya'da Devrim'den Tek Parti Diktatörlüğüne.* Bilim ve Sanat Yayınları.